

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Інститут соціології, психології та соціальних комунікацій

**МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
СОЦІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, МЕНЕДЖМЕНТ**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 11

**Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2012**

Редакційна колегія:

З соціологічних наук:

- Євтух В.Б.** доктор історичних наук, професор соціології, член-кореспондент НАН України (*відповідальний редактор*)
- Він Рой Едгард** доктор соціологічних наук, професор Університету м. Констанц (Констанц, Німеччина)
- Корпоровіч Лешек** доктор соціологічних наук, професор Ягеллонського університету (Краків, Польща)
- Подшивалкіна В.І.** доктор соціологічних наук, професор (Одеса)
- Степико В.П.** кандидат філософських наук, професор (*заступник відповідального редактора*)
- Хижняк Л.М.** доктор соціологічних наук, професор (Харків)
- Чернова К.О.** доктор соціологічних наук, професор (Київ)
- Штена С.О.** кандидат політичних наук, професор (Київ)
- Яковенко Ю.І.** доктор соціологічних наук, професор (Київ)

З психологічних наук:

- Булах І.С.** доктор психологічних наук, професор (Київ)
- Бурлачук Л.Ф.** доктор психологічних наук, професор, академік НАПН України (Київ)
- Данилюк І.В.** доктор психологічних наук, професор (Київ)
- Кузьменко В.У.** доктор психологічних наук, професор (Київ)
- Рик С.М.** кандидат філософських наук, професор (Переяслав-Хмельницький)
- Чорнобровкін В.М.** доктор психологічних наук, професор (Київ)
- Ярошенко А.О.** доктор філософських наук, професор (Київ)

З педагогічних наук:

- Андерсоне Рудіте** доктор педагогічних наук, професор Латвійського університету (Рига, Латвія)
- Дем'яненко Н.М.** доктор педагогічних наук, професор (Київ)
- Калашнік Н.Г.** доктор педагогічних наук, професор (Київ)
- Макаренко Л.Л.** кандидат педагогічних наук, доцент (*відповідальний секретар*)
- Хижна О.П.** доктор педагогічних наук, професор (*заступник відповідального редактора*)
- Чугаєвський В.Г.** кандидат педагогічних наук, професор (Київ)
- Яшанов С.М.** доктор педагогічних наук, професор (Київ)

З менеджменту:

- Бех В.П.** доктор філософських наук, професор (Київ)
- Буше Домінік** доктор економічних наук, професор Університету Південної Данії (Одензе, Данія)
- Трощинський В.П.** доктор історичних наук, професор (Київ)
- Вашкевич В.М.** доктор філософських наук, професор (Київ)
- Слепцов А.І.** доктор технічних наук, професор (Київ)
- Аверіна О.І.** кандидат філософських наук, доцент (Київ)

М 58 **Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент :** збірник наукових праць. – Вип. 11 / Ред. кол. : Євтух В.Б. (відп. ред.). – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – 216 с.

Збірник містить наукові праці з теорії та практики соціології, психології, педагогіки, наукову інформацію. Для науковців, викладачів, практичних психологів, студентів.

УДК [316+159.9+37+658] (063)
ББК 60.5+88+74+65.290-2

© Автори статей, 2012
© Редакційна колегія, 2012
© НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012

NATIONAL PEDAGOGICAL DRAGOMANOV UNIVERSITY

**Institute of Sociology, Psychology and Social
Communications**

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC FORUM:
*SOCIOLOGY, PSYCHOLOGY, PEDAGOGY, MANAGEMENT***

Scientific papers

ISSUE 11

**Kyiv
NPU Dragomanov Publishing House,
2012**

Editorial board:

Sociology:

- V. Yevtukh* Doctor of science (History), professor, Corresponding member of NAS of Ukraine
(*Executive editor*)
- Erhard Roy Wiehn* Doctor of science (Sociology), professor, University of Konstanz (Konstanz, Germany)
- Leszek Korporowicz* Doctor of science (Sociology), professor, Jagiellonian University (Krakow, Poland)
- V. Podshyvalkina* Doctor of science (Sociology), professor (Odesa)
- V. Stepyko* Ph.D. (Philosophy), professor (*Deputy editor*)
- L. Khyzhnyak* Doctor of science (Sociology), professor (Kharkiv)
- K. Chernova* Doctor of science (Sociology), professor (Kyiv)
- S. Shtepa* Ph.D. (Political science), professor (Kyiv)
- Y. Yakovenko* Doctor of science (Sociology), professor (Kyiv)

Psychology:

- I. Bulakh* Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
- L. Burlachuk* Doctor of science (Psychology), professor, the member of NAS of Ukraine (Kyiv)
- I. Danylyuk* Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
- V. Kuzmenko* Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
- S. Ryk* Ph.D. (Philosophy), professor (Pereyaslav-Khmelnytsky)
- V. Chornobrovkin* Doctor of science (Psychology), professor (Kyiv)
- A. Yaroshenko* Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv)

Pedagogy:

- Rudite Andersone* Doctor of science (Pedagogy), professor, University of Latvia (Riga, Latvia)
- N. Demyanenko* Doctor of science (Pedagogy), professor (Kyiv)
- N. Kalashnik* Doctor of science (Pedagogy), professor (Kyiv)
- L. Makarenko* Ph.D. (Pedagogy), associate professor (*Executive secretary*)
- O. Khyzhna* Doctor of science (Pedagogy), professor (*Deputy editor*)
- V. Chugaevskiy* Ph.D. (Pedagogy), professor (Kyiv)
- S. Yashanov* Doctor of science (Pedagogy), professor (Kyiv)

Management:

- V. Bekh* Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv)
- Dominique Bouchet* Doctor of science (Economy), professor, University of Southern Denmark (Odenze, Denmark)
- V. Troshchynskiy* Doctor of science (History), professor (Kyiv)
- V. Vashkevych* Doctor of science (Philosophy), professor (Kyiv)
- A. Slyeptsov* Doctor of science (Engineering), professor (Kyiv)
- O. Averina* Ph.D. (Philosophy), associate professor (Kyiv)

M 58 International Scientific Forum: sociology, psychology, pedagogy, management :
Scientific papers. – Issue 11 / Ed. board : V. Yevtukh (Executive editor). – Kyiv : NPU Dragomanov Publishing House, 2012. – 216 p.

The collection contains research papers on the theory and practice of sociology, psychology, education, scientific information. For scientists, teachers, psychologists and students.

УДК 316.72:316.347

Маргарет Секомб

БАЗОВІ ЦІННОСТІ ТА ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКІ ЦІННОСТІ У МІЖКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ¹

У статті розглядаються питання про загальнолюдські цінності у міжкультурному просторі на основі праць професора Єжи Смоліча. Стаття починається з пояснення концепції Є. Смоліча про базові цінності, що розроблена на основі досліджень австралійських національно-культурних груп, що тривало протягом більш ніж трьох десятиліть. Базові цінності, на його думку, це ті, які є важливими для виживання, життєдіяльності та ідентифікації культурних груп. Там, де ці цінності були втрачені, етнічні меншини асимілювали і засвоїли взірці і норми домінуючої культури з втратою своїх власних. Міжкультурний простір можна розглядати як середовище, у якому люди з різними культурними традиціями можуть спілкуватися, взаємодіяти і співпрацювати. Такий простір може бути короткотривалим у часі і спрямованим на конкретну мету, яка формувалася протягом багатьох поколінь різними культурними групами, що населяють один і той же географічний регіон. Такий простір необхідно розвивати у шкільних класах, де учень відчуває «культуру іншого в уяві через літературні та візуальні тексти». Такі умови, здавалося б, найбільш підходять для формування загальнолюдських цінностей, в яких культурні смисли загальні для всіх людей, а людина є найвищою цінністю. Тим не менш, мультикультурна модель Є. Смоліча для австралійського суспільства була заснована на балансі між базовими цінностями різних груп меншин і загальнолюдськими цінностями, що розділяють австралійці всіх культур. Він стверджував, що подібний баланс між базовими та загальнолюдськими цінностями потрібний, щоб міжкультурний простір досягав діалогу, контактів та плідної взаємодії.

Ключові слова: базові цінності, загальнолюдські цінності, міжкультурний простір.

Я пропоную розглянути тему загальнолюдських цінностей у міжкультурному просторі на основі праць дослідника Єжи Смоліча. Дане

¹ Ця стаття була спочатку представлена на симпозіумі під назвою «Людські цінності у міжкультурному просторі». Він був організований у Кракові Інститутом Близького і Далекого Сходу, факультетом міжнародних відносин і політичних досліджень Ягеллонського університету 1-2 червня 2012 року.

дослідження проводилось за участю його учнів з більше як п'ятнадцяти різних національно-культурних груп, що живуть в Австралії. Коли я веду таку лінію аргументації, то роблю припущення, до якого повернуся трохи пізніше, що Австралію впродовж останніх чотирьох десятиліть можна розглядати як приклад міжкультурного простору на рівні суспільства. Незважаючи на те, що концепція Є. Смоліча не виправдала його мультикультурного ідеалу, тим не менш, я вважаю, що австралійські дослідження професора Є. Смоліча мають велике значення у розгляді будь-яких загальнолюдських цінностей у міжкультурному просторі. Давайте почнемо з розгляду концепції базових цінностей, яка найбільшого розвитку набула саме у роботах Є. Смоліча.

Фонові фактори. Аналізуючи науковий інтерес професора Є. Смоліча щодо базових цінностей культурних груп, можна побачити, що він бере свої корені в особистій біографії науковця. Будучи дитиною, у 1940 році професор Є. Смоліч був депортований з батьками з тодішньої східної Польщі. У період світової війни його родина проживала у різних місцях: колгоспи у степах Казахстану, давня перська столиця Тегеран, космополітичне морське узбережжя Лівану. А після війни сім'я переїхала у віддалені гірські райони Шотландії. Вищу освіту Є. Смоліч здобув в університетах Единбурга і Оксфорда, де контактував зі студентами з різних країн. Такий досвід викликав жвавий інтерес до різних культур і радість у спілкуванні з людьми з різних прошарків суспільства [7, 27].

Можна припустити, що позитивне ставлення професора Є. Смоліча до культурного розмаїття було зумовлено його родиною, у якій існувала багатовікова Ягеллонська традиція міжкультурного діалогу, взаємодії і творчого співіснування [1; 15]. У період між війнами ця традиція підтримувалась у східних околицях Польщі, біля міст Вільно і Несвіж, а також в університеті Кракова. На мій погляд, знання Є. Смоліча такої практики польського експерименту в полікультурній громаді мали значний вплив на його погляди, він думав про можливості культурних інституцій та обміну в австралійському контексті.

Коли професор Є. Смоліч зайняв посаду в Департаменті освіти при Університеті Аделаїди в 1965 році, він виявив, що місцеві школи тільки починають усвідомлювати ситуацію, у якій проходить навчання дітей іммігрантів у повоєнний час. Багато хто з цих дітей не говорить

англійською мовою і моделі життя, що підтримуються у їхніх сім'ях, дуже відрізняються від тих сімей, чії нащадки приїхали з Великобританії. Такі діти опинилися в австралійській школі, де навчальна програма по педагогіці була спрямована на англомовну групу дітей [10, 4-8]. Незалежно від того, в яку школу вони вступили (католицьку, приватну чи державну) у новоприбулих дітей не було вибору, окрім як вивчати англійську і англо-кельтсько-австралійську культуру, що було закладено у навчальному плані, педагогічних та організаційних моделях відносин у школі.

Через кілька років свого перебування в Аделаїді, професор Є. Смоліч [12, 40] вказував, що такий підхід призведе до втрати безцінних культурних ресурсів не тільки окремих учнів та сімей іммігрантів, а також австралійського суспільства в цілому. В одній з перших своїх статей Смоліч обговорює переваги заохочення в Австралії культурної взаємодії, позитивного і потенційно творчого обміну між людьми, вихованими у різних культурних традиціях [10].

Починаючи з 1970 року Є. Смоліч приступив до піонерських (перших) досліджень в Австралії, що полягали в опитуванні батьків-іммігрантів та їх дітей, студентів стосовно їх поглядів на навчання в Австралії та види навчання, до яких вони хотіли б мати доступ. Він був піонером у тому сенсі, що ніхто раніше не мав наміру дізнатися у новоприбулих іммігрантів, що вони думають. Ці дослідження набули більших масштабів у 1972 році, коли професор соціології Є. Смоліч ввів аналіз мемуарів як метод збору та аналізу даних досліджень. Виявилось, що це особливо вдалий метод для розуміння переживань, прагнень і почуттів представників етнічних меншин культурного фону [8; 9; 11; 13].

Базові цінності. Протягом наступних тридцяти років професор Є. Смоліч разом з учнями проводив дослідження, використовуючи письмові чи усні спогади або особисті заяви респондентів з різних національно-культурних громад: італійської, грецької, вірменської, польської, хорватської, української, латишської, ефіопської, арабської, китайської, індійської, в'єтнамської, камбоджійської, уйгурської, філіппінської, а також валлійської та основних англо-кельтської та австралійської [8; 12; 13].

Існувала постійна практика відповідей представників усіх іммігрантських громад, незалежно від того, коли вони прибули до Австралії у період з 1948 по 1998 роки. Незважаючи на переважне панування англійської мови у багатьох сферах життя австралійського суспільства, більшість – але не всі – батьки та їхні діти продовжували говорити рідною мовою у себе вдома і на громадських зібраннях. Вони прагнули зберегти свою мову і культуру в Австралії, паралельно вивчаючи англійську мову, яка, на їхню думку, була необхідною для спілкування з іншими людьми, а також для повноцінного існування у суспільстві в цілому. Багато опитаних висловили свої побоювання втратити свою культурну спадщину та неможливість передати її своїм нащадкам, через те, що навчання їх дітей в школі проводиться тільки англійською мовою і відбувається асиміляція культурних моделей домінуючою англо-кельтсько-австралійською групою.

Аналізуючи результати дослідження, професор Є. Смоліч зробив висновки, що деякі культурні цінності (тобто ті, значення яких розділяють всі члени групи) були важливішими за солідарність і виживання цієї культурної групи. Такі цінності він назвав «базові цінності» тому, що вони займають центральне місце у житті групи і мають інтегруючу функцію для культури в цілому. Хоча його увага на той час була прикута до національно-культурних груп, він визнав, що цей термін може бути застосований і до інших видів груп на різних рівнях соціальної організації.

Солідарність і функція виживання серед базових цінностей були найбільш очевидними, коли такі сили як колоніальні завоювання і тиск асиміляції призвели до втрати певними культурними групами своїх базових цінностей. Молоде покоління, яке активно використовує свою культурну спадщину, вже не надає їй такого центрального значення. Тому респонденти стурбовані, що кінцевим результатом стане втрата культури як життєздатного і творчого способу життя групи. У кращому випадку, молоді члени групи підтримують деякі залишкові значення культури, такі як продукти харчування, фестивалі. На периферії відбувається активація культурних цінностей домінуючої групи, які за замовчуванням, замінюють значення їх власної спадщини у повсякденному житті [8; 12, 27-45; 13].

Крім того, професор Є. Смоліч вважає, що базовими цінностями є ті, які протягом багатьох поколінь розглядалися членами групи як визначення цінностей. Визнання та активізація таких базових цінностей відрізняє тих членів, які належать до групи від тих, хто знаходиться за межами групи. Таким чином, втрата базових цінностей не тільки передбачає зникнення культури та формування культурно іншої картини життя, але й дезорієнтує і відчужує наслідки для тих, чий почуття власної ідентичності глибоко вкорінені у цих базових цінностях.

Професор Є. Смоліч стверджував, що для переважної більшості національно-культурних груп (але не для всіх) рідна мова, яка відмінна від інших, була однією з базових цінностей. В інших випадках релігійні цінності були пов'язані з основною етнічною групою, як, наприклад, грецька православна релігія греків, ісламська релігія арабів, католицькі цінності для людей, що розмовляють польською мовою. Яскраво виражені колективістські цінності сім'ї були очевидними у грецькій, італійській, арабській та в'єтнамській етнічних групах, на відміну від індивідуалізму у сімейному житті та особистих відносинах, який був прийнятий як одна з базових цінностей англомовної групи. Роздуми Є. Смоліча про ці базові цінності ґрунтувались на тому, що відповіді учасників австралійського дослідження місцевого значення узгоджуються з даними більш масштабних досліджень цих культурних груп зі своєю етнічною батьківщиною [8; 12, 27-45; 13].

Це не означає, що всі люди ідентифікують себе з національно-культурними умовами. Діапазон відповідей учасників розглянутих австралійських досліджень показали, що є представники, які прагнуть ідентифікувати себе зі статтю, соціально-економічними, територіальними чи професійними групами. Дехто з опитаних виокремлює себе з точки зору своїх психологічних характеристик. Можливо, варто визнати, що більшість тих, хто стверджує свою етнічну ідентичність, визнає її на основі конкретних фактів, свого народження і батьківського походження, у якості членів основної австралійської групи [5].

Якщо ми повернемося до питання про спілкування і взаємодію людей у «міжкультурному просторі», ключове питання полягає у тому, що концепція базових цінностей у сучасних умовах глобалізованого світу не має ніякого відношення до загальнолюдських цінностей, які найбільш

підходять для сучасного світу. Відповідь на це питання багато у чому залежить від того, як розуміти терміни «міжкультурний простір» і «загальнолюдські цінності».

Міжкультурний простір. Я застосовую термін «міжкультурний простір» по відношенню до соціального контексту або культурної сфери, де люди з різних культурних груп зустрічаються, спілкуються і взаємодіють. Така інтерпретація міжкультурного простору більшою мірою орієнтована на фактичні результати міжкультурної взаємодії, а не тільки на можливості їх виникнення. Це не означає фізичне, географічне положення таких зустрічей, що теж досить важливо, і робить такі зустрічі можливими. Проте в епоху Інтернету партнери, що представляють різні культурні традиції та відокремлені один від одного континентами і океанами, можуть активно брати участь в обміні думками та загальними проектами. Такий «віртуальний» інтелектуальний простір можна розглядати як міжкультурний з точки зору людей, які прагнуть його досягти. На ще більш простому рівні міжкультурний простір може бути створений у свідомості окремої людини, коли вона взаємодіє з літературними творами, науковими працями, або переглядає фільм чи телевізійну програму, у якій представлено загальний життєвий досвід очима людей іншої культури.

Міжкультурний простір може бути навмисно надуманим шляхом об'єднання груп людей з різними культурними традиціями у певному географічному місці з певною метою. Симпозіум, який відбувся у червні 2012 року у Кракові, був одним з таких прикладів. Учасники були ретельно відібрані і запрошені в якості частини «Зустрічі науковців з різними культурними традиціями» [4].

У таких випадках дуже важливо створити умови, щоб жодна з культурних груп не займала домінуюче місце. Тоді культурні цінності домінуючої групи будуть переважати у плані мови спілкування, організаційних структур, академічних традицій, навіть у способах вітання і взаємодії один з одним. Це спільний досвід для тих, хто бере участь у конференціях англійською мовою. За таких умов на зустрічі простір не може розглядатися як міжкультурний, він стає монокультурним, навіть коли учасники є представниками різних культур.

Професор Є. Смоліч гостро усвідомлює цю дилему. У двох ключових комітетах він очолював програму здійснення міжкультурної політики навчальних закладів у Південній Австралії, він прийняв стратегію для комітетів, що для того, щоб по-справжньому існував міжкультурний простір, не повинна домінувати основна англо-кельтсько-австралійська група. Він домовився, що у комітеті тих, хто представляє різні етнічні культурні меншини не має бути менше, ніж тих, хто прийшов від основної етнічної групи. У результаті майже всі учасники комітету відчували себе комфортно, що сприяло дискусії, а рішення були прийняті шляхом знаходження консенсусу, а не шляхом проходження формальних рухів, як у британській традиції.

Інша можливість полягає у тому, що міжкультурний простір виступає як більш стабільний феномен за сприятливих соціальних і культурних умов. Є деякі країни і регіони, де різні національно-культурні громади жили пліч-о-пліч в одному географічному регіоні протягом багатьох поколінь. Наприклад, частина Центральної Європи, або Речі Посполитої, міжнародні порти, ключові центри на перетині торгових та міграційних шляхів у країнах Європи, Близького Сходу, Азії та Африки. У такому просторі кожна етнічна група має власну культуру і взаємодіє одна з одною у бізнесі чи повсякденному житті. Для збереження регіону у міжкультурному просторі члени кожної групи мають прийти до якогось розуміння й оцінки культури інших, таким чином полегшуючи можливості творчого обміну.

На мікрорівні громади можуть створювати можливості для міжкультурного простору через довгострокові дружні відносини і шлюби, які перетинають культурні кордони. Такий простір може розглядатися як міжкультурний, тільки тоді, коли обидва партнери об'єднали конкретні культурні цінності у відносинах. Коли один з партнерів, за своїм вибором або за замовчуванням, переймає культурні значення іншої етнічної групи, такий культурний простір їх відносин є монокультурним, а не міжкультурним.

Можливо, саме тут ми можемо повернутися до нашого початкового припущення, що з моменту прийняття мультикультурної політики у середині 1970 років, Австралію можна розглядати як міжкультурний простір на рівні суспільства. На практиці, а це ближче до реальної

дійсності, щоб сказати, що в Австралії прийняття мультикультурної політики допомогло стимулювати появу просторів, де різні культури взаємодіють не тільки на змістовному і всебічному рівні, необхідно вміти творчо використовувати наявність культурних відмінностей. Етнічні громади, такі як італійці, греки, німці, в'єтнамці, китайці та індійці, влаштовують щорічні фестивалі, на яких вони прагнуть поділитися різними аспектами своєї культури – їжа, музика, танці, мистецтво – з австралійцями усіх прошарків суспільства, яким цікаво відвідати такі заходи. У цьому випадку культурний обмін відбувається на досить поверхневому рівні. Проте такі фестивалі мають важливе значення для громадського проголошення і визнання того, що ці етнічні меншини зі своєю культурою є невід'ємною частиною австралійського соціального простору.

В університеті Аделаїди є Центр міжкультурних досліджень і полікультурної освіти (CISME), де професор Є. Смоліч був директором протягом п'ятнадцяти років, і який був спеціально створений як модель міжкультурного простору. Це відкриває можливості для членів та всіх зацікавлених взяти участь у міжкультурній зустрічі. Цей досвід частково акумулювався завдяки семінару, на якому відбулася презентація широкого кола людей різних культур з інших країн, інших австралійських штатів або віддалених куточків Південної Австралії, і частково за рахунок взаємодії цих різних культурних традицій представників, які були присутні. Є багато прикладів таких просторів, що були створені групами музикантів, художників і акторів, студентів та вчителів у класах деяких шкіл, деяких церков, деяких приміських районів, а також спортивних команд, що грають, наприклад, у футбол, де більшість учасників команди часто приходять з цілої низки різних етнічних меншин [5].

Проте існує багато інших місць, наприклад, у передмісті, школах, церквах, сільських населених пунктах, є багато команд з різних видів спорту: крикет і нетбол у жінок, коли представники англо-кельтсько-австралійської групи переважають і підтримують культурні цінності своєї спадщини. В таких умовах люди мають мало контактів з представниками інших культурних традицій і сприймають себе з точки зору панівної культури. Є випадки, коли члени різних культур, щоб реалізуватися у такого роду просторі повинні слідувати закономірностям життя і

мислення більшості. Такий простір прагне бути монокультурним, а не міжкультурним, де слабо виражений міжкультурний обмін, проте можливий міжкультурний діалог і спілкування [14].

На прикладі австралійських шкіл і класів можна прослідкувати, яким чином формування міжкультурного простору може бути предметом тлумачення взаємовідносин у ньому. За останніми наявними даними (Департамент імміграції та громадянства, 2011) [2] частка осіб з посиленнями на меншість культурних груп в австралійському населенні становить від 30% до 40%, у залежності від керівництва університетів або семінарських груп, від особливостей шкіл на практиці частка представників етнічних меншин може коливатися у межах від 10%, або менше, до 70%, або більше. У таких групах вчителі визнають і розуміють культурне розмаїття своїх учнів, педагогічні засади будуються на реальності, де викладання і навчання у міжкультурному просторі відбувається через діалог, спілкування та плідну взаємодію між культурними групами.

Одна випускниця, у якої всі члени сім'ї були «англо-саксонської етнічної належності», згадала свою школу як таку, де багато учнів належали до цілого ряду різних європейських та азіатських культур. Вона описала школу так: «вчителі уміло використовували цю ситуацію, особливо у соціальних дослідженнях і на мовних курсах, які я відвідувала. У нас часто були уроки, де ми обговорювали різні культури з перших вуст, так би мовити, з учнями з різних культур. Я багато чому навчилася за час, який там провела, отримуючи набагато краще розуміння культурних цінностей інших народів. Звичайно, викладачі заохочували нас дізнаватися про різні культурні традиції один одного, вказуючи на переваги розширення нашого світогляду, намагаючись зламати безглузді забобони і стереотипи, розвивати бажання розуміти різні мови і їх функції, і в свою чергу, в процесі дізнаватись про нашу культурну спадщину рідною мовою [6, 198].

Тим не менш, такий позитивний досвід міжкультурного спілкування у класі було відзначено лише чотири рази у групі з 43 випускників-учасників дослідження [6].

Є вчителі, які не роблять зусилля, щоб з'ясувати, на яких культурних традиціях виховувався учень, або, хто вірить у лікування усіх учнів

однаково (тобто якби вони були членами групи більшості); викладання/навчання у такому просторі відбувається через культурний монізм основної групи австралійців. У такому класі учні зі своїм діапазоном культурних традицій через викладання/навчання створюють простір, який перестає бути міжкультурним, крім випадків, коли самі учні досягають точки розвитку міжкультурного імпульсу через власні комунікації і діалог [6].

Останні невеликі дослідження в Аделаїді були проведені у коледжі, школі з монокультурним духом, де переважна більшість студентів належить до австралійської групи. Науковий інтерес був спрямований на те, як навчальний план з педагогіки і школи взагалі можуть вплинути на особисте розуміння учнями мультикультурних розмірів австралійського суспільства. За чотири роки клас англійських учнів, що займаються поглибленим вивченням ряду літературних текстів, вивчає досвід та почуття людей з культурою, що відрізняється від культури студентів. Порівняння письмових робіт студентів про свої думки і почуття по відношенню до тих, хто належить до італійського та інших культурних фонів, та аналіз їх літературних творів показав, що поглиблене вивчення відповідних текстів, створення досвіду міжкультурного простору у свідомості деяких студентів, призвели до помітної зміни їхнього ставлення до «культурної інакшості» [14].

Загальнолюдські цінності. Інша ключова концепція, яка потребує уточнення, є концепція загальнолюдських цінностей. У своєму гуманістичному соціологічному підході, Ф. Знанецький [16] наполягав на відносності культурних цінностей і їх загального значення для групи, яка створює, підтримує і змінює їх. Якщо прийняти такий підхід, то загальнолюдські цінності – це ті, які використовують для позначення тих культурних значень, які ми всі розділяємо як людські істоти, на відміну від інших тварин, або, можливо, навіть від позаземних істот. Значення загальнолюдських цінностей пов'язано з біологічною та психологічною природою людини, соціальними та культурними тенденціями, які лежать в основі всього людського життя по всьому світу.

Ф. Знанецький [16] використовував термін «культурні універсалії» для позначення тих культурних смислів, які спільні для усіх соціальних/культурних груп. Вони є спільними для усіх людських істот.

Культурні смисли ми поділяємо з іншими членами певних соціальних і культурних груп, до яких належимо, культурні універсали ж є виразом того, що робить нас людьми [3].

Тим не менш, слід визнати, що ми активно виражаємо ці загальнолюдські цінності по-різному, залежно від конкретних культурних груп, до яких ми належимо. Ми можемо висловити наше почуття єдності з людьми, але щоб дати право голосу цим почуттям, необхідно використовувати слова і лінгвістичну структуру конкретної мови. У кращому випадку, можливо, ми можемо наслідувати приклад Папи Іоанна Павла II, який використовує різні мови для привітань і ключові ідеї, підкреслюючи необхідність віднайдення загальної ідеї, спільної для усіх людей, незалежно від різноманітності їх вираження.

Під назвою симпозіуму, що відбувся у Кракові у червні 2012 року, «Людські цінності у міжкультурному просторі» мається на увазі, що у міжкультурному просторі можна знайти загальнолюдські цінності, і вони переважають. Учасники симпозіуму як представники різних культур розраховують на виявлення один одного не лише у національно-культурних умовах, не тільки у гендерному відношенні, як чоловіки або жінки, і навіть не як вчені та як науковці у тій чи тій міждисциплінарній галузі, а й, що більш важливо, як людина людину.

Базові цінності та загальнолюдські цінності у міжкультурному просторі. Тепер повернемося до основної дилеми, що поставлена у нашій роботі. Чи є місце у міжкультурному просторі базовим цінностям? Чи правильно розглядати міжкультурний простір як область, у якій учасники активно проявляють загальнолюдські цінності? Якщо метою міжкультурного простору є підтримання багатовікової Ягеллонської традиції міжкультурного діалогу, взаємодії, творчого співіснування та обміну, як, здавалося б, від використання терміну «міжкультурний», то моя відповідь полягає у тому, що концепція базових цінностей необхідна для її досягнення.

Щоб обґрунтувати цю відповідь, я хочу повернутися до праць професора Єжи Смоліча. Аналізуючи його погляди, стає зрозуміло, що його стурбованість ніколи не була викликана тільки необхідністю збереження значень базових цінностей етнічних меншин у таких мультикультурних суспільствах як Австралія. У розумінні Є. Смоліча

остаточний ідеал досягнення мультикультурного суспільства, у якому культурна взаємодія між народами різних етнічних і культурних традицій тривала протягом багатьох поколінь, – це ідеал, який він назвав «динамічним і стійким» мультикультурним суспільством [11; 13].

Такий ідеал має свої витоки у розумінні професора Є. Смоліча традицій плідного співіснування, які існували у Речі Посполитій і сусідніх країнах та ознаменували Ягеллонський період. Він розглядає появу суспільства, яке не тільки виявляє терпимість, а й активно підтримує різні культурні традиції, мови і релігії як невід'ємну частину нації. Його представники мають можливості для культурної взаємодії, вони можуть насолоджуватися і обмінюватися культурним багатством своєї етнічної групи за межами існування їх власної культурної спадщини.

В австралійському контексті професор Є. Смоліч [8; 11; 13] стверджував, що досягнення такого мультикультурного суспільства залежить від базових цінностей різних культурних груп (необхідних для їх виживання у якості життєздатних творчих об'єднань), які знаходяться у балансі з певними ключовими цінностями, які є спільними для всіх членів австралійського суспільства. Це він назвав загальнолюдські цінності, що відображають образ соціальної парасольки, під якою захищені різні культурні групи. У їх числі демократичні, правові та економічні цінності, що складають основу суспільства для всіх австралійців: англійська мова в якості спільної мови, визнання релігійної свободи, визнання культурного розмаїття як невід'ємної частини суспільства, ідеал справедливості для всіх.

Досягнення цієї точки рівноваги, що дозволяє мультикультурній нації [11; 13] процвітати, зазвичай, вимагає зміни або коригування базових і загальнолюдських культурних значень. У крайніх випадках, коли базові цінності групи меншини знаходяться у прямому протиріччі зі значенням загальнолюдських цінностей суспільства в цілому, існує мало шансів на досягнення точки рівноваги у ньому. Розглянемо, наприклад, гіпотетичну ситуацію, в групі, члени якої вважають тоталітарну форму правління або строго ієрархічну соціальну структуру як її основну цінність.

Така група не буде прийнята як частина австралійської нації до того часу, поки демократичні та егалітарні цінності залишатимуться такими важливими для суспільства в цілому. Саме з цієї причини, деякі члени

етнічних груп хотіли б приїхати до Австралії. Також, у даний час правова база в Австралії, особливо в області сімейного права, дозволяє приїзд людей, не кажучи вже про групи, які підтримують практику багатоженства в якості базової цінності.

Проте, як вже говорилося раніше, по відношенню до меншин відбулися зміни базових та загальнолюдських цінностей. В австралійському контексті ядром культурних цінностей деяких груп меншин стали релігійні цінності, оскільки австралійське суспільство прийняло право людини на свободу релігійних переконань і практик. Яскраво виражені колективістські сімейні цінності викликали певний конфлікт у школах, які були більш готові виховувати індивідуальні потреби та інтереси. У той же час, Сімейний кодекс Австралії був змінений з урахуванням колективістських цінностей.

У мовному аспекті для досягнення базових цінностей необхідно більше компромісів. Групи меншин були готові прийняти англійську мову як спільну мову, разом з їх власною етнічною мовою. Але це виявилось набагато важчим для основного австралійського населення відійти від ідеалу одномовного англійського суспільства до прийняття двомовності серед меншин, які говорять різними мовами, і навіть більше, враховуючи переваги білінгвізму. Тепер мова австралійської спільноти, яка відмінна від англійської, приймається урядом до числа засобів освітньої та соціальної політики, хоча розмір виділених ресурсів варіюється у залежності від уряду.

Детальна інформація про ці зміни у значеннях базових та загальнолюдських цінностей для досягнення точки мультикультурного балансу в австралійському суспільстві не так важливі самі по собі, як у цій роботі. Вони були наведені як приклад того, як етнічні групи, що населяють один соціальний простір, можуть налагодити зв'язки один з одним, щоб зберегти і зміцнити міжкультурні особливості свого народу. Я хочу сказати, що модель запропонована професором Є. Смолічем для австралійського мультикультурного суспільства може дати корисну інформацію для ефективного функціонування інших міжкультурних просторів.

Ягеллонські традиції, якщо за них боротися, можуть стати реальністю у будь-якому міжкультурному просторі, тільки тоді, коли базові цінності

та загальнолюдські цінності визнаються і цінуються у суспільстві, тобто і ті, і ті взяті до уваги. Навіть на фундаментальному рівні не може бути міжкультурного простору без базових цінностей. Простір може бути міжкультурним тільки тоді, коли у ньому проживають групи більше, ніж з однієї культури, а базові цінності, виділені у культурних групах, активно підтримуються і змінюються. Саме базові цінності забезпечують різноманітність у міжкультурному просторі.

З іншого боку, без загальнолюдських цінностей, не може бути можливості для людей перетинати культурні кордони і долати бар'єри певної культури окремих етнічних груп. Можливість ефективної взаємодії і спілкування значно зменшується або ж втрачається взагалі. Ті, хто населяє міжкультурний простір і хоче досягнути міжкультурного діалогу, взаємодії і творчого співіснування Ягеллонської традиції, повинні вміти збалансовувати базові цінності та загальнолюдські цінності. Насправді, зняття напруженості у балансі цих цінностей, можливості творчої взаємодії у міжкультурному просторі відкривають для людей нові способи співіснування один з одним.

*Переклад з англійської мови
Ю.В. Сюсель*

Л і т е р а т у р а

1. *Davies N.* God's Playground: A History of Poland. – Oxford: Clarendon Press, 1981. – vol. 1.
2. Department of Immigration & Citizenship. The People of Australia: Australia's Multicultural Policy // Commonwealth of Australia. – Canberra: 2011.
3. *Halas E.* Florian Znaniecki's Sociological Theory and the Challenges of the 21st Century. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 2000.
4. *Korporowicz L.* – 2012.
5. *Maniam V.* Adelaide Secondary School Students' Participation in Sport and their Cultural Identity // Ph D Thesis, School of Education, University of Adelaide. – 2011.
6. *Secombe M.J.* Cultural Interaction in the Experience of Some 'Mainstream' Australian Graduates of Anglo-Celtic Background // Ph D Thesis, Department of Education, University of Adelaide. – 1997.
7. *Secombe M.J.* Jerzy Jaroslaw Smolicz AM 1935 – 2006 // The Adelaidean, 2006. – vol. 15. – № 10.

8. *Smolicz J.J.* Culture and Education in a Plural Society. Curriculum Development Centre, Canberra. A Polish translation of this appeared in 1990, *Kultura i nauczanie w społeczeństwie wieloetnicznym*. – Warsaw: PWN, 1979.
9. *Smolicz J.J.* Humanistic Sociology: A Review of Concepts and Methods // *La Trobe Sociology Paper*. – No. 7. – Bundoora: La Trobe University, 1974.
10. *Smolicz J.J.* Is the Australian School an Assimilationist Agency // *Education News*. – vol. XVIII. – № 4. – 1971.
11. *J.J. Smolicz on Education and Culture / M. Secombe and J. Zajda*. – Melbourne: James Nicholas Publishers, 1999.
12. *Smolicz J.J.* On Educational Equality Part II: A Traditional View and its Application // *South Australian Education*. – № 7. – 1970.
13. *Smolicz J.J.* *W spolkultury Australii*. – Warszawa: Oficyna Naukowe, 1999.
14. *Vlahakis M.* The Study of English Literary Text in a Monocultural Secondary School Context and Students' Attitudes to the 'Cultural Other' // Ph D Thesis, School of Education, University of Adelaide. – 2012.
15. *Zamoyski A.* *The Polish Way*. – London: John Murray, 1987.
16. *Znanięcki F.* *The Method of Sociology*. – New York: Octagon Books, 1968.

Margaret Secombe. Core values and human values in intercultural space.

This paper considers the issue of human values in intercultural space through the writings of professor Jerzy Smolicz. It begins by explicating Smolicz's concept of core values, developed from research on Australian ethnic cultural groups over more than three decades. Core values, he argued, were those central to the survival of viable and identifiable cultural groups. Where these values were lost, individuals assimilated into the mainstream cultural group. Intercultural space can be understood as places where individuals of different cultural backgrounds communicate, interact and co-operate. Such spaces may be transient and targeted to a specific purpose; develop over generations of different cultural groups inhabiting the same geographical region; be fostered in school classrooms; or even occur when an individual experiences 'the cultural other' in imagination through a literary or visual text. In such contexts, it would seem most appropriate for human values, those cultural meanings shared by all people as human beings, to prevail. However, Smolicz's multicultural model for Australian society was based on a balance between the core values of the various minority groups and the overarching values shared by Australians of all cultural backgrounds. It is argued that a similar balance between core values and human values is required, if an intercultural space is to achieve dialogue, communication and fruitful interaction.

Key words: *core values; human values; intercultural space.*

УДК 316.334:81

А. К. Яковенко, А. Ю. Ташченко

СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ КОДУ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Статтю присвячено огляду часового періоду та передумов становлення соціології коду, виникнення її часткових розгалужень, змісту творів авторів, що працюють у цьому напрямку. Висловлено та обґрунтовано припущення щодо зв'язку створення та використання кодів згідно до фундаментальних опозицій людських оцінок і відповідних властивостей.

Ключові слова: код, соціологія коду, програмне забезпечення, мова, мораль, безпека, небезпека, захист, напад, істина, помилка, правда, брехня, сакральне, профанне.

Постановка наукової проблеми. Вже з часів проголошення «некласичного етапу» розвитку науки представники різних сфер діяльності почали звертати увагу на лінгвістичну зумовленість соціальності. Однак, як засвідчують здобутки науковців постнекласичного етапу, у фокусі щодо осмислення цієї людської властивості скоріше має опинитися код, оскільки:

➤ код – неунікний стан будь-якої мови до її «відкриття», проте доречніше казати щодо «декодування». Достатньо взяти хоча б одну книгу Е.Добльхофера «Знаки і дива» [3], присвячену огляду досліджень саме **розшифровки** давніх систем писемності (єгипетської, персидської, месопотамської, хетської, угаритської, гублської, кіпрської, крито-мікенської, тюркської, етрусської, індської та пасхської), на інтерпретаціях – результатах столітньої (!) запеклої інтелектуальної боротьби багатьох вчених – котрих тримається вся звична для нас сьогодні «культура»;

➤ код – доволі поширений стан будь-якої мови і після її дешифрування, наприклад, у вигляді паралельних вже «зрозумілій» (після визнаних інтерпретацій) системі знаків так званих «таємних мов» (у топі результатів електронного пошуку – таємні дитячі мови, таємна мова бідняків, таємна мова воїнів тощо);

➤ код – це те, чим можуть іменувати і використовувати відповідним чином якусь конкретну мову, вже «відкрити» і звичну для одного народу,

але семантично незрозумілу решті народів і тому «загадкову» для них. Наприклад – оскільки доступу до секретних військових документів ми не маємо, пошлемося на американський фільм «Розмовляючи з вітром» (2002, США), згідно до сценарію котрого у II світовій війні під час бою з японцями у Тихому океані американці використовували мову індіців Навахо як код для обміну таємними повідомленнями серед «своїх»²;

➤ код, нарешті – це навіть така система знаків, що може бути прийнята як більш загальна, ніж будь-яка мова й останню будуть сприймати як певний різновид коду. Так, наприклад, В.І.Масальський відзначає, що: *«Мову називають символічним кодом культури. Мова являє собою соціальну систему, що формує та відображає сприйняття світу, характерну для культури того чи іншого суспільства»* [5, 205].

Тому недивно, що такий напрям соціологічної рефлексії, як соціологія коду, врешті-решт був проголошений, як свого часу на актуальний суспільний запит були створені, наприклад, проекти щодо соціології мови.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Згідно до доступних нам відомостей, стосовно доречності становлення соціології коду має місце варіативність обґрунтувань:

✓ назва різновиду цього напрямку вперше з'явилася у 1980 р. у праці авторів Ст.Р.Клеір та Дж.Валдес *«The sociology of code-switching»* («Соціологія перемикування коду») у журналі «Language Sciences» [20, 32];

✓ у 1995 р. М.Гарвер у дискусії в Інтернеті щодо кодів відзначив ще одну можливу галузь соціології: *«Я маю додати, що я знаходжу деякі коментарі Сильвейна Кеппелла щодо кодів ... необґрунтованими, хоча він цілком може бути правим щодо ентузіастів соціології кодів* (підкреслено нами – А.Я., А.Т.)» [21];

✓ у 2001 р. Н.А.Смітвік у своїх тезах, поданих для здобуття звання «Master of Arts» *«Code theory and changing pedagogic discourse»* («Теорія кодів та зміна педагогічного дискурсу») згадує в контексті приналежності до соціології теорії кодів Б.Бернштейна (якого відносять до представників соціології освіти – [15]: *«Я розпочну з використання структурної соціології теорії кодів Бернштейна (підкреслено нами – А.Я., А.Т.), щоб пов'язати діяльність у класі з «моральним порядком» суспільства»* [24, 12];

² <http://www.kinopoisk.ru/film/884/>

✓ у 2004 р. в Інтернеті було опубліковане есе корейською – згідно перекладу у Google, під назвою «*코드의 사회학*» («Соціологія коду») і під ніком автора *bakgwangju* [25];

✓ у 2007 р. на американському симпозиумі з соціальної інформатики Х.Р.Екбіа теж вводить назву «*sociology of code*» («соціологія коду») [17], приблизно в цей самий час виходять його публікація «*Towards a Sociology of Code*» («Щодо соціології коду») [18] та стаття-есе у співавторстві з Л.Гассером «*Common Ground: For a Sociology of Code*» («Загальні засади соціології коду») [19];

✓ у 2007 р., згідно до звіту організації T'el'ecom ParisTech за дослідження, завершені або розпочаті протягом 2005-2009 рр., Ст. Кутюр розпочав роботу над дисертацією з соціології коду [23, 166];

✓ у 2007 р. на Інтернет-форумі Wilmott [14] у руслі «незобов'язуючого» використання терміну «соціологія» відвідувачем під ніком *twofish* були введені назви об'єднаних напрямків «*the politics and sociology of coding*» («політика і соціологія кодування») та «*sociology and politics behind the code*» («соціологія та політика внаслідок коду»);

✓ у 2008 р. також у Інтернеті в коментарі до публікації «*L'anonymat, la personne et le personnage*» (згідно перекладу з французької у Перекладачі Google, «Анонімність, особистість та характер») автора під ніком *Jean-Michel* відвідувач під ніком *le passant* скористався назвою «соціологія кодів та повноважень» (можливо, кодів та сил/впливу/влади): «У області медіаціоністики є можливість для цього дослідження щодо різноманітності політичних конфігурацій, як і у сфері мистецтва, соціолінгвістики (і мов загалом) або соціології кодів та повноважень (підкреслено нами – А.Я., А.Т.), і, безсумнівно, це – дійсно модель виживання, необхідна для того, що налаштувати окуляри, якщо ви нічого з ними не бачите» [22]. На цьому доступні відомості завершуються.

Цілі статті (постановка завдання) полягають у обґрунтуванні необхідності здійснення наукової рефлексії у напрямку «соціологія коду».

Виклад матеріалу дослідження. Огляд доступних нам для повного ознайомлення наукових джерел із соціології коду показав, що можливо скористатися лише двома есе – одне корейською: «*코드의 사회학*» («Соціологія коду»), викладене користувачем під ніком *bakgwangju*

(корейською – *박광주*, що поскладово в Інтернет-перекладачах перекладено як «*night light week*»), а друге – англійською: «*Common Ground: For a Sociology of Code*» («Загальні засади соціології коду») Х.Р.Екбіа у співавторстві з Л.Гассером. З перекладом есе про соціологію коду з корейської виникли ускладнення, оскільки обидві авторки цією мови не володіють, а ідеально зрозумілого і зв'язного тексту перекладачі в Інтернеті не надали. Однак основну ідею все ж можливо переказати. Сутність роздумів автора есе корейською, що оформлена у дещо стихійному, більше поверховому, ніж ґрунтовному характері думки, наступна. Як коди (вони ж у есе тотожні термінам *ключові слова/позиції, акорди, гармонія, єдність*) зацікавлені фахівці можуть інтерпретувати складові у всьому. Автор есе наводить приклади у:

- політиці,
- мовах, алфавітах, словах і мовчанні,
- почуттях і смаках,
- «західності» і «східності»,
- «минувшині/відсталості» і «сучасності» чи навіть «ультрасучасності»,
- музиці (автор наводить приклад з гітарою, котра була популярним музичним інструментом серед школярів (та/чи студентів) у 70-80-ті рр. ХХ ст. і «код» музики того часу – розуміння того, наскільки злагоджено пісню можна було «покласти на гітару»),
- роботі організацій, кадрових питаннях і відносинах персоналу,
- веденні домашніх господарств,
- рішеннях суду, законах, типу мислення (розглянуто приклад «бюрократичного мислення» юристів),
- громадській думці,
- режимі правління (розглянуто «демократію»),
- стереотипах, прийнятих у певному типі суспільства групах і процедурах (розглянуто приклад громадянського/цивільного суспільства – англ. «*civil society*»),
- військових діях і обороні, типажах солдатів (розглянуто приклад «політичного солдату») тощо.

З есе англійською Екбіа та Гассера варто також відзначити своєрідну складність – об'єктом свого розгляду автори зробили не код загалом, а

його конкретний різновид: програмне забезпечення. Однак навіть у такому випадку вони знайшли нагальні причини розглядати код соціологічно: *«Розробка програмного забезпечення є переважно технічним, але і вкрай колективним процесом. Глибоке розуміння цього процесу може, таким чином, мати вигоду із соціологічного аналізу акторів, артефактів і діяльності ... ми пишемо про істотні прогалини, котрі ми знайшли в техноцентричних обрахуваннях складних технологічних проблем, зокрема, у великих програмних системах: як вони відбуваються і як ними управляють протягом тривалого періоду часу ... Відповідно до декількох джерел статистики щодо року десь 2006-го, приблизно 25% програмних проєктів перевищують бюджет, ще 25% не закінчують у визначений термін, і майже 45% відмінюють взагалі. Це залишає нас з основним питанням: **чому розробка програмного забезпечення є настільки неефективною, дорогою і ненадійною?** ... Програмне забезпечення і великих, і малих систем проєктують, створюють, використовують та підтримують у процесах розподілу групи і спільноти, включаючи від нечисленних до тисяч вкладників і десятки мільйонів користувачів ... В/ВПЗ (аббревіатура від «вільне/відкрите програмне забезпечення» – А.Я., А.Т.) зміщує оригінальне запитання від інженерного до соціологічного: **як можуть великі розподілені колективи експертів і неекспертів виробляти артефакти, за якістю аналогічні тим, котрі створюють зазвичай умовно-організовані групи експертів?»** [19]. В кінці доволі детального й прискіпливого і технологічного, і соціологічного аналізу комп'ютерних програм та контексту їх створення й існування, автори констатують: *«За наближеного розгляду, будь-який квазі-об'єкт (помилка, профіль, запис) є дискурсивно сконструйованим колективною діяльністю відповідної спільноти шляхом: 1. **Обґрунтування:** квазі-об'єкт проходить випробовування на міцність, в ході якого його цінності, чесноти і переваги обговорюють, сперечаються і домовляються; 2. **Кваліфікування:** Після проходження **тесту** квазі-об'єкт стабілізується у процесі закриття, 3. **Зобов'язання:** Прибувши на закриття квазі-об'єкт пов'язується із більш стабільними і менш суперечливими одиницями... Колективна діяльність розглянутого нами різновиду в розробці програмного забезпечення стає можливою, якщо залучені**

учасники можуть дійти згоди у множині вимірів: якою є мета, яка вартість, що поставлено на карту, що до цього має відношення, що є в наявності тощо. Враховуючи, що актори (користувачі, розробники, добровольці) входять у ситуацію з різними розумінням, очікуваннями та інтерпретаціями, на яких підставах вони домовляються? Це питання стає ще важливішим, якщо немає апріорі існуючого набору узгоджених стандартів, норм або класифікаційних системи, на котрі можна опиратися – це, здається, звична справа в ситуаціях, таких як В/ВПЗ. ... відповідь полягає у тому, що людям потрібно досягати **компромісів** і операції з обґрунтування та кваліфікування забезпечують механізми для цього. Кваліфікація, як я бачили, пов'язує одиниці сумнівної цінності з іншими, котрі є менш суперечливими. Однак кваліфікація, в свою чергу, має місце в межах різноманітних **режимів обґрунтування**, які можуть мати промисловий характер (ефективність, швидкість тощо) і т.д.), але вони також можуть бути сімейними (дівчина, яка використовує Mozilla), цивільними (організація, використовуюча Mozilla), і так далі (Болтанські і Тевенот 2006). Це є головним соціологічним розумінням того, що може бути використано в розумінні колективних процесів дизайну та розвитку» [19].

Також в Інтернеті ми знайшли назви соціологічних напрямків, присвячених наступним конкретизованим різновидам кодів:

- англійською:

✓ *sociology of moral codes*^{2 3} (соціологія моральних кодів);

✓ *comparative sociology of moral codes*⁴ (порівняльна соціологія моральних кодів);

✓ *sociology of international moral codes*⁵ (соціологія інтернаціональних моральних кодів);

✓ *sociology of behavioral codes and moral standards*⁶ (соціологія поведінкових кодів та моральних стандартів);

²http://books.google.com.ua/books?id=Gc8OAAAAQAAJ&pg=PA2&lpg=PA2&dq=%22sociology+of+moral+codes%22&source=bl&ots=znP9Q9apem&sig=BKbfb61At7nFG_wMC6RVs5bBQnc&hl=ru&sa=X&ei=IGbwT4_AKYmJ4gTuk9jCDQ&ved=0CEkQ6AEwAQ#v=onepage&q=%22sociology%20of%20moral%20codes%22&f=false

³http://emerson.academia.edu/SamBinkley/Papers/401372/Everybodys_Life_is_Like_a_Spiral_Narrating_Post-Fordism_In_the_Lifestyle_Movement_of_the_1970s

⁴ <http://www.scribd.com/doc/91733901/30/ANDREW-LINKLATER>

⁵ <http://ebooks.cambridge.org/chapter.jsf?bid=CBO9780511607912&cid=CBO9780511607912A014>

⁶ <http://www.depont.nl/en/exhibitions/program/release/pers/hedendaagse-fotografie-uit-japan/>

- ✓ *sociology of symbolic codes*⁷ (соціологія символічних кодів);
- ✓ *sociology of religion speech codes*^{8 9} (соціологія кодів релігійного мовлення/релігійної промови);
- ✓ *cyber-sociology of country code domain names*¹⁰ (кіберсоціологія домейну кодових найменувань країн(и));
- ✓ *sociology of how coders frame the world with each index*¹¹ (соціологія структурування кодувальниками світу індексами);
- ✓ *sociology of experience Lorraine code*¹² (соціологія досвідного коду Лотарингії);
- італійською: *sociologia dei codici linguistici*¹³ (соціологія мовних кодів);
- польською: *sociologia kody językowe*¹⁴ (соціологія мовних кодів);
- португальською: *sociologia do código musical*¹⁵ (соціологія музичного коду);
- японською: 「ダ・ヴィンチ・コード」の社会学¹⁶ (соціологія «Коду да Вінчі»).

Отож, дві основні обставини, що відтворюють автори у справі вивчення кодів на п'яти мовах у різних країнах – це «мова» і «мораль», два взаємодоповнюючих соціальні явища: мисленнєве і почуттєве. Вченими доведено, що навичками користування штучними знаками для озвучування та написання може оволодіти лише розумна і розуміюча істота, тобто мова – це атрибут людини мислячої. Мораль є також цілком людським витвором, однак вона більше стосується емоційно-оціночної сторони буття людей – «нравів», «норовів», «вдачі», «характеру» – навіть згідно до найзагальніших і найдоступніших визначень, вона: «... охоплює моральні погляди і почуття, життєві орієнтації та принципи, цілі та

⁷<http://www.jstor.org/discover/10.2307/4200814?uid=3739232&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=56285877293>

⁸http://books.google.com.ua/books/about/Natural_Symbols.html?id=UqtQBkJzZZAC&redir_esc=y

⁹ http://books.google.com.ua/books/about/Natural_Symbols.html?id=wDGfAXR5NzMC&redir_esc=y

¹⁰ http://www.circleid.com/posts/the_cyber_sociology_of_domain_names

¹¹ http://many.corante.com/archives/2005/08/02/hacking_the_alist.php

¹² <http://webcatplus.nii.ac.jp/webcatplus/details/book/6463664.html>

¹³ <http://www.uniurb.it/Filosofia/isonomia/2007carlucci.pdf>

¹⁴ <http://www.wymiennik.com/szukaj,sociologia%20kody%20j%C4%99zykowe,3>

¹⁵ <http://quexting.di.fc.ul.pt/teste/folha95/FSP.950501.txt>

¹⁶<http://syll.kyotoseika.ac.jp/syllabus/syllabus/search/SyllabusInfo.do;jsessionid=157996487DF9738EE53E4DBBFEE86838?nendo=2008&kogikey=A1C6B>

мотиви вчинків і відносин, проводячи межу між добром і злом, совістю і безсовістю, честю і безчестям, справедливістю і несправедливістю, нормою і ненормальністю, милосердям і жорстокістю і т. д. ... Одним із факторів формування моралі є суспільність людини, її здатність до співпереживання іншим (емпатія) і альтруїстичні поклики [5¹⁷] Дотримання моралі можливо і з егоїстичних мотивів – у цьому випадку людина очікує, що до неї будуть ставитися в рамках тієї ж моралі [6¹⁸]. В такому разі це призводить до поліпшення репутації (котру визначають в тому ж дусі, що й мораль: «думка» (як аналог рос. «мнение», а не «мысль») або «соціальна оцінка», «розгорнутий комплекс оціночних уявлень цільових аудиторій» [7] – А.Я., А.Т.)... Індивід засвоює моральні норми в процесі соціалізації, орієнтації на добродійне – на гуманне, добре, чесне, благородне, справедливе. Людина здобуває відомості про те, що таке порядність, честь, совість» [6].

Також, згідно до наших вихідних припущень, термін «код» неunikно має вторинне відношення до сконструйованих ще здавна уявлень щодо таких фундаментальних осей-опозицій людських оцінок і відповідних властивостей, як «безпека»-«небезпека», «захист»-«напад», «істина»-«помилка», «правда»-«брехня» і «сакральне»-«профанне». Вторинне, тому що:

1) сам по собі код загалом не є втіленням (та й стовідсотковою гарантією) та знаряддям безпеки – про це свідчить і наявність окремого спеціалізованого терміну «*security code*» («код безпеки»);

2) аналогічно, код не є захистом чи нападом – він є одним із знакових засобів «маскування під місцевість» «розвідників» або «нападаючих», однак навряд чи правомірно прирівнювати камуфляж до забезпечуваних ним властивостей – непомітності та невразливості для неухажних «оборонців»;

3) код у найпростішому варіанті, звичайно, схожий із бінарним розходженням варіацій суджень нахшталт «істина» (англ. «*true*») чи «помилка» («*false*») у логіці, однак у цьому базовому випадку це розходження скоріше виглядає як дихотомія «так» чи «ні» (послідовна перевірка того, виконана чи невиконана проголошена умова), котру

¹⁷ Мораль и рациональность — ИФРАН, 1995 <http://www.philosophy.ru/iphras/library/ratomor.html>

¹⁸ Роберт Райт — Моральное животное <http://ethology.ru/library/?id=184>

неправомірно **повністю** прирівнювати до логічної дихотомії: «... [маскоподібно-рольові вияви] виражають не стільки людину, скільки створювану символами-кодами редуціоніську модель людини, бажану для суспільства (тут і далі підкреслено нами – А.Я., А.Т.). Код передбачає наявність репертуару символів, і деякі з них будуть співвідноситися з певними явищами, у той час як інші до певного часу будуть незадіяними, не значущими. Сигнал у кодах передається за принципом вибору з двох можливостей (можна позначити як опозицію «так» «ні»), взагалі при описі комунікативних процесів користуються бінарним методом. Код представляє собою систему імовірностей, яка накладається на рівномірність висхідної системи, забезпечуючи тим самим можливість комунікації. Код є системою, яка встановлює репертуар протиставлених одне одному символів, правила їх поєднання, оказіональна взаємно однозначна відповідність кожного символу якомусь одному об'єкту означення» [8, 55];

4) код цілком може бути як адекватним, так і здатним ввести в оману, та й закодувати можна рівним чином і правдиві, і неправдиві дані;

5) аналогічно, прикрити «завісою таїни» можна речі й явища, котрі розуміють і як сакральні, і як цілком профанні.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, поява і подальше становлення соціології коду, котра з'являється у «класичному» вигляді в 2004-2007 рр. і є новітнім напрямком серед галузевих соціологій, одразу «здобуваючи» декілька часткових відгалужень (в домінанті – «мова» та «мораль»), очевидно пов'язане з існуванням та визнанням таких невимудрованих, але завжди хвилюючих людей у повсякденному житті незаперечних обставин, що люди:

1) далеко не завжди знаходяться/відчують себе у безпеці;

2) намагаються захистити себе і свої життєві ресурси, приховуючи їх або/та відбираючи їх у відповідь;

3) за висловом Д.Болінджера, котрий ми цілком поділяємо, «*truth is a linguistic question*» («істина – це питання лінгвістичне») [16, 539]. Це означає, що, враховуючи характер людських відносин, «істина» – це не те, що адекватно відображає дійсність, а те, що має бути зрозумілим адресату внаслідок висловлювання: «Я спеціально сформулював визначення істини так, щоб йому відповідало те, що, згідно наміру мовця, має бути

зрозумілим адресату. Якщо брати до уваги соціальне оточення, то ні до якого іншого визначення не можна буде ставитися серйозно. Доречним описом фактів є не абстрактні пропозиції, а пропозиції, узяті в контексті, причому в поняття контексту входять наміри мовця... Звичайно, свідомо і навмисна брехня існує, але буває також брехня, котра ввійшла у звичку. Крім того, є люди, які щиро вірять у твердження своєї власної пропаганди, і є правителі, які у своїй діяльності керуються уявленнями щодо маленької брехні як частини великої правди або що якщо ви чогось не знаєте, то вам же спокійніше» [1];

4) брешуть і прагнуть «розкусити» брехню інших – хто з нас не чув «заповіді», навколо котрої побудували образ головного героя популярного сучасного серіалу «Доктор Хаус»: «Усі брешуть» (англ. «*Everybody Lies*») [12] і котру не втомлюються передавати і примножувати її можливі продовження, що свідчать на користь універсальності цього явища:

✓ *Everybody Lies Differently*¹⁹ (Усі брешуть по-різному);

✓ *Everybody Lies For Their Own Reason*²⁰ (Усі брешуть через свою власну причину);

✓ *Everybody Lies, but only some get paid for it*²¹ (Усі брешуть, та лише деякі розплачуються за це);

✓ *Everybody lies, Everybody dies*²² / Все врут, и все умрут²³ (Усі брешуть і усі помруть);

✓ *Все врут, и я, наверно, больше всех*²⁴ (Усі брешуть, і я, напевне, більше за усіх);

✓ *Все врут, особенно в текстовом формате*²⁵ (Усі брешуть, особливо у текстовому форматі);

✓ *Пуускай все врут, а я грейпфрукт*²⁶ (Нехай всі брешуть, а я грейпфрут);

✓ *Все врут. Всем врут. Без исключений*²⁷ (Усі брешуть. Усім брешуть. Без винятку);

¹⁹ <http://www.psychologytoday.com/blog/emotionomics/200902/everybody-lies-differently>

²⁰ <http://www.facebook.com/pages/Everybody-Lies-For-Their-Own-Reason-/229214107091349>

²¹ <http://downpuppy.blogspot.com/2012/05/everybody-lies-but-only-some-get-paid.html>

²² <http://atleastwehavemusic.tumblr.com/>

²³ <http://vz.ru/culture/2012/5/24/580393.html>

²⁴ <http://maf.ru/analitic/2012/2012-april/464-230412.html>

²⁵ <http://www.3dnews.ru/news/621831/>

²⁶ <http://vk.com/club37008603>

²⁷ <http://lovehelp.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=3057>

- ✓ *Все врут календарі*²⁸ (Усі брешуть календарі);
- ✓ *Все врут, даже твої очі*²⁹ (Усі брешуть, навіть твої очі);
- ✓ *Брешуть всі – особливо в соцмережах*³⁰;
- ✓ *Чомусь, всі брешуть однаково*³¹;
- ✓ *Так, я брешу. Всі брешуть, а що?*³²;
- ✓ *Нікому не довіряю, бо всі брешуть!*³³;
- ✓ *Яйця теж брешуть*³⁴ (вислів щодо гадань і ворожінь – А.Я., А.Т.);
- ✓ *Всі брешуть, але я не сказав що всі завжди брешуть*³⁵;
- ✓ *Всі брешуть, але всі хочуть знати правду*³⁶ і т.д. і т.п.

Ці повсякденні вислови підтверджені дослідженнями вчених із різних галузей: «93% людей брешуть і вдома, і на роботі регулярно! Решта сім відсотків – в залежності від обставин!» [4], «90 відсотків людей брешуть три рази за 30 хвилин розмови. При цьому чоловіки брешуть майже в два рази частіше за жінок» [9]. Балансуючи у мовленні між правдою та брехнею, люди «заробляють» свій, як зараз модно висловлюватись, «соціальний» чи/і «символічний капітал» або обмінюють його на інший різновид капіталу. Заради того, аби здаватися не просто «своїм», а й «не останнім із своїх», у плані матеріальної забезпеченості, особистої успішності у романтичних стосунках, «культурності» та «моральності», люди «коригують» думки про себе нафантазованими відвідинами спортивних залів, салонів краси, дорогих кафе-барів-ресторанів, котрі відвідують їх співробітники, та незвичайно «безпричинними» та «постійними» подарунками від коханих [2]; невідбувшимися переглядами визнаних класичними кінофільмів [13]; намагаються заробити гроші на своїй «чесності» – прикладом може слугувати скандальне російське телешоу «Детектор брехні», в котрому учасник може заробити мільйон рублів за чесні відповіді поспіль на 21 провокаційне запитання нахталт «Чи хотілося Вам коли-небудь

²⁸ <http://fanisovich.livejournal.com/636165.html>

²⁹ <http://videla.ru/nikomunelzyaveritdazhe-sebe.html>

³⁰ <http://www.bezpeka.com/ua/news/2010/06/24/everybody-lies-in-social-networks.html>

³¹ <http://www.poetryclub.com.ua/getpoem.php?id=68486>

³² <http://roxy-rock89.livejournal.com/1210.html>

³³ <http://www.svoboda.com.ua/?Lev=archive&Id=5385>

³⁴ <http://vsim.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8-%D0%92%D1%96%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%96/news/10190927>

³⁵ <http://vk.com/id47834663>

³⁶ <http://sborka23.bistrosite.com/ua/info/articles/69-2010-12-01-22-52-01>

покінчити життя самогубством через нещасливе кохання?» або «Це правда, що на похоронах батька Ви оголосили всім родичам, що Ви – наркоманка?» тощо [10];

5) згідно до своєї неодноспрямованої сутності, схильні до захоплення ірраціональним, потойбічним, магічним, езотеричним, містичним, небесним, релігійним, святим, Божественним, котре протиставляють раціональному, звичному, буденному, повсякденному, меркантильному, прагматичному, чисто споживацькому тощо. Всі вищеперераховані властивості віднесені до визнаних бінарних опозицій сакрального і профанного [11]. Навіть виходячи з природних особливостей людини – чи можемо ми уявити людину-«половину», тобто лише з однією (правою чи лівою) половиною тіла: однією півкулею мозку, одним оком, однією рукою/ногою і т.д.? Ні, ми звикли бачити навколо себе «цілісних» тілом людей – тож нічого дивного в тому, що з навіть суто фізичної своєї основи люди прагнуть до такого самого «цілісного» сприйняття даних із будь-якого приводу – розумом і емоціями, словами і образами тощо.

Л і т е р а т у р а

1. *Болинджер Д.* Истина – проблема лингвистическая // Библиотека: Теория языка. – Сер 8, 2006, 04:19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://genhis.philol.msu.ru/article_85.shtml.
2. *Всі брешуть: навіщо і чому?* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://shukaly.in.ua/12099.php>.
3. *Добльхофер Э.* Знаки и чудеса. Рассказы о том, как были дешифрованы забытые письменна и языки. – Москва: Издательство восточной литературы, 1963.
4. *Кузина С.* Все врут! Учимся вычислять людей по их внешнему виду. – АСТ, Астрель, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://book.tr200.net/v.php?id=1488378>.
5. *Масальський В.І.* Соціологія у конспективному викладенні: навчальний посібник до занять та модульного контролю знань студентів несоціологічного фаху. – 2-е вид., доопрацьоване. – Донецьк: Юго-Восток, 2010.
6. *Мораль* // Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1>.

7. Репутация // Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%83%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F>.
8. Романенко Ю.В. Теоретико-методологічні засади візуальної аналітики та соціології візуального символізму // Романенко Ю.В., Скідін Л.О. Механізми символічної інтеракції в комунікаціях, політиці, мистецтві: візуально-аналітичний та соціосимволічний аспекти. – Монографія 2-х авторів. (Вид. 2-е, перероб., доп. і оновлене). – Київ: Видавництво ДУІКТ, 2011.
9. Русских А. Все врут. Или почти все... // Комсомольская правда. – 8 августа 2011 г., 23:05 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kp.ru/daily/25731.5/2722416/>.
10. Рябиков М. Над пошлостью во лжи // Комсомольская правда. – 02.07.2012, 01:00 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kp.ru/daily/25908.5/2864011/>.
11. Сакральное // Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D0%B5>.
12. Хаус и философия: Все врут! // Материал из Википедии – свободной энциклопедии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B0%D1%83%D1%81_%D0%B8_%D1%84%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%84%D0%B8%D1%8F:_%D0%92%D1%81%D0%B5_%D0%B2%D1%80%D1%83%D1%82
13. 10 фильмов, про которые все врут // Написал medsmax, 26 апреля 2011 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lookatme.ru/mag/film/reviews-film/122433-10-filmov-kotoryh-vy-na-samom-dele-ne-videli>.
14. Advice for a PhD changing career // Created on Sat, Jan 27; 07 02:12 PM [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wilmott.com/messageview.cfm?catid=16&threadid=45474&STARTPAGE=2>.
15. Basil Bernstein // From Wikipedia, the free encyclopedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Basil_Bernstein.
16. Bolinger D. Truth Is a Linguistic Question // Language. – Vol. 49, No. 3 (Sep., 1973) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/412350?uid=3739232&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=47699113717437>.

17. *Ekbia H.* For a sociology of code // Symposium on Social Informatics. – The Annual Meeting of the American Society of Information Science and Technology, Milwaukee, WI. – October 19-24, 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slis.indiana.edu/faculty/hekbia/web/pages/publications>.
18. *Ekbia H.* Towards a Sociology of Code – ASIST // Publications, Presentations, and Events. – Weekly listing of research activity as reported by the SLIS faculty. – 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Y-8JOHy0urgJ:www.slis.indiana.edu/research/notices.php%3Fset%3D444+%22Towards+a+Sociology+of+Code%22&cd=9&hl=ru&ct=clnk&gl=ua&lr=lang_en.
19. *Ekbia H., Gasser L.* Common Ground: For a Sociology of Code // Submitted to Information Technology and People, special issue on Social Theory [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://130.203.133.150/viewdoc/summary?doi=10.1.1.163.3760>.
20. *García H.S., Chávez Chávez R.* Ethnolinguistic issues in education // Associate Editor Alice Denham. – Texas Tech Press, 1988.
21. *Gerver M.* Codes // Mail.Jewish Mailing List. – Volume 19. – № 17. – Wed, 29 Mar 1995; 3:38:04 -0500 (EST) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ottmall.com/mj_ht_arch/v19/mj_v19i17.html#CEW.
22. L'anonymat, la personne et le personnage // Posted on 3 décembre 2008 by *Jean-Michel* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.anthropiques.org/?p=545>.
23. Research Report 2005–2009 // T'el'ecom ParisTech / LTCI. – Institut T'el'ecom, T'el'ecom ParisTech & CNRS. – Jul 2009.
24. *Smithwick N.A.* Code theory and changing pedagogic discourse // A thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Master of Arts. – Department of Sociology and Equity Studies in Education, Ontario Institute for Studies in Education of the University of Toronto. – 2001.
25. 코드의 사회학 // [오피니언] 시론-박광주 논설위원 게재 일자 : 2004년 08월 13일(金), 코드의 사회학 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.munhwa.com/news/view.html?no=2004081301013037098002>.

A. Yakovenko, A. Tashchenko. Formation of sociology of code: preconditions and perspectives.

In the article authors overview the time period and conditions of formation of sociology of code, its partial branching, content of works by authors who are working

in this direction. Hypothesis about the relation of creation and use of codes according to the fundamental oppositions of human evaluations and related properties are expressed and proved.

Key words: *code, sociology of code, software, language, morals, safety, danger, defense, attack, truth, false, true, lies, sacred, profane.*

УДК 316.347

В. І. Крячко

СПРОБА СОЦІОЛОГІЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНА ЕТНІЧНІСТЬ

Стаття присвячена дослідженню феномена етнічність з акцентом на соціологічному осмисленні останнього. Проаналізовано основні визначення поняття «етнічність» у соціологічному ракурсі та представлена авторська теоретична модель функціонування етнічності, в якій подано основні її складові у формі визначень та атрибутивних пояснень з опертям на тезу про існування двох вимірів етнічності: територіального та егрегоріального.

Ключові слова: *етнічність, соціологія, група, соціальний простір, соціальні процеси, взаємодія.*

Актуальність дослідження даної проблематики пов'язана із надзвичайно цікавим, до деякої міри складним, інтенсивно представленим у сучасному інформаційно-комунікаційному міжкультурному просторі феноменом етнічності. Як було показано у попередніх роботах дослідників, етнічністю просякнуті соціальні поля, соціальні структури соціальних систем. Тому в епоху глобалізації, вивчення етнічності стає надзвичайно актуальним, адже вона, на думку польського вченого Лешека Корпоровіча, є джерелом (причиною) виникнення антиглобалізаційних тенденцій (антитенденцій штучного суспільного конгломерату). А на думку Леокадії Дробіжевої та інших вчених, етнічність не тільки не втрачає свого значення (як деякі сучасні дослідники зазначають) в умовах глобалізації, а що сама глобалізація може стимулювати етнічність, що зникнення етнічності в умовах глобалізації – скоріше «міф», ніж реальність [1, 431]. Адже ряд останніх публікацій західних вчених стверджували не тільки те, що етнічний націоналізм «далекий від смерті»,

але показували, як політики успішно використовують етнічні почуття для політичної мобілізації, особливо у зв'язку з антиіммігрантськими настроями [5].

Етнічність пов'язана із налагодженням міжкультурного діалогу в рамках міжнародних конфліктів, міграціями, міжкультурною комунікацією, міжнародними інформаційними каналами та багатьма іншими феноменами, які цікавлять міжнародну спільноту, тому дослідження етнічності у соціологічному ракурсі є надзвичайно актуальним.

Отже, *проблема даного наукового дослідження* полягає у суперечливості соціальних процесів, у яких задіяна етнічність, а також у присутності теоретичного дифіциту розробок нових соціологічних теорій етнічності та недостатній представленості у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі відповідних сучасних теоретичних напрацювань, присвячених соціологічній концептуалізації етнічності для розробки моделей подолання цих суперечностей.

Основою дослідження є концептуально-теоретичні напрацювання дослідників етнічності: Фредеріка Барта, Юліана Бромлея, Георга Бруннера, Домініка Буше, Натана Глейзера, Фрідріха Гекмана, Леокадії Дробіжевої, Володимира Євтуха, Лешека Корпоровіча, Фреда Ріггса, Пітера Роуза, Ентоні Сміта, Валерія Тішкова, Джошуа Фішмана, Річарда Шермерхорна тощо.

Метою статті є аналіз поняття «етнічність» у соціологічному ракурсі.

Виклад основного матеріалу. Хоча термін «етнічність» має своє коріння в грецькому терміні *ethnos/ethnikos* (етнос/етнікос), який зазвичай використовувався для опису язичників, тобто не греків, а пізніше – не євреїв чи не християн, другого сорту народів, його академічне і народне використання є досить сучасним. Термін «етнічність» ввів у науковий обіг американський соціолог Д.Рісмен у 1953 році, а більш широке застосування цей термін отримав тільки протягом 1960-х та 1970-х років [12]. Початок фундаментальних розробок концепцій етнічності пов'язується з прізвищами двох видатних американських соціологів Натана Глейзера та Деніеля Мойнігена, зокрема, з появою у 1963 р. їх відомої роботи «Поза плавильним казаном». Пізніше, як слушно зауважує професор Карлтонського університету (Канада) Джон Меньоні, більшість

вчених почали вживати терміни «етнічність», «нація», «етнічна група», «етнічна ідентичність» та інші як синоніми, а відповідні концепції, зокрема, «етнічності» та «етнічної групи» вважати концепціями-близнюками». Прикладом такого підходу може служити визначення етнічності, яке дає Еліс Кешмор, автор і упоряднича поширеного на Заході «Словника расових і етнічних відносин». Термін «етнічність», зазначає вона, «вживається до народу або нації, а також групи людей, які свідомі свого спільного походження та спільних інтересів. Вони намагаються об'єднатись разом для того, щоб підкреслити свою єдність, або спільну ідентичність як засіб виживання». Однією з особливостей етнічності є те, що вона «може бути бажаною або недоречною». Такої ж думки дотримується й інший американський дослідник Дж.Уїлсон, який наголошує, що етнічності – це, передусім, «групи за інтересами» (interest groups), тобто групи, об'єднані спільними економічними, екологічними, політичними й іншими інтересами і цілями [3, 107].

Проте, як зазначає Бартлетт [9, 39-40], термін «етнічність» у поодиноких випадках застосовувався задовго до 1950-х років та стосувався тільки «язичництва», як у наступній цитаті з 1782 року: «З кучерявої піни знаменитих Егейських хвиль, давні язичники уявляли собі Венеру як ідолопоклонницю» [15, 12]. Тим не менше, з моменту впровадження терміну, етнічність залишається досить делікатним поняттям в соціології.

Хоча термін «етнічність» був створений для того, щоб надати значення специфічній формі культурних відмінностей, він має різні значення. У той час як англо-американська наукова спільнота прийняла «етнічність» головним чином як заміник для меншинних груп у більшому суспільстві держави-нації, в Європі вживають термін «етнічність» як синонім до державності, що історично визначена походженням чи територією.

Наприклад, Р.Шермерхорн (1970) визначає етнічну групу як «колективність (спільність) у більшому суспільстві, що має реальних чи припустимих спільних предків, пам'ять (спогади) про спільне історичне минуле і культурний фокус на одному або декількох символічних елементах (етнічних маркерах), що визначаються як втілення (уособлення) їх народності» [15, 12]. Прикладами таких маркерів можуть бути норми взаємовідносин в суспільстві, конфесійна приналежність, розміщення у

просторі і його сприйняття, символна атрибутика (кольористість етнічних атрибутів, емблеми, тотеми, стяги, одяга, оформлення місця проживання та ін.), мовні особливості, племінний склад, національність, фенотипічні ознаки, спільність самосвідомості членів групи та ін., а також комбінації вищезгаданого).

Продовжуючи експлікацію порівняння етнічності з етнічною групою, доцільно навести визначення з Міжнародної енциклопедії соціальних наук, яка детермінує етнічну групу як «окрему категорію населення в більшому суспільстві, культура якої зазвичай відрізняється від його власної» [13, 167]. А у Словнику понять з культурної антропології подано таке визначення: «Етнічність – існування культурно відмінних (окремих) груп у суспільстві які обстоюють унікальну ідентичність на базисі спільних традицій і відмінних соціальних маркерів, таких як спільна мова, релігія чи економічна спеціалізація» [16, 94]. В той же час, існує твердження про те, що обидві традиції (Європейська та Північноамериканська) поділяють спільну мету замінити популярне, але сильно скомпрометоване нацистами поняття «раса», тобто існують спроби раціоналізувати концепт «етнічність», взаємозаміняючи поняття «раса» і «етнічність» у публічних наукових дискурсах. У цьому контексті доцільно зазначити, що, на нашу думку, концепти «раса» та «етнічність» пов'язані, але не тотожні, адже це різні категорії у соціологічному аналізі.

Варто зазначити, що розпад колоніального світу у 1950-х і 1960-х роках спричинив ще більшу плутанину у питаннях «раси», культури і етнічності. Батьківщини колишніх європейських колонізаторів стали заселяти нові, постколоніальні емігранти, які видимо відрізняються. Слідуючи консолідації Північноамериканського публічного та законодавчого дискурсів, ці групи почали визначати як «етнічні», одночасно захищаючи існуючі дефініції історичної етнічності за походженням чи територією (тобто валлійці, фламандці, валлонці тощо) та додаючи нове визначення етнічності як іммігрантської меншини (тобто пакистанці, Західні індуси, шріланкійці тощо). Пізніше розпад СРСР вздовж «етнічних» ліній і виникнення політик «етнічних чисток» на Балканах і Кавказі надалі ускладнили визначення поняття «етнічність». Разом із війнами на колишньому Югославському ґрунті, значна частина

масс-медіа висвітлюючи етнічні конфлікти здегенерували термін «етнічний» до синонімів «племінний», «варварський», «відсталий» [15, 2].

Зауважимо, що все більший приплив осіб, які шукають притулку, біженців та економічних мігрантів до Західної Європи, Північної Америки і Австралії, які не обов'язково виражають видимі чи значні фізичні, культурні та релігійні відмінності щодо приймаючого населення, разом з їх невизначеним правовим статусом (тобто, в очікуванні рішення про надання притулку), відніс термін «етнічний» до квазі-законодавчої сфери. У цьому контексті термін «етнічність» часто відноситься знову ж таки до не громадян, які населяють «нашу землю», так само як це було у часи давньої Греції та Іудеї, тобто, до людей другого сорту.

Як видно із поданого вище матеріалу, термін «етнічність» вміщує різноманітність значень, тому для того, щоб мінімізувати не чітку визначеність концепту етнічність, наведемо ще кілька основних визначень «етнічності» у науковому просторі з метою подальшої концептуалізації та кристалізації структури розуміння цього поняття в соціологічному ракурсі.

Зазначимо, що одна з перших спроб визначення поняття «етнічність» була здійснена у редакційній статті першого номеру журналу «Етнічність», який почав виходити у Нью-Йорку з 1974 р., де було подано визначення етнічності у вузькому смислі, яке і досі залишається одним з найбільш вдалих за своєю глибиною і точністю. «Термін «етнічність», – наголошував журнал, – стосується поєднання багатьох рис або компонентів, що належать до природи будь-якої етнічної групи. Таким чином, етнічність – це сукупність спільних цінностей, вірувань, норм, смаків, самосвідомості, усвідомлення спорідненості в групі, спільної групової пам'яті та лояльності, певних структурних взаємовідносин в середині групи та стремління до продовження існування» [3, 108]. Тобто етнічність – це сукупність характерних рис або компонентів, які притаманні етнічним групам, що знову ж наближає нас до порівняння етнічності із конкретним етносоціальним суб'єктом (етнічною спільнотою) – етнічною групою, а також відкриває можливості для дослідження їх за допомогою етносоціологічних методів.

Зрозуміло, що внаслідок пошуків адекватного пояснення такого складного феномена як етнічність, виникають різні підходи вчених: одні

дослідники розглядають «етнічність» у кореляції з індивідуальною та груповою ідентичністю, другі – як особливу форму буття етнічних спільнот, треті – як конкретні риси, що експлікуються лише у порівнянні з рисами інших етнічних спільнот у соціальній (міжетнічній) взаємодії, четверті – у ракурсі наявності протиставлення «ми – вони».

Проаналізувавши основні роботи Українських етнологів та етносоціологів, можна констатувати, що в основному вони виходять з того, що кожен етнос характеризується сукупністю обов'язкових рис і ознак, які разом становлять сутність поняття «етнічність».

На приклад, за визначенням Володимира Євтуха етнічність (від грецьк. *ethnos* – народ, плем'я) – термін, який відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані з їх етнічним походженням і які виявляються у побуті, культурі, поведінці, й в цілому, у ментальності, підтверджуючи це походження та вирізняючи їх з-поміж інших. Часто-густо термін вживається також для означення етнічної спільноти, мовної й культурної самобутності групи людей. В. Євтух у довіднику подає 33 види етнічності, що показує її проникність у різні соціальні поля [2, 104]. Тобто етнічність – це сукупність (набір) властивостей, притаманних людині (соціальному суб'єкту) чи групі людей (соціальній спільноті як соціальному суб'єкту), вроджених та набутих в процесі їх життєдіяльності, які є експліцитними чи імпліцитними атрибутами ідентичності та ментальності останніх і проявляються у взаємодії з іншими людьми.

У роботах Миколи Махнія зазначено, що етнічність – це такі збережені і передавані з покоління в покоління звички, від яких людина неспроможна відмовитись, але може внести до них певні корективи [4]. Це означає, що етнічність може сприйматись як така своєрідна характеристика особистості, як такі відчуття її належності до певної людської спільноти, які формуються на основі генетичної і соціальної єдності етносів і проявляються у порівнянні «нас» з «не нами».

З вищенаписаного стає зрозуміло, що термін «етнічність» полісемантичний та включає як групову чи індивідуальну самоідентифікацію, так і сукупність обов'язкових рис і ознак. Отже, етнічність – це цілісна складна система відносин, що поєднує носіїв етнічних рис з їх етнічним середовищем [4].

Для проникнення в сутність взаємодії компонентів феномена етнічність доречно розглянути твердження відомого українського етнолога Анатолія Пономарьова, особливо у тому моменті, де він говорить про те, що етнічність – категорія синкретична (неподільна), тобто цілісна. Але для соціологічного аналізу ми її розкладаємо на певні елементи для того, щоб глибше проникнути у сутність різних аспектів етнічності, яка означає складну систему суспільних відносин, що зв'язує особу як носія етнічних ознак (етнофора) з її етнічним середовищем: родиною, сусідством, громадою, етнічною групою, нацією чи суспільством загалом. Інакше кажучи, етнічність – це вся багатобарвність культурної картини народу або народонаселення держави. Дещо дискусійною, однак, залишається теза про біосоціальну природу етнічності, принаймні в тому вигляді, як її розуміли Ван ден Берг або Лев Гумільов. Вони тлумачили етнічність як «розширену форму спорідненого відбору та зв'язку», як своєрідний імпульс, закладений у генетичному коді ще на ранній стадії людської еволюції, коли цей імпульс потрібний був для розпізнання членів своєї спорідненої групи або свого роду. Еволюція людських спільностей зумовила еволюціонування також імпульсу: на родовій стадії він був способом індивідуального виживання; на стадії формування етносу («етносоціального організму») – способом кодування етнічної культури, власне, способом виживання етносу; на етапі становлення нації як вищого типу етносу – засобом прилучення до національно-державних цінностей, тобто засобом творення національної держави. А втім, етнокультурно одноманітних і поготові етнічно гомогенних народів і суспільств практично не буває. Таким чином можна говорити лише про ступінь етнічності, але не про її відсутність, бо ж етнічність визначається логікою внутрішнього її розвитку, підсилюючись розмаїттям природних та історичних умов [6].

Для етносоціології важливим, на нашу думку, є той факт, що з метою емпіричного вивчення феномена, окремі дослідники пропонують розглядати етнічність через ряд індикаторів, що стосується двох рівнів етнічності – індивідуального та колективного, та двох аспектів – суб'єктивного та об'єктивного [14]. Такий підхід, на нашу думку, може виявитися надзвичайно продуктивним у визначенні критеріїв соціологічного виміру етнічності. І знову ж таки виявляється важливість

об'єктивного та суб'єктивного підходів в оцінці етнічних процесів. Об'єктивний аспект стосується тих процесів етнічності, що можуть бути помічені шляхом прямого спостереження. До них відносять наявність родових зв'язків, спільне походження, типові прояви поведінки тощо. Суб'єктивний же аспект етнічності стосується цінностей, ставлення, поглядів членів спільноти і значення яких може бути проінтерпретованим у контексті процесу комунікації.

У цьому контексті варто зазначити, що канадський дослідник Всеволод Ісаїв виділяє чотири головних напрямки та декілька підходів до розуміння етнічності, серед яких називає такі: 1) етнічність як "примордіальний" феномен, 2) етнічність як епіфеномен, 3) етнічність як ситуаційний феномен, та 4) етнічність як суб'єктивний феномен [14, 410]. А російський соціолог Н.Скворцов виокремлює чотири найбільш впливові теоретичні напрямки до соціологічного розуміння етнічності. З одного боку неомарксизм та теорії ресурсної конкуренції, що предметом аналізу мають вивчення соціальних структур та інститутів. З іншого, символічний інтеракціоналізм та теорії раціонального вибору, що наголошують на вивченні соціальної дії [7, 21-31].

Для пошуків соціологічної концептуалізації етнічності цікавим та важливим є підхід норвезького вченого Ф.Барта (вже згадуваного вище), який так визначав і пояснював етнічність: це не «володіння» культурними характеристиками, які вирізняють соціальні групи, а це радше соціальна інтеракція з іншими групами, що робить цю різницю можливою, видимою і соціально значущою [15, 3]. За Ф.Бартом, «критичним фокусом дослідження з цієї точки зору стає етнічний кордон, який визначає групу, а не культурне наповнення, яке вона включає в себе» [8, 15]. Тобто, це означає, що різниця виявляється і відчувається через інтеракцію з іншими етнічностями (українська експлікується і стає культурно і політично значущою тільки через зустріч із російською, польською, білоруською тощо). У цьому ракурсі етнічність – (само)ідентифікативна егрегоріальна інформаційна система конкретних ознак, рис, властивостей та параметрів соціальних суб'єктів, динамічна мультикодова структура, програма з можливістю конструювання, реконструювання, програмування та перепрограмування, яка есплікується (виявляється) в інтеракції з іншими людьми (соціальними суб'єктами).

Таким чином, фокус у вивченні етнічних відмінностей змістився після напрацювань Ф.Барта із дослідження вмісту етнічності (етнічної групи) (тобто структури мови, особливостей одягу, природи харчових звичок) до дослідження етнічних кордонів і соціальної інтеракції. Етнічні кордони у цьому контексті можна пояснити передусім як продукт соціальної дії, у процесі якої соціальний контакт з іншими призводить до визначення і категоризації «нас» і «їх». Тут доречне твердження Т.Еріксена про те, що «групові ідентичності повинні завжди визначатись у відношенні до тих, якими вони не є – тобто у відношенні до не членів групи» [11, 10]. Тому етнічність, на думку автора, можна порівняти із конкретною ємністю (посудиною) інформаційних даних, кодів, яка окреслена конкретними етнічними кордонами та має власну етноконцентрацію у соціальному просторі (територіальному та інформаційному). На нашу думку, етноконцентрація – зосередження етносоціальних суб'єктів (представників конкретної етнічності) у конкретному просторі. Вважаємо, що етноконцентрацію можна вимірювати за допомогою соціодіагностики та етносоціологічних методів (соціологічних опитувань, (етно)соціодіагностичних шкал, статистичними, аналітичними, моніторинговими та іншими методами). Дані про етноконцентрацію, таким чином, допоможуть у дослідженні конкретної етнічності (етнічної групи), створюючи можливість для цілісного бачення зосередженості окремо взятої етнічності та розуміння функціонування останньої у конкретному соціальному просторі, а також надасть інформацію про переважання (домінування) тої чи іншої етнічності у конкретній соціальній системі. Соціодіагностика процесу етноконцентрації може допомогти також у залагодженні міжетнічних конфліктів, адже, на думку автора, збільшення концентрації представників однієї етнічності у зоні конфлікту створює додаткові можливості для етносоціальної синергії, що може призвести до більшої впевненості у своїх силах порівняно із попередньою ситуацією і таким чином сприяти активізації воєнних чи міжособних соціальних дій.

Взагалі, дослідження Ф.Барта встановили фундамент для розуміння етнічності більше в універсалістських, ніж у партикуляристських рамках. Адже, якщо культура і соціальні групи виникають тільки через взаємодію з іншими, то етнічність не може бути зведена до тільки меншинних груп.

Тому, як справедливо зазначають Р.Дженкінс (1997) та В.Ісаїв (2000), ми не можемо досліджувати меншинні етнічні групи без одночасного дослідження етнічності більшості [15, 3]. Зауважимо, що домінантна парадигма модернізму у соціології періоду після II Світової Війни традиційно висвітлювала етнічність як обмежений спадок з минулого, який з великою вірогідністю зникне у зв'язку з інтенсивною індустріалізацією, урбанізацією, всесвітніми національними освітніми системами і модернізацією. Тому етнічна різниця (етнічні відмінності) розумілась радше вузько партикулярно. З іншого боку, навіть рішуча критика парадигми модернізму підтримувала цей партикулярний погляд на етнічність. Адже намагаючись дискредитувати положення модернізації заохочуючи ренесанс етнічності у 70-х і 80-х роках в Америці, вчені того часу разом з цим обмежували етнічність до меншинних груп. Їх аргумент про те, що «пробудження етнічностей» ставить під сумнів концепцію «плавильного казана» є дефектним і захищає партикулярне розуміння етнічності. Проте, якщо етнічність розуміти універсалістично у ракурсі соціальної інтеракції, підтримання культури та кордону, то це означає, що не існує культурно і політично свідомої соціальної групи, яка здатна подати правдоподібні факти про спільне походження без застосування тої чи тої концепції етнічності. Іншими словами, скільки існують соціальна дія і культурні маркери (релігія, мова, походження), стільки буде існувати етнічність. Адже етнічність не є річчю чи власністю окремої (партикулярної) групи; це – соціальне відношення, у якому соціальні актори осягають (усвідомлюють) себе і усвідомлюються іншими як культурно відмінні (окремі) спільноти [15, 4].

На думку С.Малесевича, не зважаючи на її очевидну різноманітність, етнічність є в кінцевому рахунку політизованою культурою. Він вважає, що як соціологи, ми не вивчаємо поведінку етнічних груп просто для виявлення множини культурних відмінностей, які включають групові відносини. Нам стає цікаво тільки тоді, коли ту чи іншу культурну відмінність мобілізують для політичних цілей, коли соціальні актори через процес соціальної дії подають факти про спільне походження реагуючи на змінний соціальний простір. Культурна різниця як і етнічна різниця соціологічно доречна, тільки коли вона активна, мобілізована та

динамічна. Тому очевидним є той факт, що етнічність, як і всі інші аспекти соціальних відносин, є для більшої частини вчених динамічною і мобільною (мінливою, рухомою, несталою) силою [15, 4]. З цього можна зробити висновок про те, що етнічність відіграє активну роль у політиці, тому соціодіагностика етнічних процесів потрібна, адже вона може сприяти не тільки адекватному розумінню етносоціальної та політичної ситуації в соціальній системі, а і залагодженню міжетнічних та етнополітичних конфліктів.

У цьому контексті особливої ваги набирає визначення поняття «етнічність», яке дає американський етносоціолог Вернер Соллорс. На його думку, «етнічність» – це не річ, а процес», процес визначення індивідуальної та/чи групової ідентичності, розуміння етнічної приналежності, що замінює видимі, конкретні спільноти і який може мобілізувати людей [3, 108]. Тут одразу варто зазначити, що одним із призначень соціодіагностики є діагностування динаміки соціальних процесів за допомогою конкретних соціодіагностичних інструментів (алгоритмів та технологій ідентифікації станів соціальних суб'єктів).

У контексті викладу матеріалу, на думку автора, доречно також згадати твердження американського соціолога Р.Коллінса про те, що «етнічність є заплутаним предметом обговорення (темою), адже історичні процеси, які продукують її є заплутаними. Отже наші аналітичні проблеми походять від факту, що етнічність є завжди спотвореним (викривленим, перекрученим) концептом, спробою нав'язування (введення) чистої категорії у соціальну реальність, яка зовсім не є чистою» [10, 78].

Враховуючи вищезазначені ідеї та напрацювання дослідників етнічності, нижче автор хотів би представити власну теоретичну модель функціонування етнічності як системи, яка може допомогти прояснити феномен етнічність у соціологічному ракурсі, і яка не є остаточно викристалізованою та може потребувати подальшої наукової рефлексії і уточнень, враховуючи змінність етносоціальних процесів:

Для розуміння та пояснення моделі спочатку автор пропонує введення у науковий обіг двох вимірів етнічності: територіальний (просторовий) та егрегоріальний (ефірний, когнітивний, інформаційно-ментальний). Нижче подано складові етнічності:

Ядро етнічності – практично (майже) незмінна структура етнічності, ідентичність етнічності, центр етнічності. В егрегоріальному вимірі в ядрі етнічності знаходяться основні, базові етнокоди та етнопрограми розвитку та функціонування етнічності. Воно є практично незмінним до повного зникнення етнічності, а при її зникненні ядро потрапляє у структури колективного безсвідомого, з яким частково теж взаємодіє при життєдіяльності етнічності у соціальному просторі. У територіальному відношенні ядро етнічності характеризується найбільшою етноконцентрацією (етносоціальних суб'єктів). В загальному ядро етнічності характеризується етносоціальною синергією.

Базові маркери етнічності – система етнічних ознак, параметрів, властивостей, характеристик етносоціальних суб'єктів, яка слугує самоототожненню (самоідентифікації) індивідів із конкретною цілісною автопойетичною структурою, елементи якої закодовані в батьківській мові, ритуальних діях і референтних взірцях. Вони також являють собою певні стереотипні форми внутрішніх структурування світу і регуляції діяльності (поведінки, соціальної дії, мислення) та передаються новому члену етнічної спільноти у процесі комунікації з еталонними членами соціуму (батьки, вчителі, образи людей, пов'язаних з референтними групами і т. п.).

Етнічний фільтр – егрегоріальна когнітивна структура, своєрідна етнокодова програма, пов'язана із ядром етнічності та базовими маркерами етнічності, яка пропускає або затримує інформацію, що надходить від інших етнічностей в процесі інтеракції (міжетнічної взаємодії, комунікації) у соціальному просторі та потрапляє чи не потрапляє до ядра етнічності з подальшим її прийняттям чи відторгненням.

Етнічний кордон – умовне позначення меж функціонування етнічності та контактної зони інтеракційно-інформаційного взаємообміну з іншими етнічностями.

Силове поле етнічності – обмежений етнічним кордоном простір функціонування етнічності (етнічної системи), в структурі якого діє етногравітація (властивість етносоціальних суб'єктів взаємно притягатися; тяжіння до ядра центромісця функціонування етнічності). Тому віддаленість етносоціальних суб'єктів від ядра етнічності корелює із

зменшення сили притягання та послабленням етноконцентрації в системі етнічності, в наслідок чого зменшується соціальна синергія етнічності, що сприяє утворенню *маргінального прошарку етнічності та етнічних категорій* (елементи схеми структури кожного етносу англійського етнолога Е. Сміта).

Автор розмірковує далі над адекватним розміщенням всіх цих компонентів моделі у контексті соціологічної концептуалізації етнічності.

Висновок. Розглянувши коротку історію формування концепту «етнічність», стає очевидним те, що він містить в собі численність та різноманітність значень. Така пластичність та розмаїтість визначень концепту створює можливість для глибоких політичних непорозумінь. Поки концепт «етнічність» був обмежений виключно академічною сферою це не було такою великою проблемою. Проте, коли він досяг законодавчої та інституційної систем через такі формулювання як «етнічна меншина» чи «етнічна група», він мав набагато деструктивніші ефекти. Інституціалізовані і бюрократизовані дефініції (визначення) концепту, такі як позиціонування ідеї про те, що окремий індивід законно належить до «етнічної меншини» чи до однієї «етнічної групи», це не тільки найсильніше можливе джерело реїфікації групи (завжди динамічної) і відносин індивідів, але це також стає формою утиску шляхом уловлювання індивідів у недобровільні асоціації. Тому, на думку автора, науковцям потрібно працювати над розробкою цілісної теорії етнічності з метою уникнення етносоціальних та політичних непорозумінь та конфліктів.

Л і т е р а т у р а

1. *Дробижєва Л.М.* Этничность в современном обществе: новые подходы, старые мифы, социальные практики. – Вестник Института социологии, № 1, декабрь 2010.
2. *Євтух В.Б.* Етнічність: енциклопедичний довідник; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – Київ: Фенікс, 2012.
3. *Картунов О.В.* Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посібник. – Київ: 1999.

4. *Махній М.* Етнoеволуція: Науково-пізнавальні нариси. – Київ: Blox.ua, 2009. Електронний ресурс – Режим доступу: <http://makhniy.blox.ua/2009/10/Etnichnist-yak-sotsialno-psihologichna-realnist.html>
5. *Мюллер Дж.* Мы и они // Россия в глобальной политике. – 2008. – № 3.
6. *Пономарьов А.* Етнічність та етнічна історія України / Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://libr.org.ua/book/78/2388.html>
7. *Скворцов Н.Г.* Этничность: социологическая перспектива // Социс. – 1999. – № 1.
8. *Barth F.* Introduction // Ethnic Groups and Boundaries. – Bergen: Universitetsforlaget. – 1969.
9. *Bartlett R.* Medieval and modern concepts of race and ethnicity // Journal of Medieval and Early Modern Studies, 31 (1). – 2001.
10. *Collins R.* Macrohistory: Essays in Sociology of the Long Run. – Stanford, CA: Stanford University Press, 1999.
11. *Eriksen T.H.* Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives. London: Pluto, 1993.
12. *Glazer N., Moynihan D.* Ethnicity: Theory and Experience. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1975.
13. International Encyclopaedia of the Social Sciences / *D.L. Shills*. – London: Macmillan, 1972.
14. *Isajiw W.* Definition and Dimensions of Ethnicity: A Theoretical Framework // Challenges of Measuring an Ethnic World: Science, Politics and Reality: Proceedings of the Joint Canada-United States Conference on the measuring of Ethnicity. – April 1-3. – Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1992.
15. *Maleševic Siniša.* The Sociology of Ethnicity. – London: SAGE Publications, 2004.
16. *Winthrop R.H.* Dictionary of Concepts in Cultural Anthropology. – New York: Greenwich Press. – 1991.

V. Kryachko. An attempt of the sociological understanding of the ethnicity phenomenon.

The paper deals with the investigation of the ethnicity phenomenon with an emphasis on the sociological understanding of the latter. The basic definitions of "ethnicity" concept in a sociological perspective are analysed and an author's theoretical model of the ethnicity functioning, in which its basic components are presented in the form of definitions and attributive explanations basing on the thesis

of existence of the two dimensions of ethnicity: territorial and egregorial is presented.

Key words: ethnicity, sociology, group, social space, social processes, interaction.

УДК 316.347:330.33.012

О. А. Перевезій

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ЕТНІЧНИЙ БІЗНЕС» У СУЧАСНІЙ СОЦІОГУМАНІТАРИСТИЦІ

Стаття присвячена аналізу концептуалізації поняття «етнічний бізнес» у контексті етнонаціональних процесів у сучасних поліетнічних країнах. На основі праць зарубіжних і вітчизняних дослідників з'ясовується співвідношення між поняттями «етнічне підприємництво», «іммігрантське підприємництво», «етнічний бізнес», «іммігрантський бізнес», «етнічна економіка». Пропонуються парадигми та перспективи концептуалізації поняття.

Ключові слова: поліетнічне суспільство, етнічний бізнес, іммігрантський бізнес, етнічне підприємництво, іммігрантське підприємництво, етнічна економіка, соціальний капітал, культурний капітал.

Актуальність аналізу концепцій поняття «етнічний бізнес» пов'язана з актуалізацією етнічного чинника у суспільному розвитку багатьох країн сучасного світу. Ця актуалізація визначається сукупністю факторів, значну частину яких можна фіксувати, не здійснюючи спеціальних досліджень, а користуючись тими даними, які накопичилися впродовж останніх десятиліть у різних галузях знання, передусім, у сфері соціології, політології. Серед таких факторів – надзвичайно високого рівня етнокультурна диверсифікація сучасного світу, яку відтворюють носії різноманітних соціокультурних традицій, котрі у силу різних обставин впродовж різного відтинку часу мешкають не у тих країнах, де вони чи їх батьки народилися. На підтвердження даної тези наведемо деякі дані, котрі публікуються у щорічнику Статистичного Бюро Європейського Союзу «Євростат»: станом на 1 січня 2010 року лише у країнах ЄС проживали 32,5 мільйона осіб (6,5 % усього їх населення – 501,1 млн), що не були їх громадянами [25]. Власне, тут мова йде виключно про

іммігрантів, які складають лише частину диверсифікаційної палітри. Якщо ж додати й інші групи етнофорів [5, 142-143] – національні меншини, транснаціональні меншини, аборигенні меншини [39], то картина стає ще більш вражаючою, оскільки у Європі немає жодної країни, населення якої перевищує мільйон мешканців, де б не були присутні спільноти іноетнічного походження; у цих країнах налічується від 3 до 45 таких спільнот [15]. До факторів, що актуалізують значення етнічності й який варто згадати у нашому контексті, належить постійне зростання ролі етнічних спільнот у соціально-економічній, політичній та культурній сферах життєдіяльності поліетнічних суспільств. Сам же феномен етнічного бізнесу в останні десятиліття став помітним чинником в етнопонаціональному розвитку багатьох країн, а також активним суб'єктом наукового дискурсу, що зумовлює необхідність з'ясування концептуальних підходів в інтерпретаціях його сутності та функцій.

Мета даної статті – проаналізувати концептуалізацію феномена «етнічний бізнес» у соціогуманітарній науці, передусім, соціології, й запропонувати найбільш адекватні концепти для визначення його ролі у розвитку сучасних поліетнічних країн.

Стан розробки проблеми. Інтенсивність дослідження самого феномену етнічного бізнесу пов'язане зі зростанням ролі етнічного фактора у розвитку північноамериканських країн (Канада, Сполучені Штати Америки) та таких європейських країн, як Бельгія, Велика Британія, Німеччина, Франція. «Етно-бізнесова» тематика (перші серйозні дослідження з'являються на початку 1970-х рр. у США, а в європейських країнах – наприкінці 1980-х рр.) [26, 19], в останні два-три десятиліття вона стає постійним компонентом наукового дискурсу, про що свідчать роботи таких зарубіжних дослідників, як О. Бреднікова, Е. Бонасіч, Р. Габерфельнер, Дж. Гарт, І. Івлева, І. Лайт, С. Карагеоргіс, Г. Олдріч, О. Паченков, А. Портес, В. Радаєв, Дж. Рат, О. Садаєв, О. Снісаренко, Р. Уолдінгер, Р. Уорд, Є. Фірсов, Д. Шмідт тощо. Щодо стану досліджень в окресленій царині, то один із авторитетних авторів Р. Уорд звертає увагу на той факт, що «творення й розвиток бізнесу у середовищі етнічних меншин в індустріальному світі перетворилися у надзвичайно поширений феномен, як і міжнародна міграція робочої сили і великою мірою він став результатом міграцій. Однак, у той час як з'явився

великий обсяг літератури, яка досліджувала ситуацію із зайнятістю етнічних меншин, то вивчення етнічного бізнесу лише зароджувалося, передусім у Британії» [37, 1].

Зауважимо, йдеться про вживання терміну «етнічний бізнес»; цю позицію ми більш детально продискутуємо, коли будемо з'ясовувати сутність одно- порядкових термінів та понять. Кожен із згаданих авторів у своїх розвідках, присвячених феномену етнічного бізнесу, тією чи іншою мірою торкається питання про концептуалізацію цього поняття та смислового навантаження однойменного терміну. Однак, для більшості із них такий контекст не перебуває у центрі уваги їх наукових пошуків. До тих дослідників, які фахово дискутують концепти явища, поняття, терміну «етнічний бізнес», дають їм визначення, прослідковують їх етимологію, можна віднести О. Бреднікову, Е. Бонасіч, Р. Вальдінгера, В. Євтуха, І. Лайта, І. Лоу, Дж. Моделла, Г. Олдріча, Я. Пієтерсе, Р. Уорда та інших. Спираючись в основному на їх праці, у нашій статті ми спробуємо певною мірою проаналізувати хід та результати дискурсу стосовно такого складного соціального феномена як «етнічний бізнес». Принагідно зазначимо, що ми схильні розглядати дослідження феномену етнічного бізнесу у рамках більш широкого дослідницького поля – «етнічних студій», основа яких закладалася у США наприкінці 1960-х – початку 1970-х років [14]. Тому ми будемо звертатися до певних напрацювань у широкому контексті.

Виклад матеріалу. Гадається, що наш аналіз логічно розпочати з етимології терміну «етнічний бізнес». Вочевидь, що він є двоскладовий і його етимологія пов'язана з термінами «етнічність» («етнічний») та «бізнес». Серед визначень (зауважимо, їх існує чимала кількість, особливо що стосується етнічності), які сьогодні зустрічаються у спеціалізованій літературі, ми скористаємося тими, які, на нашу думку, найбільш релевантні у контексті нашого дослідження. Однак, попередньо з'ясуємо кілька загальних моментів, які роблять наш вибір об'єктивним. Це стосується, передусім, загальних характеристик складових поняття «етнічний бізнес» - «етнічність» та «бізнес».

Термін «етнічність» походить від грецького *ethnos*, що означає народ, плем'я й відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані з їх етнічним походженням і які виявляються у побуті, культурі,

поведінці, й в цілому, у ментальності, підтверджуючи це походження та вирізняючи їх з-поміж інших [5, 104]. Термін «бізнес» - від англ. *business* - справа, діло – підприємницька, комерційна чи будь-яка інша діяльність, що спрямована на отримання прибутку [1].

Прагнучи подати найбільш адекватне визначення поняття «етнічний бізнес» й з'ясувати його сутність, варто усвідомити обставини, у яких він зароджувався. Найочевиднішим фактом у цьому контексті є те, що його початки пов'язуються з наявністю у складі населення тієї чи тієї країни вихідців із інших країн, власне іммігрантів чи то їх нащадків. Безумовно, такою країною найперше були Сполучені Штати Америки, куди за різних часів прибували люди з багатьох країн світу, тому логічно аналіз генези етнічного бізнесу варто розпочати з американських реалій. Формуючи свої анклавні вихідці із інших країн, намагалися, принаймні, на перших порах свого перебування у США, зорганізувати у них життєдіяльність таким чином, щоб забезпечити собі виживання у нових умовах, сформувати платформу для адаптації до нового довкілля й відкрити можливості для інтеграції у суспільство проживання. Щоправда, тоді таку діяльність ніхто не визначав як етнічний бізнес. У такому ракурсі і теоретики і практики почали замислюватися у середині 1960-х років, коли на авансцену політичного життя у Сполучених Штатах, і певною мірою у Канаді висувається етнічний фактор [6, 3-4]. До цього часу вихідною позицією у соціологічних дискусіях стосовно етнічності, а, отже і пов'язаних з нею явищ, домінували ідеї Т. Парсонса, згідно з якими «традиційні» суспільства (вони базувалися на таких ознаках ідентичності, як родинність, релігія, належність до каст, етнічність) поступово перетворюються у «сучасні» суспільства, у яких, скажімо, етнічність, як і інші перераховані вище базові ознаки, втрачають своє структуроутворююче значення, натомість раціональні індивіди взаємодіють, виходячи із вимог (практичних потреб) розвитку сучасного суспільства [16, 416]. За цих обставин головною тенденцією цього розвитку у поліетнічних країнах мала стати асиміляція, конкретно у Сполучених Штатах ідеологічна концепція «плавильного казана» («melting pot») [6, 38-51]. Активізація етнічних рухів, посилення змагання етнічних спільнот за зайняття гідних ніш у суспільному житті тих же Сполучених Штатів у 1960-х роках ставить під сумнів продуктивність

концепцій Т. Парсонса й стимулює дискурс, у центрі якого з'являється концепція «етнічної мобілізації» [28, 83-84,]. Цей дискурс виявляється настільки інтенсивним, що поза його увагою не залишається жоден із аспектів етнонаціонального розвитку поліетнічних суспільств (тепер уже не тільки Сполучених Штатів, але й європейських країн) й чинники, корті впливають на цей розвиток. І, безумовно, однією із найпомітніших тем дискурсу стає феномен етнічного бізнесу. Він став настільки помітним, передовсім, у США, що його значення агрегується й про нього говорять як про «етнічну економіку». Наше ставлення до такої інтерпретації ми висловимо пізніше.

Таким чином, у найбільш загальному означенні «етнічний бізнес» - це особливий вид комерційно-підприємницької діяльності. Ця особливість відбивається у його етнічних маркерах, носіями (етнофорами) яких є вихідці із тих чи тих етнічних спільнот, що у даний час мешкають у конкретному поліетнічному суспільстві.

Подавши узагальнене визначення поняття «етнічний бізнес», ми мусимо розглядати його у контекстуальному порівнянні з близькими за значенням поняттями: «етнічний бізнес», «етнічне підприємництво», «іммігрантський бізнес», «іммігрантське підприємництво», «етнічна економіка». Підстави для цього детермінуються кількома причинами: 1) усі ці поняття працюють у полі етнічних студій; 2) часто-густо ці терміни, якими означається явище, вживаються дослідниками як синоніми [32, 423]; 3) усі вони у сучасних умовах є чи не найочевиднішими маркерами етнізації суспільних процесів [30, 399-414]. Важливим у нашому аналізові є застереження про те, що головним концептуальним підходом у дослідженні етнічно маркованого підприємництва раніше була концентрація уваги на функціонуванні бізнесу у закритих економіках (економіках, обмежених рамками тієї чи тієї етнічної спільноти), підкреслюючи роль етнічних ресурсів у визначенні стратегій іммігрантського підприємництва. Останні дослідження однозначно вказують на зростання ваги іншого підходу, який гласить: групові характеристики мають розглядатися у зв'язку з їх взаємодією з довкіллям, з структурованими суб'єктами, включаючи ситуацію на ринку праці, які пропонують ті чи ті можливості для розвитку такого роду підприємництва. У контексті нашого дискурсу йдеться про те,

який продукт потребує споживач і який продукт підприємець може пропонувати споживачу [31, 6].

Отже, розглянемо структурування й функціонування явища підприємницької діяльності, маркованого етнічними ознаками у контекстуальному ряді одно- порядкових понять: «етнічне підприємництво», «іммігрантське підприємництво», «етнічний бізнес», «іммігрантський бізнес», «етнічна економіка». Ми зважаємо на той факт, що у ході ознайомлення ще з більш широким колом спеціалізованої літератури можуть виникати й інші терміни, якими автори визначатимуть феномен етнічного бізнесу, скажімо, «бізнес етнічних меншин» [21], й їх ми будемо включати в орбіту наукового дискурсу у подальших наших дослідженнях. Відразу зробимо два попередні зауваження: 1) тут наведені усі наявні у літературі означення явища, релевантного до нашого дослідження; 2) розташування термінів відтворює нашу гіпотезу про підпорядкованість понять за їх обсягом та ступенем адекватності відтворення ними сутності явища.

Визначаючись з термінами, ми звернемося до такого документу як «Висновки та рекомендації мережі Європейської Комісії «Бізнес етнічних меншин» [31] та інтерпретаціями цих понять у дослідженнях визнаних спеціалістів у галузі. Вважаємо за необхідне нагадати про те, що аналізуючи будь-якого роду підприємництво (бізнес), зокрема і етнічно марковане, ми скористаємося типологізацією факторів (детермінантів), розробленою західними економістами, котрі визначають сутність підприємництва як такого: 1) психологічні детермінанти, які розкривають його мотиви і характерні риси; 2) соціологічні детермінанти фокусують увагу на передумові колективного згуртування підприємців, особливо на початкових етапах підприємницької діяльності; 3) економічні детермінанти, в основі яких лежать вплив на розвиток підприємництва економічного клімату і технологічних стандартів; 4) демографічні детермінанти, що зумовлюють вплив на ситуацію демографічного складу підприємців [35]. Власне, усі ці чинники діють і у етнічно маркованому підприємстві (бізнесові), на нашу думку, ще більш очевидно й більш однозначно. І можна погодитися з твердженням європейських дослідників проблеми, що останнє відрізняється від «нормального» підприємництва

(бізнесу) його орієнтацією на мігрантську продукцію, на мігрантські споживчі ринки чи то на мігрантські бізнесові стратегії [29, 5].

Отже, у згаданому документові «етнічне підприємництво», скажімо, визначається як «бізнес, який пов'язаний з конкретною іммігрантською групою, який функціонує на закритій основі й залежить від функціонування конкретної спільноти (включаючи робітників, постачальників і клієнтів)». Щодо поняття «іммігрантське підприємництво», то «воно значно ширше від попереднього, його концепція включає бізнес, спрямований на неетнічних клієнтів, він функціонує у відкритій економіці на відміну від закритих ринків, корті формуються самими іммігрантами». Цей вид бізнесу не обов'язково залежить від етнічних ресурсів [31, 6]. Стосовно поняття «етнічні ресурси» у контексті нашого дослідження, то вони, згідно з визначенням В. Євтуха, представляють собою «можливості забезпечити представників меншості, зазвичай іммігрантської, місцем роботи, підібрати житло, облаштуватися на новому місці, визначитися з тактикою та стратегією дій в іноетнічному доквіллі» [5, 276].

Серед основних характеристик усіх перелічених різновидів етнічно маркованого підприємництва чи то бізнесу переважна більшість його дослідників називає чинник самозайнятості, який допомагає поліпшувати соціально-економічне становище вихідців із різних етнічних спільнот, передусім мігрантських [29, 5]. Іншими типовими характеристиками іммігрантського чи то етнічного бізнесу, на які звертається увага в англійській літературі [22, 87-102] й які визначають сутність феномену, про котрий йде мова, є такі: 1) у переважаючій своїй більшості – це мікробізнес з невеликою кількістю зайнятих; зазвичай, він управляється його власником, при цьому чоловіком (жінка у цьому випадку є скоріше винятком); 2) розпочинається такий бізнес з ринків практично без бар'єрів, які заважали б вступ до нього; для його заснування не потрібні великі капітальні вкладення й високий рівень професіоналізму; 3) він діє у чітко окресленому конкурентному середовищі, де головним показником є ціна; 4) різним етнічним спільнотам властиві різні схильності до того чи того бізнесу (скажімо, італійці і греки зосереджуються у харчовому секторі; турки у Німеччині - у роздрібній торгівлі); 5) іммігрантське підприємництво (бізнес) – характерна риса міського ландшафту; він тут

концентрується у ареалах з етнічними кластерами, зазвичай, бідних районах; 6) іммігрантське підприємництво (бізнес) великою мірою покладається на етнічні ресурси; 7) значною мірою феномен орієнтований на так звані стратегії прориву – пошук клієнтури поза межами своїх етнічних кластерів, зокрема й серед місцевого населення; 8) останнім часом феномен «гібридизується», оскільки спирається не лише на вихідців із своєї етнічної спільноти, але й представників інших спільнот [31, 9-10]. Іншими важливими (за різних обставин) характеристиками можуть виявлятися, скажімо, мотиви стати власником етнічного бізнесу, що у такого його роді це не надто складно; прагнення використати для розвитку свого бізнесу можливості сусідських (суміжних) ринків, у тому числі тих, якими володіють вихідці із інших етнічних спільнот.

Цитовані нами у даній статті праці, як і інші джерела та література, дають підстави для висновку про те, що пари таких термінів, як 1) «етнічне підприємництво» - «етнічний бізнес»; 2) «іммігрантське підприємництво» - «іммігрантський бізнес» визначаються у одному смислового ключі й на однорівневому вимірі несуть практично однакове навантаження у контексті розуміння феномена. Ми можемо розмірковувати про існування різниці, й то незначної, коли ведемо мову про феномен з означеннями «іммігрантський» та «етнічний». Ми схильні до того висновку, що термін «етнічне підприємництво» («етнічний бізнес»), а, отже, і поняття, яке він відтворює, дещо ширший, аніж «іммігрантське підприємництво» («іммігрантський бізнес»). Така думка базується на тому, що «етнічний бізнес» пов'язаний з підприємницькою діяльністю, як іммігрантів, котрі прибули до тієї чи іншої країни нещодавно і залишаються у статусі іммігрантів, так і тих вихідців із інших країн, котрі набули громадянство країни проживання, й вони (чи то їх попередники) були іммігрантами у минулому. Зауважимо, що така інтерпретація дещо відрізняється від тієї, яку пропонують деякі західні фахівці (про це згадувалося вище). Вочевидь, наша теза потребує подальших методологічних пошуків її обґрунтування, що буде здійснюватися у наступних наших публікаціях.

Інша ситуація складається із вживанням терміну «етнічна економіка». Російські дослідники (О. Бреднікова, О. Паченков) вважають, що «етнічна економіка – концептуально розроблена тема у соціологічній дискусії на

Заході». З цим, безперечно, можна погодитися. Тим більше, що на підтвердження свого висновку вони покликаються на так авторитетів у даній дослідницькій галузі, як Е. Бонасіч, С. Карагеоргіс, І. Лайт, Дж. Моделл, Р. Уолдінгер (на їх праці покликаємося і ми). Останні, зазвичай, вибудовують свої концепції, виходячи із того, що іммігранти, попадаючи у країні-реціпієнти в «ущемлене» становище меншини, мобілізують свої етнічні ресурси для налагодження життєдіяльності, у тому числі і підприємницької діяльності. Це дозволяє забезпечити себе, вихідців (принаймні, їх частину) із своєї іммігрантської групи роботою, житлом, налагодити зв'язки з довкіллям й сформувані стратегії на майбутнє. Власне, сукупність цих чинників та їх взаємодію дослідники називають «етнічною економікою» й стверджують, що такою вона може бути тоді, коли «у ній беруть участь представники однієї етнічної групи (носії однієї і тієї ж етнічності – англійською мовою «*co-ethnics*»)» [23, 649].

Однак у цьому контексті зауважимо, що ведучи мову про «етнічну економіку», й кладучи в основу її визначення концепт етнічності, згадані зарубіжні автори знову ж таки концентрують увагу переважно на іммігрантах, таким чином звужуючи діапазон наповненості цього концепту. За його межами у такому розумінні залишаються підприємці, які, власне, не є іммігрантами, але етнічне походження котрих відрізняється від місцевого населення. Дуже важливе уточнення у концепцію «етнічної економіки» внесли названі вище російські дослідники: «Ми у своєму дослідженні виходили із визначення «етнічної економіки» як економіки, у яку втягнуті індивіди, котрі у своїй економічній поведінці суб'єктивно осмислено орієнтуються на власну етнічність і етнічність (до речі, яку вони суб'єктивно розуміють) тих, з ким вони взаємодіють. На основі подібного підходу ми ставимо під сумнів тезу про існування «етнічної економіки» у середовищі мігрантів, яких ми досліджуємо» [2]. Такими у цьому випадку були іммігранти з Кавказу і Середньої Азії, які торгують на ринках сучасного Санкт-Петербурга. У наведеній цитаті знаходимо підтвердження нашим роздумам про те, що не кожен вид іммігрантського підприємництва (бізнесу) є етнічною економікою й що це поняття значне ширше, ніж поняття «етнічне підприємництво», «іммігрантське підприємництво», «етнічний бізнес»,

«іммігрантський бізнес». Вони можуть бути складовою поняття «етнічна економіка».

Принагідно звернемо увагу на ще одну характерну деталь, яка є логічною у нашому дискурсі й яка дозволяє розширити наше розуміння явища «етнічна економіка». Йдеться про те, що, кладучи в основу лише суто етнічний фактор чи то базуючись на найбільш поширеному і до певної міри спрощеному сприйнятті етнічності, ми забуваємо, що у «чистому» вигляді тієї чи тієї етнічності у поліетнічному суспільстві практично не існує. У процесі міжетнічної взаємодії [7] формується такий феномен як «гібридна етнічність» (подвійна етнічність) [5, 105], яка базується на гібридній ідентичності [5, 155]. Зарубіжні дослідники віднайшли, на наш погляд, досить таки адекватний термін для відтворення такого стану з етнічністю та ідентичністю – вони подають назву гібридної спільноти чи то їх членів через дефіс (скажімо, афро-американці, мексикано-американці, італо-американці тощо); вітчизняні автори останнім часом також все частіше вводять у науковий обіг нашої країни подібні терміни. Зважаючи на це, багато іммігрантів-підприємців, котрих називають етнічними підприємцями, насправді є гібридними, а тому, вживаючи цей термін, ми мусимо пам'ятати про те, що такого роду економіка, або ж, принаймні, певна її частина, є гібридною. Дане зауваження дає підстави розмірковувати про те, що етнічна економіка не обов'язково є економікою з високим рівнем взаємозалежностей і взаємозв'язків чи то інтеграції, а скоріше вона представляє випадкову мережу бізнесів [27, 13].

Тут дозволимо висунути тезу про те, що «етнічна економіка» - явище, котре не так часто зустрічається у суспільному розвитку сучасних країн. Не обґрунтовуючи цю тезу (це ми маємо намір зробити у подальших наших розвідках), зазначимо, що в основі такого твердження лежить наше розуміння економіки взагалі як складної системи розгалужених структурованих господарських зв'язків, у котрих задіяні великі людські ресурси і капітали, функціонування яких у змозі забезпечити далеко не кожна етнічна спільнота.

Оскільки явище «етнічний бізнес», яке є предметом нашого розгляду, у соціальному смислі надзвичайно складне, то ми мусимо обрати певні парадигми (перспективи) його інтерпретації. Аналіз фахової літератури

свідчить, що найбільш адекватними і продуктивними перспективами у концептуалізації поняття «етнічний бізнес» й розкриття змісту феномена є дві: 1) соціально-економічна перспектива; 2) перспектива культурного розмаїття [29].

У першому випадку ми маємо справу з соціальними і економічними чинниками, які генерують необхідність налагодження й функціонування такого явища як «етнічний (іммігрантський) бізнес», «етнічне (іммігрантське) підприємництво», передусім, у контексті самозайнятості. Йдеться про можливість забезпечення умов життєдіяльності у новому етнонаціональному довіллі: заробляння засобів для прожиття, забезпечення такими близьких, формування засад для соціальної мобільності, здобуття визнання і сприйняття соціальним довіллям [34, 2-10]. У ситуації занедбаності (а у ній, зазвичай, на перших порах перебуває переважна більшість новоприбулих) мотивує їх до рішучих активностей. Власне, мотивація підприємницької діяльності, а тим більше етнічно маркованої, як зазначають голландські дослідники, є її надзвичайно важливим аспектом [24]. Щоправда, деякі дослідники подібного роду діяльності у таких мотиваціях вбачають і негативні аспекти, точніше сказати, етнічно марковане підприємництво є свідченням того, що у суспільстві проживання існують проблеми із зайнятістю населення, з чітко вираженою нерівністю стосовно соціального статусу громадян різного етнічного походження. Не рідким явищем є і соціальна дискримінація, оскільки саме представники іммігрантських спільнот в умовах нестабільного соціально-економічного розвитку найпершими потерпають від безробіття й виштовхуються з ринку робочої сили і змушені шукати роботу, створюючи свій бізнес чи то наймаючись до дрібних підприємців, зазвичай, одного і того ж етнічного походження [19; 33]. Оскільки соціальна нерівність серед населення іммігрантського походження практично усіх поліетнічних країн явище надзвичайно поширене, то і не дивно, що соціальний статус і економічні позиції цієї категорії населення знаходяться у центрі дослідників, котрі займаються проблемами етнічного підприємництва (бізнесу). Власне, за останні два-три десятиліття у зарубіжній соціогуманітаристиці сформувався своєрідний моніторинг соціально-економічних проблем іммігрантського компоненту

етнонаціональної структури населення країн Європи та Північної Америки [29].

Аналіз феномена, про який ідеться у нашій статті, у межах наукової концепції культурного розмаїття (різноманітність людських культур в окремих регіонах і у світі в цілому [13]) спонукає не лише до фіксації впливу культурного чинника на його розвиток, але і дає можливість відслідкувати і прогнозувати динаміку змін (здійснювати свого роду евалюацію [10; 20] функціонування феномена), яка реалізується у формуванні різних типів економічної (бізнесової) поведінки і, як вислід, різного типу етнічно маркованого підприємництва. За надзвичайної розмаїтості визначень культури (ще 1952 року А. Крьобер і С. Клакхон виявили таких 164 [18, 25]) ми, йдучи за Дж. Гофстеде [17], зконцентруємо нашу увагу на структуроутворюючих компонентах такого явища як «культура», тих, що складають ядро цінностей, норм й настановлень: колективна і інтерактивна мережа спільних ціннісних ідентичностей, які є визначальними для відповіді на виклики зовнішнього довкілля, з яким група стикається (взаємодіє) у повсякденних практиках. Зауважимо, що культурні відмінності, які, власне, і формують культурне розмаїття, «є результатом національних, регіональних, емігрантських, соціально-класових, релігійних, гендерних та мовних варіацій. Культура виявляє себе у різних іпостасях у залежності від географічного розміщення, фізичного довкілля, нації, історії, соціально-економічних традицій та умов, політичних систем, релігійних ситуацій, спільної мови чи діалекту, технологій та способів виробництва, чи то освіти і поступків» [17]. За загальних закономірностей функціонування етнічного бізнесу, його особливості слід, на нашу думку, шукати саме у різноманітності виявів культури.

У своїй праці, присвяченій аналізу ролі корейців у етнонаціональному розвитку України, В. Євтух звертає увагу на те, що їх етнічний бізнес (це в основному овочевий бізнес у південних регіонах країни) великою мірою визначається традиційною культурою його ведення на етнічній батьківщині. У цьому контексті дослідник зазначає, що культурницькі засади господарювання у країнах виходу тим чи тим чином відбиваються у країнах поселення – власне, іммігранти та їх нащадки концентруються у тих галузях, де їх культурницький досвід може дати бажані результати [4].

Такий висновок зроблений у руслі досліджень зарубіжних науковців. Щоправда, останні окремо наголошують на тому, що «економічна користь від культурного розмаїття у місті має багатоаспектний характер, воно збагачує базу соціально-економічних можливостей, створює різноманітні можливості припливу талантів на ринок робочої сили» [29]. Тут варто дати певні пояснення: це, передусім, пов'язано з прагненням іммігрантів, особливо першого покоління зберегти традиції, звичаї, елементи культури своїх народів, а у кінцевому результаті свою етнонаціональну ідентичність, з якою вони входять у ринок робочої сили. Оце «збереження своєї ідентичності» відбивається на бізнесовій поведінці новоприбулих і у багатьох випадках транслюється через покоління. Таким чином твориться культурне розмаїття ринків праці та споживання.

У якій би парадигмі ми не розглядали функціонування етнічного підприємництва (бізнесу) ми мусимо пам'ятати про те, що соціально-економічні і культурні чинники знаходяться у постійній взаємодії і адекватного пояснення сутності феномена (особливо його динаміки) можна досягти тоді, коли ці два чинники будуть найповніше враховуватися. Ще одним надзвичайно важливим концептуальним підходом аналізу етнічного підприємництва (бізнесу), передусім іммігрантського, є поколінний фактор. Деякі дослідники [29] у цьому контексті говорять про два типи груп іммігрантів, що, безумовно, відбивається і на характерові ведення бізнесу. Це група першого покоління іммігрантів і група другого покоління іммігрантів, ми би уточнили групи іммігрантів наступних поколінь. Щонайперше різниця між ними полягає у тому, що представники першого покоління іммігрантів, зазвичай, є власниками малого, подеколи середнього бізнесу, вони його започатковують і рекрутують робочу силу, спочатку знову ж таки із середовища іммігрантів першого покоління, а згодом - з наступних поколінь. Історія імміграції, особливо до країн Північної Америки. Свідчить про те, що іммігранти першого покоління у масі своїй були малоосвіченими, малокваліфікованими, без знання (або ж зі слабким знанням) мови країни поселення [11]. Це відбивалося і на їх бізнесові – він був досить примітивним і замикався практично у межах свого етнічного анклаву й був підпорядкований задоволенню найперших потреб їх мешканців. Наступні покоління, як вихідці із уже осілих у країні груп

іммігрантів, так і ті, хто прибував до Америки і до Європи у пізніші періоди, скажімо, у другій половині минулого століття і у новітній час, свій бізнес починали провадити на більш високому рівні, активно почали виходити на ринки поза межами своїх анклавів та етнічних ареалів з етнічно змішаним населенням. Серед новітніх іммігрантів з'являлися також і такі, хто мав певні капітали і міг організувати більш масштабний бізнес з чисельним контингентом робочої сили.

На міжпоколінну динаміку, щоправда, пов'язану із збереженням етнокультурної спадщини в умовах іноетнічного довкілля (США) свого часу звернув увагу американський іммігрантознавець Л. Хансен, висунувши теорію «третього покоління», описану у працях В. Євтуха [6, 66]. Зауважимо, що вона може застосовуватися і до аналізу динаміки етнічного бізнесу, оскільки у ній йдеться про поведінку (ставлення) вихідців із різних етнічних спільнот щодо ролі цієї спадщини у соціальній мобільності мігрантів у новому суспільстві. З точки зору культурної перспективи етнічний бізнес значною мірою базується саме на такій спадщині, особливо у середовищі першого покоління. Згідно з названою теорією, перше покоління, прибуваючи до Америки, намагалося зберігати традиції своєї країни (етнічний бізнес був складовою цих традицій), наступне ж покоління часто-густо від них відмовлялося, оскільки вони ставали певною мірою перепорою на шляху інтеграції у суспільство проживання. А представники третього покоління поступово почали повертатися до цих традицій. Це зумовлювалося «попитом на етнічність» місцевого населення і туристів, які масово відвідували Сполучені Штати. Такий попит дав, зокрема, поштовх розвитку етнічного бізнесу.

Прагнучи встановити закономірності й особливості концептуалізації поняття «етнічний бізнес», а також з'ясувати його сутність, варто пам'ятати про те, що він, з одного боку, твориться й функціонує у межах економічно-соціального і культурного полів (знаходиться під їх впливом), а з другого боку, функціонуючи він сам творить соціальний і культурний капітал. У цьому контексті нагадаємо, що соціальний капітал, зазвичай, визначають як можливість індивідуумів завойовувати доступ до обмежених ресурсів завдячуючи належністю до соціальних мереж чи інституцій; а у більш широкому смислі, соціальний капітал – це такі

маркери соціальних організацій як мережі, норми і соціальна довіра, які стимулюють координацію і співробітництво на благо взаємної вигоди [27, 7-8]. У цьому плані етнічний бізнес для значної частини іноетнічного населення такий капітал забезпечує, що, власне, є однією з головних його функцій.

Щодо культурного капіталу, то, за умови розуміння цього поняття як багатства у формі знань та ідей [3; 13; 38], етнічний бізнес, забезпечуючи певний рівень матеріального благополуччя для вихідців із своїх чи то подібних їм спільнот, розширює можливості нарощування знань і ідей, котрі у свою чергу будуть сприяти підняттю рівня благополуччя. У цьому зв'язку ми маємо підстави поглиблювати розуміння поняття «культурний капітал», включаючи у його визначення і суто культурницький компонент. Мається на увазі матеріальну підтримку традиційних культурницьких елементів життєдіяльності етнічних спільнот, зокрема і іммігрантських, та творення нових духовних цінностей, використовуючи матеріальні ресурси, накопичені унаслідок функціонування етнічного бізнесу.

Висновки. Обґрунтування концепту феномена «етнічний бізнес» актуалізується з середини минулого століття, саме з того часу, коли цей феномен починає відігравати помітну роль у суспільному розвитку поліетнічних країн. Вагомий внесок у концептуалізацію поняття зробили європейські та американські, а також деякою мірою російські дослідники етнічності, праці котрих лягли в основу пошуків авторки у даній статті. Визначальним маркером такого роду бізнесу став етнічний маркер у різних його аспектах, зокрема етнічне походження тих, хто цей бізнес започатковував й провадить, та його орієнтація на задоволення потреб представників своєї етнічної спільноти, або ж інших етнічних спільнот, котрі не належать до титульного населення країни проживання, як також запитів щодо продукції етнічного бізнесу з боку місцевого населення, що не задовольняються стандартизованим способом виробництва, продукція якого практично позбавлена етнічних мотивів, та вдоволення зацікавленості туристів. За своїми обсягами, зазвичай, він відноситься до категорії малого, подеколи до середнього, й, за рідкими винятками до великого, бізнесу. Етнічний бізнес зконцетрований у містах, переважно великих, там, де є відносно потужні ринки збуту. Такого роду бізнес виконує важливу соціальну роль у життєдіяльності тієї чи іншої етнічної

спільноти (йдеться про забезпечення робочими місцями певної кількості вихідців із своєї та подібних спільнот, про нарощування соціального і культурного капіталу, про його структуроутворюючу та репродуктивну роль в етнічності, зокрема у аспекті етнічної і міжетнічної солідарності). На основі відзначених маркерів етнічного бізнесу, його ролі у етнонаціональному розвитку як окремої етнічної спільноти, так і країни проживання у цілому, та різні аспекти функціонування етнічного бізнесу для дослідження цього феномена ми пропонуємо таке його визначення: це малого і середнього розміру приватний бізнес, пов'язаний з етнічним походженням його носіїв (власників), з культивуванням традиційних промислів, або притаманних тій чи тій етнічній спільноті способів виробництва, які базуються на її культурницьких традиціях, й орієнтований на задоволення потреб, передусім, вихідців із своїх етнічних спільнот та певною мірою запитів споживачів, котрі не задовольняються традиційними ринками збуту вироблених товарів та іншої продукції. Вважаємо, що у результаті здійсненого аналізу змістовної наповненості однопорядкових термінів, які вживаються у сучасній соціогуманітаристиці для означення етнічно маркованого бізнесу (підприємництва), можна пропонувати вибудовувати таку їх ієрархію: іммігрантське підприємництво – іммігрантський бізнес – етнічне підприємництво – етнічний бізнес – етнічна економіка. На цьому етапі дослідження перевага у вживанні надається термінові «етнічний бізнес»; він інкорпорує риси і іммігрантського (етнічного) підприємництва і іммігрантського бізнесу; зручний у користуванні та відкриває шлях для розуміння більш об'ємного поняття «етнічна економіка». Детальніше закономірності та особливості такого співвідношення будуть розглядатися у наступних роботах автора, коли мова йтиме про практики етнічного бізнесу.

Л і т е р а т у р а

1. Бізнес // Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Бізнес

2. *Бредникова О.П.* Этничность «этнической экономики» и социальные сети мигрантов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.indepsores.spb.ru/sbornik8/8r_bred.htm
3. *Голиков А.С.* Концептуализация культурного капитала в современной социологии // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць.* – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. - 2011. – Випуск 14.
4. *Євтух В.Б.* Корейці в етнонаціональній структурі населення України: проблеми етнічного ренесансу // *Збірка статей Міжнародної наукової конференції «Напрямки розвитку корейстики в Україні та перспективи українсько-корейських відносин».* – Київ: 2004.
5. *Євтух В.* Етнічність. Енциклопедичний довідник. – Київ: Фенікс, 2012.
6. *Євтух В.Б.* Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция. – Киев: Наукова думка, 1991.
7. *Євтух О.В.* Міжетнічна взаємодія: об'єктно-предметне поле дослідження // *Нова парадигма.* – Випуск 95. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгаманова, 2010.
8. *Етнічний довідник.* У трьох частинах. Ч. I. Поняття та терміни. – Київ: ЕРiДС, 1997.
9. *Коваліско Н.В.* Феномен капіталу в сучасній теорії соціальної стратифікації // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць.* – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2007.
10. *Сачок М.В.* Евалюація як об'єкт наукової рефлексії // *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент.* Збірник наукових праць. – Випуск 4. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010.
11. *Шлепаков А.М.* Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX - початку XX ст.). – Київ: 1960.
12. *Vonacich E., Modell J.* The economic basis of ethnic solidarity: Small business in the Japanese American community. – Berkley: University of California Press, 1980.
13. *Cultural diversity* // *Wikipedia, the free encyclopedia* [Electronic resource]. – Mode of access: http://en.wikipedia.org/wiki/Cultural_diversity
14. *Ethnic studies at the Open Directory Project.* [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.dmoz.org/Science/Social_Science/Ethnic_Studies/

15. *Gruber D.* Introduction and definition of the focal problem. Does the European Union have a minority policy? [Electronic resource]. – Mode of access: demo.st_peter-files.digitalkombinat.net/.../Minorities_in_Europe_1-4.ppt
16. *Hillman F.* Ethnisierung oder Internationalisierung? Ethnische Oekonomien als Schnittpunkte von Migrationssystem und Arbeitsmarkt in Berlin // *Prokla* 120. – 2000. – № 3.
17. *Hofstede G.* Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations. – Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, 2001.
18. *Hyatt J., Simons H.* Cultural codes – who holds the key? The concept and conduct of evaluation in Central and Eastern Europe // *Evaluation*. – 1999. – Vol.5(1).
19. *Kloosterman R.J., Rath J.* Across the border. Immigrants' economic opportunities, social capital and informal business activities // *Journal of Migrant and Migration Studies*. – 1998. - № 4.
20. *Korporpwich Leszek.* Ewaluacja zorientowana na rozwo // *Dyrektor Szkoły*. – 2010. - № 10.
21. *Law I.* Ethnic minority business: Policy and practice review // Ethnic minority business workshop. ESRC/CRE/DTI/EMDA. – Leeds: University of Leeds, 2008.
22. *Light I.* Transnational entrepreneurship in an English-speaking world // *Die Erde*. – 2010. - № 1-2.
23. *Light I., Karageorgis S.* The Ethnic economy / N. Smelser and R. Swedberg (eds.) // *The Handbook of Economic Sociology*. – Princeton: Princeton University Press, 1994.
24. *Masurel E., Nijkamp P.* Migrant minority entrepreneurs and their lack of institutional collaboration. Reasons and perceptions in the franchise sectors. – Amsterdam: Tinbergen Institute, 2005.
25. Migration and migrant population statistics. [Electronic resource]. – Mode of access: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Migr...
26. *Oliveira C.R., Rath J.* Introduction to the special issue // *Migrações*. Journal of the Portuguese Immigration Observatory. – 2008.
27. *Pieterse J.N.* Social capital and migration // *Ethnicities*. – 2003. – Vol. 3. - № 1.
28. *Riggs Fred.* Ethnicity. InterCocta glossary. Concepts & terms used in ethnicity research. – Honolulu, Hawaii, 1985.
29. *Sahin M., Nijkamp P., Baycan-Levent T.* Migrant entrepreneurship from the perspective of cultural diversity. [Electronic resource]. – Mode of access: <ftp://zappa.ubvu.vu.nl/20060016.pdf>

30. *Scherr A.* Ethnisierung als Ressource und Praxis // Prokla 120. – 2000. – № 3.
31. Supporting entrepreneurial diversity in Europe – Ethnic minority entrepreneurship / Migrant entrepreneurship. Conclusions and recommendations of the European Commission's Network «Ethnic Minority Business». – Brussels: ENTRE. E. 1./ TJ D, 2008.
32. *Van Geldren M.* Country of origin as a source of business opportunities // International Journal of Entrepreneurship and Small Business. – 2007. – Vol. 4. - № 4.
33. *Van Tubergen F.* The integration of immigrants in cross-cultural perspective. – Wageningen: Ponsen & Looijen b.v., 2004.
34. *Vecina J.M.* Entrepreneurship as a scientific research programme // Revista Europea de Dirrecion y Economia de la Empresa. – 1999. - № 8.
35. *Verheul I., Wennekers S., Audretsch D., Thurik R.* An eclectic theory of entrepreneurship: Policies, institutions and culture // Research Report H0012. – EIM: Zoetermeer, 2001. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.tinbergen.nl/discussionpapers/01030.pdf>
36. *Waldinger R., Ward R., Aldrich H.* Ethnic business and occupational mobility in advanced societies // Sociology. - 1985. – Vol. 19. - № 4.
37. *Ward R.* Ethnic communities and ethnic business: An overview // Journal of Ethnic and Migration Studies. – 1983. – Volume 11. – Issue 1-2.
38. *Weininger E. B., Lareau A.* Cultural capital. [Electronic resource]. – Mode of access: www.brockport.edu/sociology/faculty/Cultural_Capital.pdf
39. *Wolff Stefan.* Ethnic minorities in Europe: The basic facts. [Electronic resource]. – Mode of access: www.stefanwolff.com/files/min.-eu.pdf

O. Pereveziy. Ethnic business: nature and its role in social and economic life of polyethnic countries.

The article refers to the conceptualization of a such a phenomenon as «ethnic business» in context of ethnonational processes in contemporary polyethnic countries. On the basis of works of foreign and domestic researchers the correlation between notions «ethnic entrepreneurship», «immigrant entrepreneurship», «ethnic business», «immigrant business», «ethnic economy» is making clear. The paradigms and perspectives of the notion's conceptualization are discussed.

Key words: *polyethnic society, ethnic business, immigrant business, ethnic entrepreneurship, immigrant entrepreneurship, ethnic economy, social capital, cultural capital.*

МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СТРУКТУРНО- МОРФОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ В. Я. ПРОППА В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДАНИХ ЯКІСНИХ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті обґрунтовуються перспективи та методологічні проблеми застосування структурно-морфологічного підходу В.Я. Проппа щодо інтерпретації текстів глибинних проблемно-орієнтованих інтерв'ю. Характеризуються сутність основних ідей В.Я. Проппа, які висвітлюються в його роботах «Історичні корені чарівної казки», «Морфологія казки» та «Російська казка», а також під час полеміки зі структуралістом К.Леві-Строссом. Висуваються аргументи щодо пошуку певних аналогій між текстами чарівних казок та текстів інтерв'ю, а саме: спорідненість у передачі системи цінностей, формування сприйняття тих чи інших персонажів як героїв чи антигероїв; особливості трансформації сюжетів при переказі наступними поколіннями; співзвучна казці сама побудова наративу; за чарівною канвою казки стоять обряди посвячення, що цілком реально існували та які ми знаходимо в казці зашифрованими у вигляді різних символів і образів (як це довів В.Я. Пропп у своїй роботі «Історичні корені чарівної казки»); усна традиція передачі інформації від покоління до покоління в усній історії і попервах у фольклорі. Обґрунтовується можливість створення на базі структурного-морфологічного підходу В.Я. Проппу нових алгоритмів для розробки комп'ютерних програм аналізу текстової інформації, яку було отримано в ході реалізації якісних досліджень.

Ключові слова: якісні дослідження, інтерпретація, морфологія казки.

Однією з проблем якісних досліджень у соціології є інтерпретація отриманих емпіричних даних. Аналізуючи масив текстів, ми стикаємося з необхідністю виявлення з усього багатсюжетного та багатобарвного поля текстового матеріалу певних типів, повторюваних форм і т.д. При цьому важливо не втратити при типологізації різноманіття, і за загальним не втратити унікальне, заради чого найчастіше й реалізуються якісні дослідження. Існує багато методів інтерпретації текстів, отриманих в ході здійснення якісних досліджень, наприклад, контент-аналіз [3; 12; 13], секвенц-аналіз [14; 15], дискурс-аналіз [16; 17], інтент-аналіз [11] та ін. Не применшуючи достоїнств кожного з цих методів, пропоную розглянути

перспективи та проблеми застосування в якісній соціології структурно-морфологічного підходу до аналізу текстів, розробленого В.Я. Проппом і реалізованого в його дослідженнях текстів чарівних казок.

Можливості застосування структурно-морфологічного підходу В.Я. Проппа до аналізу текстів інтерв'ю видаються неоднозначними і проблематичними, тому стаття має пошуковий характер, і націлена на те, щоб не тільки показати можливості застосування структурно-морфологічного підходу в якісній соціології, але й позначити пов'язані з цим методологічні проблеми.

«Морфологія казки» В. Я. Проппа

Основні ідеї В.Я. Проппа, які пов'язані з його підходом до аналізу текстів і, зокрема, текстів чарівних казок, викладені, перш за все, в його роботах «Історичні корені чарівної казки» [7], «Морфологія казки» [8] та «Російська казка» [9].

Розглянемо основні ідеї В.Я. Проппа, які були сформульовані щодо текстів чарівних казок і які, на мою думку, можуть бути адаптовані до аналізу текстів глибинних проблемно-орієнтованих інтерв'ю, отримуваних в ході якісних соціологічних досліджень. Пропоную виділити два основних моменти в концепції В.Я. Проппа для подальшої соціологічної інтерпретації: *перший* пов'язаний з особливостями композиції чарівної казки, яка, на думку В. Я. Проппа з точки зору структури є універсальною для всіх чарівних казок, *другий* - з розглядом казки як набору функцій дійових осіб. У цій послідовності й пропоную їх розглянути.

1. На думку В.Я.Проппа, чарівна казка має свої певні структурні та композиційні елементи, які повторюються від казки до казки. Це визначає можливість побудови моделі, яка відображає структуру всіх казок. Від казки до казки модель наповнюється різними символічними та смисловими елементами, образами, казковими барвами, різними «назвами» та «атрибутами», що визначає особливості кожного конкретного сюжету. Як основні композиційні елементи В.Я.Пропп виокремлює такі: ситуація підкресленого благополуччя, потім виникає ускладнення, що є зав'язкою, потім розвиток подій (зазвичай ключовим його моментом є пошуки героєм можливостей вирішення задачі, проблеми). Розвиток подій В.Я.Пропп називає «хід». Після цього – кульмінація (зазвичай це вирішення проблеми, перемога героя із

залученням чарівного помічника), а потім - розв'язка і щасливий кінець казки. Таким є «одиничний цикл» чарівної казки. Однак казка може піти на новий "виток циклу", якщо раптом виникне (або виявиться прихованим) ускладнення; це відбувається у разі неповного розв'язання проблеми, і тоді – новий «хід» казки. Так продовжується, поки проблеми не будуть вирішені до кінця (або усунені), і не встановиться повна гармонія - перемога добра та справедливості, гармонійних цінностей казки. В.Я Пропп виявив повторюваність, характерну для текстів чарівних казок (чарівні казки припускають наявність чарівного помічника, який допомагає головному герою боротися з силами зла).

Стосовно текстів інтерв'ю, що отримані в ході якісних соціологічних досліджень, виникають такі питання: шукати композицію та її ключові елементи в окремих наративах або в побудові біографічного наративного інтерв'ю в цілому? Виходити на кодування і опис у вигляді формул у межах інтерв'ю в цілому або на рівні окремих наративів? В.Я. Проппом на основі виявлення певних функцій здійснюється кодування та запис у вигляді певних формул, що відбивають морфологію казки, тому далі зупинимося детальніше на характеристиці функцій. Звернення В.Я.Проппа до аналізу функцій пов'язане з пошуком підстав для класифікації чарівних казок, що може бути також використано при класифікації текстів інтерв'ю та їх фрагментів.

2. В.Я.Пропп запропонував свій підхід до класифікації казок, який дозволив подолати обмеженість всіх попередніх підходів до класифікації казок. Основою для побудови цієї класифікації служить виявлена В.Я.Проппом повторюваність функцій, комбінація яких і визначає особливості композиції. Зміст цих функцій може змінюватися від казки до казки, форма ж зберігається (форма для В.Я. Проппа означає, перш за все, діяльну спрямованість). В.Я. Пропп вживає міжсюжетне порівняння казок, для порівняння виділяє складові частини чарівних казок і потім порівнює казки за цими частинами. Результатом є морфологія, яку В.Я. Пропп розуміє як «опис казки за складовими частинами і відношенню частин одна до одної і до цілого» [8, 21]. При цьому функції дійової особи виступають як постійні, а атрибути і назви - як змінні.

Проаналізувавши певний масив чарівних казок зі збірки Афанас'єва з точки зору морфології, В.Я.Пропп зазначає: «Повторюваність функцій

разюча. Так, і баба-яга, і Морозко, і ведмідь, і лісовик, і кобиляча голова випробовують і нагороджують пасербицю. Продовжуючи спостереження, можна встановити, що персонажі казки, якими б вони не були різноманітними, часто роблять одне і те ж. Сам спосіб здійснення функцій може мінятися: він становить собою величину змінну. Морозко діє інакше, ніж баба-яга. Але функція як така - величина постійна. Для вивчення казки важливе питання, що саме роблять казкові персонажі, а питання, хто робить і як робить, - це питання вже тільки привхідного вивчення» [8, 21].

В.Я. Пропп виявляє на основі проаналізованого матеріалу 31 функцію, до набору яких можна звести всі казки. Потім він перераховує «функції дійових осіб в тому порядку, в якому це диктується самою казкою» і для кожної функції дає: «1) короткий виклад її сутності, 2) скорочене визначення одним словом, 3) умовний знак її. Введення знаків дозволяє згодом порівняти побудову казок схематично» [8, 26-61]. Ось деякі приклади функцій та їх позначень: «1. Один з членів сім'ї відлучається з дому (визначення - відлучка, позначення - е» [8, 26]; «П. До героя звертаються з заборною (визначення - заборона, позначення б» [8, 27]; «Ш . Заборона порушується (визначення - порушення, позначення в» [8, 28] і т.д., при цьому функції П і Ш є парними, багато інших функцій В.Я. Пропп також розглядає як парні. Казка зазвичай починається з якоїсь вихідної ситуації (позначення і), потім йде набір функцій [8, 26]. Не має сенсу приводити та аналізувати усі варіанти позначення функцій - цьому присвячена книга В.Я. Проппа «Морфологія казки». Ці функції приведено в даній статті для того, щоб позначити основний принцип кодування через виявлення функцій, які виступають як основні морфологічні елементи. Наведемо пропповській приклад такого кодування, щоб краще зрозуміти, як працює структурно-морфологічний підхід при кодуванні текстів - казку про вовка та козенят. «Ця казка дає нам початкову ситуацію (коза та козенята), тимчасову відсутність старшого, заборона, обманна домовленість антагоніста (вовка), порушення заборони, викрадення члена сім'ї, повідомлення про біду, пошуки, вбивання ворога. Вбивство вовка одночасно є його покаранням. Настає зворотнє здобуття викрадених і повернення. Казка дає схему: б1e1A1B4C↑П4Л5↓» [8, 93].

Такий варіант кодування дав змогу В.Я. Проппу подати казки через формули, і тим самим полегшити надалі порівняння різних казок. Схожий принцип кодування може бути реалізований і щодо до текстів інтерв'ю, але для цього необхідно зрозуміти, що саме в інтерв'ю виступає в ролі пропповської функції, і до яких з типів інтерв'ю такий принцип кодування може бути застосовний. Перспективи звернення до такого роду морфологічного кодування текстів інтерв'ю я бачу, насамперед, у можливості пошуку нових принципів кодування, що можуть бути доповненням до тих, які лежать в основі наявних програм комп'ютерної обробки текстових матеріалів. Проте для цього необхідно вирішити цілу низку методологічних питань, щоб аналогії між кодуванням текстів інтерв'ю та текстів чарівних казок були обґрунтованими. Перш за все, як уже зазначалося вище, необхідно зрозуміти, що ж ми можемо вибрати при аналізі інтерв'ю за функцію як підґрунтя для подальшого кодування, за аналогією з текстами чарівних казок. Щоб відповісти на це питання, пропоную звернутися до полеміки В. Я. Проппа та К. Леві-Стросса, тим більше що в цій полеміці є також вихід на актуальний з точки зору соціології питання про співвідношення форми і змісту, а також вихід на величини постійні та змінні при аналізі текстів.

Пolemіка В. Я. Проппа та К. Леві-Стросса

Підхід В.Я. Проппа до виявлення повторюваності в казці аналогічний структуралістському виявленню повторюваності в міфах, яку здійснив К. Леві-Стросс (при цьому В. Пропп зробив це навіть трохи раніше). У ході полеміки В.Я. Проппа і К. Леві-Стросса висвічується сутність того, що розуміється під формою і змістом, сюжетом і композицією, постійними і змінними компонентами тексту, і тут простежуються певні аналогії стосовно структурування та аналізу текстів інтерв'ю.

Як це часто буває в розвитку наукового знання, саме дискусія двох учених, що вилилася у написання наукових робіт (К. Леві-Стросс «Структура та форма. Роздуми про одну роботу Володимира Проппа» [12], В.Я. Пропп «Структурне та історичне вивчення чарівної казки (відповідь К. Леві-Строссу)» [13]), відобразила найважливіші полемічні моменти кожної з концепцій. Дискусія тим цікавіша, що погляди В.Проппа та К.Леві-Стросса дуже близькі одне одному. Не випадково, К.Леві-Стросс починає свою статтю зі згадки про те, що «пані

Пірсон-Якобсон стверджує, що автор цих рядків застосував і розвинув метод Проппа. Може бути, і так, але це не могло бути зроблено свідомо, оскільки книга Проппа залишалася для мене недоступною аж до виходу зазначеного перекладу. Однак частково - через Романа Якобсона - суть її і пафос були мені відомі» [12, 424]. К.Леві-Стросс відзначає, що Роман Якобсон у своїх лекціях, представляючи попередників формалізму, приділяв особливу увагу російській школі і її значенню і «всі, кому доводилося слухати лекції Якобсона, починаючи з 1940 року, побічно зазнали віддаленого впливу». Підходи до аналізу текстів у В.Я. Проппа та К. Леві-Стросса дуже схожі, й аналізуючи статті, що відображають їх дискусію, можна помітити не тільки відмінності, але й ще раз звернути увагу на найбільш принципові моменти спорідненості їх концепцій.

У роботах В.Я. Проппа та К.Леві-Стросса, що відображають їх взаємну полеміку, мова йде, насамперед, про співвідношення формального, структурного та морфологічного підходів, і в ході дискусії найяскравіше висвічуються основні особливості кожного з цих підходів у тлумаченні В.Я. Проппа і К. Леві-Стросса. Увагу звертає на себе вислів К. Леві-Стросса про розбіжність між формалізмом і структуралізмом і одночасно про співвідношення форми та структури в тексті: «На противагу формалізму, структуралізм відмовляється протиставляти конкретне абстрактному та лише абстрактному надавати привілейоване значення. Форма визначається через своє протиставлення чужорідному їй матеріалу; структура ж не володіє відмінним від неї змістом: вона і є зміст у його логічно організованому вигляді, причому сама ця організація розглядається як факт реальної дійсності» [12, 423]. Цьому протистоїть такий вислів В. Проппа, в якому підкреслюється, що «... композиція і сюжет нероздільні», «...сюжет не може існувати поза композицією, а композиція не може існувати поза сюжетом. Так ми на нашому предметі приходимо до підтвердження загальновідомої істини, що форма і зміст нероздільні. Про це ж говорить і проф. Леві-Стросс: «Форма і зміст володіють однією природою, вони підлеглі одному аналізу» [6, 416]. Це безсумнівно так. Але вдумаємося в це твердження: якщо форма і зміст нероздільні і одноприродні, тоді той, хто аналізує форму, тим самим аналізує і зміст. У чому ж тоді гріх формалізму і в чому полягає мій

злочин, коли я аналізую сюжет (зміст) і композицію (форму) в їх нерозривному зв'язку?» [6, 467].

В.Я. Пропп відзначає також: «Якщо запропоновану мною схему назвати моделлю, то модель ця відтворює всі конструктивні (стабільні) елементи казки, залишаючи осторонь елементи неконструктивні (змінні)» [6, 465]. При цьому "композиція є фактор стабільний, сюжет – змінний» [6, 464]. Центральним моментом для В.Я. Проппа є «розуміння відношення форми до змісту і способів їх вивчення». У відповідь на висловлювання К. Леві-Стросса про те, що його (К. Леві-Стросса) підхід до тлумачення співвідношення форми, структури та змісту протистоїть формальному підходу В.Я. Проппа, В.Я. Пропп говорить про те, що ключовий проппівській термін «морфологія» «був зрозумілий К.Леві-Строссом не повною мірою адекватно його (проппівським) побудовам, що тут може бути доречніше говорити про композицію, яка розуміється як «послідовність функцій, як це диктується самою казкою. Отримана схема - не архетип, не реконструкція котроїсь єдиної ніколи не існуючої казки, як думає мій опонент, а щось зовсім інше: це єдина композиційна схема, що лежить в основі чарівних казок» [6, 463]. Функція в даному випадку розуміється В. Проппом як «вчинок діючої особи, обумовлений з погляду його значення для ходу дії» [6, 462]. «Встановлення функцій - це висновок з докладного порівняльного вивчення матеріалу» [12, 462]. У зв'язку з тим, що поняття "функція" є ключовим елементом структурно-морфологічного аналізу, вважаю, що коли ми визначимо, які структурні елементи ми можемо виділити в текстах інтерв'ю як ті структурно-композиційні компоненти, якими для В.Я. Проппа є функції, ми отримаємо нові можливості для кодування інтерв'ю, їх квантифікації та їх подальшої інтерпретації. Саме виокремлення як структурних компонентів казки пар функцій, до обмеженого числа яких можна звести всі чарівні казки, дозволило В.Я. Проппу прописати все різноманіття казок у вигляді певних формул, які відображають у закодованому вигляді інформацію, що міститься в казці (і не тільки інформацію). Аналогічну процедуру можна було б зробити також і стосовно текстів інтерв'ю, що отримані в ході здійснення соціологічних досліджень із застосуванням якісної стратегії. Але, щоб вибрати, які складові можуть виступати в ролі елементів кодування (як функції в казках) потрібно з'ясувати, як розумів функції

В.Я. Пропп, і як прийшов саме до них в ході вирішення питання про класифікацію різноманіття казок. Що може виступати в тексті інтерв'ю в тому ж значенні, яке має для казки "вчинок діючої особи, обумовлений з погляду його значення для ходу дії"?

В.Пропп відзначає, що «одна й та ж композиція може лежати в основі багатьох сюжетів, і навпаки: безліч сюжетів мають в основі ту саму композицію. Композиція є фактор стабільний, сюжет - змінний. Якби не було небезпеки подальших термінологічних непорозумінь, сукупність сюжету і композиції можна було б назвати структурою казки. Композиція реально не існує в тій же мірі, в якій у світі речей не існує загальних понять: вони є тільки у свідомості людини. Але саме за допомогою основних понять ми пізнаємо світ, розкриваємо його закони та вчимося керувати ним» [6, 463-464]. При цьому важливе таке зауваження В.Я. Проппа: «якщо сюжет можна назвати змістом, то композиція ніяк змістом названа бути не може ...» [6, 467]. Таким чином, одна з основних незгод В.Я. Проппа з К. Леві-Строссом - це те, що його робота формалістична. На цей момент слід звернути особливу увагу ще й тому, що навіть у ряді сучасних словників можна зустріти опис концепції В.Я. Проппа під «ярликом» формалістичного підходу, тому важливо зрозуміти, яким чином В.Я. Пропп спростовує таку приналежність.

В.Я. Пропп будує свою аргументацію проти звинувачення його в формалізмі таким чином: «Під формалістичним вивченням зазвичай розуміється вивчення форми безвідносно до змісту». Проф. Леві-Стросс навіть говорить про їх протиставлення. Такий погляд не суперечить поглядам сучасних радянських літературознавців. Так, Ю.М. Лотман, один з найактивніших дослідників в галузі структурального літературознавства, пише, що основна вада так званого «формального методу» в тому, що він часто приводив дослідників до погляду на літературу як на суму прийомів, механічний конгломерат. До цього можна ще додати й інше: для формалістів форма має свої самодостатні закони й іманентні, незалежні від суспільної історії закони розвитку. Із цього погляду розвиток на теренах літературної творчості - це саморозвиток, який зумовлюється законами форми. Але якщо ці визначення правильні, книгу «Морфологія казки» ніяк не можна назвати формалістичною, хоча проф. Леві-Стросс далеко не єдиний обвинувач. Не всяке вивчення форми

є вивчення формалістичне, і не всякий учений, що вивчає художню форму творів словесного або образотворчого мистецтва, є неодмінно формаліст [12, 460].

Наступний принциповий момент звинувачень К. Леві-Стросса, проти яких категорично заперечує В.Я. Пропп - це відірваність проппівських морфологічних побудов від історичного пізнання. «Визначення чарівної казки дається не через її сюжети, а через її композицію. Дійсно, встановивши єдність композиції чарівних казок, я повинен був замислитися про причини такої єдності. Що причина криється не в іманентних законах форми, а що вона лежить в царині ранньої історії або, як деякі вважають за краще говорити, доісторії, тобто тій ступені розвитку людського суспільства, яка вивчається етнографією і етнологією, для мене було ясно з самого початку» [12, 458]. «... Я не відвернувся від морфологічного аналізу, а став шукати історичні основи і корені тієї системи, яка відкрилася на порівняльному вивченні сюжетів чарівної казки» [6, 458-459]. В.Я. Пропп підкреслює, що його теза про те, що морфологічне вивчення слід пов'язати з вивченням історичним, знаходить свій розвиток в повній мірі в роботі «Історичні корені чарівної казки», яка була написана пізніше. Слід також відзначити, що в концепції В.Я. Проппа особлива увага до морфологічних характеристик зберігається (як до більш постійних характеристик), простежується зв'язок цих характеристик з композицією, але звертається також увага на мінливі варіанти прояву сюжетів у взаємозв'язку з цими морфологічними характеристиками.

Для аналізу текстів інтерв'ю важливі також ідеї В.Проппа, які відображають взаємозв'язок трансформації сюжетів з соціальними трансформаціями. Як показує аналіз роботи В.Проппа «Історичні корені чарівної казки», трансформація сюжетів, яка підпорядкована багато в чому ціннісній морфології, по-перше, пов'язана, з трансформацією цінностей в певні історичні епохи, по-друге, - з конфліктами, які обумовлені цією трансформацією цінностей. З цим пов'язано і «обернення» («обращение» - рос. мовою), коли один і той же сюжет в двох казках може фігурувати в повністю протилежному варіанті, немов дзеркальне відображення. Аналіз текстів інтерв'ю, що містять сюжети усної історії (зокрема, результатів лінгвоконфліктологічного дослідження,

які відображено в [2]), показав наявність таких «обернень» стосовно ситуацій, пов'язаних з конфліктом інтерпретацій, що також свідчить на користь застосування підходу В.Я. Проппа до конфліктологічного аналізу текстів інтерв'ю.

Таким чином, щодо можливостей та методологічних проблем застосування структурно-морфологічного підходу В.Я. Проппа можна зробити деякі висновки.

Звернення до теорії В.Я. Проппа при аналізі текстів інтерв'ю розкриває додаткові варіанти класифікації фрагментів інтерв'ю (подібно до того, як В.Я. Пропп класифікував казки через функції), виділення повторюваних структур від тексту до тексту інтерв'ю, виявлення співвідношення стійких повторюваних форм і мінливого змісту. Морфологічні принципи кодування допомагають записувати тексти інтерв'ю у вигляді певних формул (як В.Я. Пропп зробив це стосовно казок), що також розкриває додаткові можливості при розробці та використанні комп'ютерних програм обробки текстової інформації якісних соціологічних досліджень на підґрунті структурно-морфологічного підходу.

Однак виникає й низка проблем щодо застосування структурно-морфологічного підходу в якісній соціології, і в ході аналізу були виявлені *методологічні проблеми*, які потребують подальшого вирішення.

По-перше, що може виступати в ролі функцій щодо тексту інтерв'ю? Нагадаємо, що для В.Я. Проппа функція - це вчинок діючої особи, обумовлений його значенням для ходу дії. Що може розглядатися в інтерв'ю як компоненти, які у В. Я. Проппа названі функціями? Пропоную чотири припущення: 1. Функція - це судження, які визначаються з точки зору їх значення для перебігу подій. 2. Функція - це образи конфліктів минулого, які визначаються з точки зору їх значення для розвитку конфліктів сьогодення і майбутнього, у викладі інформанта. 3. Функція - це судження з приводу якогось значущого питання (чи питання, пов'язаного з конфліктом інтерпретацій), що мають значення з точки зору його реалізації в потенційних конфліктних діях. 4. Функція - це висловлювання інформанта, яке визначається з точки зору його значення для вибудовування наративу. Ці гіпотези потребують додаткової перевірки та вимагають подальшого дослідницького пошуку.

По-друге, до якого типу інтерв'ю ми можемо застосовувати? Наративні інтерв'ю? Наративні біографічні інтерв'ю? До інтерв'ю в цілому або до окремих його фрагментів? У В.Я. Проппа чітко сформульована сфера застосування структурно-морфологічного підходу: чарівні казки, що відповідають визначеним критеріям, основними з яких є наявність певної композиції та чарівного помічника. Більш обґрунтованим здається вибір тих фрагментів інтерв'ю, які відповідають структурі, запропонованої В.Я. Проппом, але це ще потребує додаткової перевірки через застосування структурно-морфологічного підходу В.Я. Проппа до аналізу різнорідних масивів текстів інтерв'ю. Враховуючи також, що саме підхід В.Я. Проппа став підґрунтям для розробки наративного аналізу (докладно про це див., наприклад в [10]), можна припустити, що саме наративні біографічні інтерв'ю найбільш відповідають цій структурі, але також необхідно враховувати можливість виокремлення наративів у фрагментах інших типів інтерв'ю.

По-третє, чи не буде «видаватися як крок політичний» застосування структурно-морфологічного підходу В.Я. Проппа (що був розроблений щодо текстів чарівних казок) до текстів інтерв'ю, які ми отримуємо при застосуванні тактик історія родини та історія сім'ї. Саме цей аргумент був висунутий відомою російською дослідницею Е.Мещеркіною (див., наприклад, її роботи стосовно застосування біографічного методу [1, 5]) під час нашого обговорення основних тез цієї статті в ЦСПО Інституту соціології РАН.

Які можна було б привести контраргументи? Звичайно ж, мова не йде про те, що ми повинні зводити своє ставлення до розповідей про події історії як до казок в їх «не реалістичності»). Співзвуччя казці проявляється зовсім в іншому: по-перше, в особливостях передачі системи цінностей, сприйняття тих чи інших персонажів як героїв чи антигероїв, по-друге, в особливостях трансформації сюжетів при переказі наступними поколіннями. Зауважимо також, що співзвучна казці сама побудова наративу, хоча, на відміну від проппівських чарівних казок, ми навряд чи знайдемо в текстах інтерв'ю аналог «чарівного помічника», що є для В.Я. Проппа найістотнішим при визначенні жанру казок як чарівних. Крім того, нагадаємо, що В.Я. Пропп у своїй роботі «Історичні корені чарівної казки» якраз обґрунтовував, що за казковою та чарівною канвою казки

стоять обряди посвячення, що цілком реально існували та які ми знаходимо в казці зашифрованими у вигляді різних символів і образів. Саме це, а також усна традиція передачі інформації від покоління до покоління в усній історії і попервах у фольклорі, на мій погляд, виправдовує пошук аналогій між наративами чарівних казок, та наративами, що містяться у сюжетах усної історії, а також свідчить на користь застосування структурно-морфологічного аналізу до текстів інтерв'ю.

Л і т е р а т у р а

1. Биографический метод / Под ред. Мещеркиной Е.Ю., Семеновой В.В. – Москва: Ин-т социологии РАН, 1994.
2. Даниленко О. А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории – к формированию социокультурных идентичностей: [монографія]. – Вильнюс: Изд-во ЕГУ, 2007.
3. Костенко Н. Досвід контент-аналізу: моделі та практики : [монографія] / Н. Костенко, В. Иванов. – Київ: Центр вільної преси, 2003.
4. Леви-Стросс К. Структура и форма. Размышления об одной работе Владимира Проппа / Семиотика: Антология / Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001.
5. Мещеркина Е.Ю. Устная история и биография: женский взгляд // Устная история и биография: женский взгляд. – Москва: Невский Простор. – 2004.
6. Пропп В. Структурное и историческое изучение волшебной сказки (Ответ К.Леви-Строссу) / Семиотика: Антология / Сост.Ю.С.Степанов. Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001.
7. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Санкт-Петербург: Изд-во СПб ГУ, 1996.
8. Пропп В.Я. Морфология сказки. – Москва: Наука, 1969.
9. Пропп В.Я. Русская сказка. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1984.
10. Троцук И.В. Теория и практика нарративного анализа в социологии. – Москва: Изд-во РУДН, 2006.
11. Ушакова Т.Н., Павлова Н.Д. Слово в действии. Интент-анализ политического дискурса. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2000.
12. Шалак В.И. Контент-анализ. Приложения в области политологии, психологии, социологии, культурологии, экономики, рекламы. – Москва: Омега-Л, 2004.

13. *Frueh W.* Inhaltsanalyse: Theorie und Praxis. 6. überarb. Aufl. – Konstanz: UVK Verlagsgesellschaft, 2007.
14. *Ley T.* Einführung in die Methode der objektiv-hermeneutischen Sequenzanalyse. – Frankfurt am Main: Verlag für Polizeiwissenschaft. – 2010.
15. *Oevermann U.* Die Methode der Fallrekonstruktion in der Grundlagenforschung sowie der klinischen und pädagogischen Praxis: Die Fallrekonstruktion. Sinnverstehen in der sozialwissenschaftlichen Forschung. – Frankfurt am Main: Suhrkamp. – 2000.
16. Die vielgestaltige Praxis der Diskursforschung – eine Einführung / *Reiner Keller, Andreas Hirsland, Werner Schneider, Willi Viehoyer* // Handbuch sozialwissenschaftliche Diskursanalyse. – Band II: Forschungspraxis, Leske + Budrich, Opladen, 2003.
17. *Keller R.* Diskursforschung. Eine Einleitung fuer SozialwissenschaftlerInnen. – Wiesbaden: VS Verlag fuer Sozialwiss, 2004.

O. Danylenko. The possibilities of application of V.Y. Propp structural-morphological approach to the interpretation of qualitative sociological research data.

Perspectives and methodological problems of V.Y. Propp structural and morphological approach application to the interpretation of in-depth problem-oriented interviews are grounded. Essence of the basic ideas V.Y. Propp, which highlighted in his work «The historical roots of the fairy tale», «Tale Morphology» and «Russian Tale», and during the controversy with the structuralist K. Levi-Strauss is characterized. Put forward arguments for finding certain similarities between the texts of the fairy tales and texts of interviews, namely kinship in the transmission of values, shaping the perception of certain characters as heroes or antiheroes; peculiarity of the scenes transformation in the transfer for future generations; structure of the narrative is consonant with tale; by fairy tales and magic canvas are a rite of passage that is realistic and there that we find in the tale encrypted in a variety of symbols and images (as proved V.Y. Propp in his work «The historical roots of the fairy tale»); oral tradition of transfer information from generation to generation in the oral history and originally in folklore. The possibility for development of new algorithms for software for text information analysis (applied for text was obtained in qualitative researches) is grounded on the basis of structural-morphological approach V.Y. Propp.

Key words: *qualitative research, interpretation, morphology tale.*

УДК 316.334.2(476)

Л. М. Хижняк

СФЕРА ПРАЦІ І ЗАЙНЯТОСТІ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЯК ПРОСТІР СОЦІАЛЬНИХ НЕРІВНОСТЕЙ

У статті автором розглянуто соціальні нерівності на ринку праці і в сфері зайнятості як результат поглиблення соціально-економічної неоднорідності праці, зміни її соціальних функцій, трудової мотивації. Визначено і схарактеризовано окремі види соціальних нерівностей у сфері праці і зайнятості. Подолання негативних наслідків цих нерівностей пов'язується автором з активізацією соціальної роботи у сфері зайнятості.

Ключові слова: соціальні нерівності, зайнятість, ринок праці, трудові відносини.

Численні наукові дослідження доводять, що трансформація трудових відносин у сфері зайнятості і на ринку праці призводить до неоднозначних соціальних наслідків. У постіндустріальному суспільстві поступово «створюється новий розподіл ринку праці на одноманітний ринок праці, типовий для індустріального суспільства, і гнучко-плюрального ринку нетипових зайнятостей, типовий для суспільства ризику, причому цей останній розширюється і все більше домінує над першим» [3, 210]. Соціологічний аналіз ринку праці дозволяє науковцям на основі нових джерел емпіричних даних виявляти деякі тенденції у розвитку трудових відносин [11]. Такі науковці, як В. Радаєв, О. Тоффлер, У. Бек [14; 19; 3] дійшли висновку, що соціальні нерівності у сфері занятості та на ринку праці, які призводять до поляризації інтересів окремих соціально-економічних груп, – результат поглиблення соціально-економічної неоднорідності праці, зміни її соціальних функцій, в тому числі перебудови трудової мотивації зайнятих, значимого розриву в оплаті праці окремих категорій працівників. Однак бракує досліджень, які б давали уявлення про те, які види соціальних нерівностей в сфері праці та зайнятості спричиняють негативні соціальні наслідки і які механізми запобігання останніх або зменшення їх деструктивного впливу на особистість і соціум в цілому.

Мета статті – визначити й схарактеризувати види соціальних нерівностей на ринку праці і у сфері зайнятості, розробити теоретичне підґрунтя подолання їх негативних наслідків.

Відносини зайнятості є культурно-історичним феноменом і змінюються в процесі суспільних трансформацій (культурних, економічних, політичних, соціальних). Зайнятість визначає соціальний статус індивіда, а статус зайнятості характеризує позицію індивіда у сфері зайнятості серед таких категорій, як працюючі за наймом, роботодавці, самозайняті, безоплатно працюючі члени сім'ї та ін. Нерівності між працівниками за статусом зайнятості зі зміною структури зайнятості набувають нових форм, однак залишаються значущими для учасників відносин зайнятості. До соціальних нерівностей на ринку праці та у сфері зайнятості, насамперед, можна віднести статусні нерівності. Як правило, виділяються три основні статуси на ринку праці – це зайняті, безробітні та неактивні. Нерівність між зайнятими і безробітними виникає через негативні наслідки безробіття. Проблема безробіття в суспільстві, що не має ефективного механізму соціального захисту, тягне за собою соціальне виключення і виступає як стан неблагополуччя і бідності; як проблема соціального забезпечення; як фактор діяльності – працевлаштування, заробітку, відстоювання своїх прав і свобод [2].

Небезпеку являє собою приховане безробіття, яке, з одного боку, обумовлює низьку оплату праці у зв'язку з неповною зайнятістю або відсутністю такої, в разі адміністративної відпустки без збереження її оплати, а з іншого боку – воно є потенціалом відкритого безробіття. Категорії прихованих безробітних різноманітні, а саме: ті, хто працюють, але не отримують заробітної плати, зайняті тимчасово або не зайняті через відсутність постійної роботи; не мають роботи, шукають її і готові приступити до роботи або мають лише випадкові заробітки; не мають роботи, бажають працювати і готові приступити до роботи, але активно не шукають роботу [2]. Приховане безробіття, зрештою, стає чинником формування негативного емоційного соціального фону, на якому загострюється більшість соціальних проблем.

Зайняті поділяються також на дві категорії: зайняті на постійній основі і зайняті за тимчасовими контрактами. Сутність непостійної зайнятості в цілому полягає в тому, що відносини, що пов'язують сторони на ринку

праці, обмежені в часі. Якщо у випадку постійної зайнятості трудові відносини перериваються при настанні будь-яких непередбачених подій у невизначеному майбутньому (погіршення економічного становища фірми, зміна сімейного статусу працівника і т. ін.), то в разі непостійної зайнятості ніяких зовнішніх негараздів не відбувається. Непостійна зайнятість передбачає, що терміни розірвання трудового контракту обговорюються заздалегідь і закладаються (явно або неявно) у його вихідні умови. Це означає, що тимчасовий працівник позбавлений соціального захисту, який зазвичай гарантує постійне місце, у нього підвищене почуття невизначеності і невпевненості в майбутньому.

Розвиток нестабільної зайнятості тягне за собою зростання нерівності і появу нового маргінального прошарку суспільства – тимчасових працівників, характеристиками яких є нестабільні і низькі доходи, відсутність інвестицій у специфічний капітал і високий ризик бідності [6, 74-75]. Погодження працівників на тимчасову роботу багато в чому залежить від їх індивідуальних характеристик, таких як освіта, стать, вік, наявність досвіду роботи, наявність сім'ї та ін. У розвинених країнах вірогідність тимчасової зайнятості вище для жінок, хоча варіації в гендерному аспекті досить великі. Молодь має більше шансів бути зайнятою за тимчасовими контрактами, адже для молодих працівників непостійна зайнятість є своєрідним «пропускним пунктом» на ринок праці [6, 65-66].

У сфері зайнятості нові нерівності породжуються також технологічними зрушеннями. На думку М. Бехтеля [4], у міру переходу до інформаційного суспільства будуть формуватися два полярні класи працівників. З одного боку, мобільні, висококваліфіковані та добре оплачувані, зайняті у сфері інформації, а з іншого – ті працівники, які не можуть адаптуватися до технологій, які швидко розвиваються, для яких характерні тривалі періоди безробіття і робота поза сферою інформації. Між цими двома соціальними групами виникне прошарок низько кваліфікованих працівників, які працюватимуть тимчасово. Саме останні потребують соціальної підтримки, яка б нівелювала негативні наслідки їх низького соціально-трудового статусу.

На пострадянському просторі все ще поширеним видом соціальних нерівностей є нерівність доходів економічно активного населення. З цим

пов'язана проблема трудової бідності, яка відображає ситуацію на ринку праці пострадянських країн. Для характеристики категорії зайнятих, що опинилися за межею бідності через низький дохід, вченими запропоновані терміни «працюючі бідні», «нові бідні», «трудова бідність». Поширенню феномену працюючих бідних сприяють заморожування зарплати, тривалі затримки винагороди за працю, безоплатні тривалі адміністративні відпустки, перехід на скорочений робочий тиждень, масові скорочення кадрів. Низькі доходи працюючих – соціальна проблема в сучасному українському суспільстві, яка повинна враховуватися при проведенні соціальної політики як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях. Вона також багатоаспектна, стосується таких питань життєдіяльності працездатної частини населення, як підтримка певного рівня життя, забезпечення стимулювання високопродуктивної праці, наявність ресурсів для розвитку, самовираження і самоствердження особистостей і груп і т. ін.

З одного боку, в умовах ринкової економіки відсутність зрівняльності зарплати і доходів виступає стимулом трудової активності і втіленням принципу соціальної справедливості. А з іншого боку – низькі доходи працюючих стають соціальною проблемою. У ході соціологічних опитувань все частіше люди, які не мають достатнього доходу (незалежно від того, відносяться вони до зайнятого або незайнятого населення), відзначають свою приреченість, обумовлену як низькими доходами, так і втратою престижу у зв'язку з низьким статусом у суспільстві. Наприклад, багато хто, не працюючи, попадає в категорію низько дохідних і бідних груп населення, а своє соціальне становище вони часто описують в таких виразах, як «сидять в ямі», «забиті життям», «тягнуть жалюгідне існування», «зайві люди», «неприспособлені люди» і т. ін. Причини збереження низько дохідного робочого місця, за матеріалами соціологічних досліджень, різноманітні і в суспільній свідомості зайнятих виглядають наступним чином (у порядку убутання значущості): звикли до даної роботи; нікуди йти; шкода кидати колектив; сподіваються на поліпшення; чекають, що виплатять борг із зарплати; робота дозволяє реалізуватися професійно; шкода переривати кар'єру або стаж; допрацьовують до пенсії; використовують робоче місце для приробітків;

робота залишає багато вільного часу, забезпечує соціальні пільги; все одно де працювати [14, 28, 31].

Проблема низьких доходів працюючих в наші дні стала виходити за межі ефективності діяльності окремих підприємств та установ і навіть ефективності соціально-економічної політики національних держав. «Незалежно від того, до якої офіційної категорії відноситься ваша робота (сфера обробної промисловості, послуг, управління і т.д.), незалежно від того, в якій галузі промисловості ви працюєте (автомобільна, сталеливарна, електроніки, реклама і т. д.), ваші реальні конкурентні можливості в умовах світової економіки все більше залежать від того, яку функцію ви виконуєте. Саме в цьому полягає основна причина нерівності доходів. Щаслива зоря традиційних сфер виробництва наближається до свого занепаду», – зазначає Р. Райх [15, 513-514]. Дослідники відзначають значний розрив в оплаті праці тимчасових і постійних працівників, пропонуючи такі пояснення цього явища: по-перше, більшість не постійно зайнятих часто працюють неповний робочий день, по-друге, тимчасові працівники – це в основному молодь, що, як правило, не має досвіду роботи, по-третє, рівень освіти не постійно зайнятих невисокий, вони займають робочі місця, які не потребують високої кваліфікації, по-четверте, фірми менше інвестують в їх людський капітал і одночасно самі тимчасові працівники також менше уваги приділяють оволодінню навичками через відсутність упевненості, що зможуть довго пропрацювати в даній фірмі. Не володіючи достатнім людським капіталом для конкуренції на ринку праці, тимчасові працівники отримують меншу заробітну плату, ніж постійні [6, 69-70].

Урахування глобальних факторів, що впливають на ринок праці, зайнятість і доходи, звичайно, не скасовує значущості чинників соціальних, локальних і особистісних при розробці та реалізації соціальної політики в галузі доходів зайнятого населення. Практика свідчить, що ефективною є лише та політика зайнятості на локальних ринках, яка враховує ключові інтереси груп економічно активного населення. Важлива також наявність різноманіття форм зайнятості, що може забезпечити вибір кожною соціально-економічною групою таких форм та умов зайнятості і трудової діяльності, які вона вважає відповідними

своєму уявленню про підходящу роботу, головним критерієм якої виступає адекватна, гідна винагорода за працю.

Професійне розмаїття супроводжує і професійна нерівність. Існують різні прояви нерівності в ієрархії професій та видів зайнятості, посад і спеціальностей. Їм притаманний різний ступінь автономності праці, вони відрізняються один від одного особливими маркерами ідентифікації. Досягнення певного професійного статусу має гарантувати високі матеріальні винагороди, забезпечувати працівникам доступ до високої якості послуг, безпеки праці. Звідси виникають серйозні конфлікти між професіоналами і тими, хто зазіхає на їхню монополію: професія – це ще й номінація, соціальний «ярлик», який виникає в результаті ускладнення розподілу праці, стаючи елементом ідентичності людини і механізмом соціальної стратифікації суспільства [16].

На Заході склалося певне тлумачення понять «професія», «професіонал», «професіоналізм». Відповідно цьому визначенню, яке започатковано ще М. Вебером, поняттям «професіонал» позначалася (і позначається) найвища позиція в ієрархії видів трудової діяльності. Професія визначається за двома критеріями: 1) необхідність спеціальної підготовки і 2) ступінь володіння професією; за цим критерієм відокремлюють, з одного боку, професіонала від дилетанта, який може опанувати якісь навички трудової діяльності, але не використовує їх для отримання доходу, а з іншого – від некваліфікованого працівника, який хоча і живе за рахунок оплати виконаної ним роботи, але не отримав необхідної для цієї діяльності спеціальної підготовки і тому виконує її набагато менш раціонально і ефективно. Фактором соціальної нерівності у сфері зайнятості є також престиж професії, яку має працівник. Престиж професії може проявлятися насамперед – в тих позиціях, які займають представники тієї чи іншої професії на ринку праці. Як правило, попит на одні професії перевищує попит на інші (як наслідок – і ціна цієї праці, що виражається в заробітній платі). Відповідно зростає і привабливість престижної професії в очах широких верств населення, що виражається, зокрема, у підвищенні конкурсу на ті чи інші спеціальності при вступі до ВНЗ. Звичайно, багато що залежить від загальної політичної та соціально-економічної ситуації в тому чи іншому суспільстві. У всіх суспільствах у різні періоди розвитку виникають потреби у певних фахівцях, які мають у

даний момент більшу важливість для суспільства, ніж інші, і які потребують особливих умінь для адекватного їх виконання. Проте оскільки ці вміння дефіцитні, талант зустрічається рідко, а навчання – за часом і за витратами коштів – дороге і не кожному доступне за його здібностями. Тому й винагороди – не тільки у формі грошового стимулювання, а й у вигляді високого соціального престижу – повинні бути адекватні, щоб спонукати тих, хто має відповідні здібності, одержувати знання, вміння і навички необхідного профілю [1].

Наявність гендерних нерівностей (асиметрії) – це «об’єктивна закономірність, що виявляється в диспропорції питомої ваги чоловіків і жінок у конкретних сферах життєдіяльності (політиці, економіці, освіті і т. ін.) і відображає явну або приховану нерівність чоловіків і жінок за ознакою статі» [17, 82-83]. Гендерні нерівності у сфері праці та зайнятості проявляються, по-перше, у розподілі на «чоловічі» і «жіночі» професії, при якому жінки зайняті в непрестижних і мало оплачуваних галузях (горизонтальна сегрегація); по-друге, у розподілі на висококваліфіковану і низько кваліфіковану працю, при якому велика кількість жінок, порівняно з чоловіками, виконує роботу, яка не потребує високої кваліфікації (вертикальна сегрегація); по-третє, у різниці в оплаті чоловічої і жіночої праці. Відповідно до теорії людського капіталу, більш низькі зарплати жінок є результатом дії ринкових законів. Знаючи, що їм доведеться провести багато років поза ринком праці, піклуючись про свої сім’ї, жінки іноді свідомо вирішують не робити інвестицій у своє майбутнє, людський капітал (професійну підготовку, придбання професійного досвіду і кваліфікації). Оскільки вони мають більш низьку кваліфікацію, вони менше заробляють. Якщо ж жінки інвестують у свою підготовку, чоловічі та жіночі зарплати вирівнюються. Це характерно, наприклад, для випускників навчальних закладів, що працюють за однією і тією ж професією [18, 12-13].

Науковці фіксують тенденцію, характерну для багатьох країн: розподіл зайнятих чоловіків за галузями економіки відрізняється від такого у жінок [10]. Те ж саме стосується і зайнятості професійних груп. Поряд зі структурою зайнятості у секторах економіки, тобто горизонтальним розподілом праці, існує і професійна структура – вертикальний розподіл праці. Аналіз зайнятості в основних секторах економіки – первинному,

вторинному і третинному, а також за професійними групами (групами «білих комірців» високої кваліфікації, «білих комірців» низької кваліфікації і «синіх комірців») – одна з можливостей охарактеризувати розподіл праці за статтю. Інший підхід – більш узагальнений і дозволяє вивчати рівень горизонтального і вертикального аспектів статевого розподілу праці – полягає в обчисленні індексу галузевої (горизонтальної) і професійної (вертикальної) сегрегації. Цей індекс показує, наскільки нерівномірно розподіляються чоловіки і жінки за галузевими і професійними групами. У процентному відношенні – яка частина чоловіків (або жінок) повинна була б поміняти місце роботи (вид діяльності, професійну групу), щоб розподіл чоловіків і жінок за галузевими та професійними групами були б однаковими. Дослідження показують, що галузева гендерна сегрегація в цілому в ряді країн зберігається і навіть поступово збільшується – чоловіки все більше і більше втягуються в ті галузі економіки, які вважаються «чоловічими», а жінки – у «жіночі». Професійна гендерна сегрегація характеризує вертикальний поділ праці за статтю: а) чоловіки становлять більшу частину серед робітників, а також серед менеджерів і керівників; б) жінки ж домінують у таких професійних групах, як працівники сфери обслуговування (продавці, офіціантки і т. ін.), а також техніки, службовці, фахівці на робочих місцях, що вимагають вищої освіти [5].

Професійна сегрегація і гендерні стереотипи взаємопов'язані. У повсякденній свідомості існують досить стійкі уявлення про розподіл професійних занять за ознакою статі. Саме найменування професії найчастіше іманентно містить її гендерну ідентифікацію. Наприклад, частіше вживається термін «прибиральниця», хоча офіційна назва – «прибиральник». «Прачка», «швачка» не мають чоловічого аналога, а «прораб» – жіночого. В основі цього лежать традиційні уявлення про гендерні ролі і «природний» розподіл праці за статевою ознакою, що включають відмінності між жіночою неоплаченою домашньою працею (приватна сфера) і чоловічою оплачуваною (публічна сфера). Професійна сегрегація за ознакою статі в чималому ступені обумовлена перенесенням цих стереотипів на сферу зайнятості – «жіночі» професії постають продовженням жіночих домашніх обов'язків і вважаються пов'язаними із захистом репродуктивної функції. Подібний горизонтальний розподіл

професій настільки ж характерний для виділення чоловічої і жіночої праці, як і вертикальний, що забезпечує перевагу чоловіків в оплаті та умовах праці. Така нерівність існує в більшості відомих суспільств, але її прояви і ступені диференціації різні, соціально та історично обумовлені. Особливо явно це проявляється при жорсткій конкуренції у сфері зайнятості [8].

Загалом гендерні стереотипи мають соціально сконструйований характер. Вони охоплюють соціальні уявлення про чоловічі й жіночі якості, а також про належну чоловікові й жінці поведінку, заняття й соціальні ролі в суспільстві та в окремих його сферах [7]. У сучасному суспільстві виявляється системна, прихована гендерна нерівність, яка є результатом сукупної дії багатьох чинників, найважливішими з яких є фактори економічного і соціально-культурного характеру. Соціологічні дослідження дозволяють зробити висновок: «Проблема гендерної нерівності в трудових відносинах не сприймається адекватно не тільки самими працівниками та керівниками підприємств, але також інститутами, які є представниками інтересів найманих працівників. Якщо на національному або регіональному рівні профспілкової ієрархії проблема гендерної нерівності ще якось озвучена, то в міру наближення до рівня конкретних підприємств вона зовсім зникає з переліку актуальних проблем трудових відносин» [12, 108].

Важливу роль у формуванні нерівності за критерієм заробітної плати відіграють професії. Їх роль є складною і багато в чому переплітається з впливами інших факторів. Погляд на формування нерівності «через призму» професій дозволяє виявити механізми формування заробітної плати на конкретному локальному ринку праці. На цьому тлі відзначається девальвація «жіночих» професій. Оскільки жінки в середньому отримують меншу за розміром заробітну плату, ніж чоловіки (навіть з урахуванням гендерної асиметрії зайнятості і відмінностей в накопиченому людському капіталі), то зі збільшенням частки жінок у деякій професійній групі знижується, при інших рівних умовах, і рівень оплати праці.

Такий ефект є впливом структури зайнятості, проте в «жіночих» професіях може спостерігатися низький рівень оплати праці і внаслідок інших причин, а саме: бути результатом підвищеного рівня пропозиції

праці в «жіночих» професіях (соціальні норми часто не «пускають» жінок на «чоловічі» робочі місця, що може призводити до підвищення пропозиції на «жіночі» робочі місця); а також бути результатом того, що навички, асоційовані з жінками, оплачуються на ринку праці нижче, ніж навички, асоційовані з чоловіками (наприклад, навички догляду за людьми). В обох випадках виникає ефект професії, що знижує заробітну плату не тільки жінок, а й чоловіків, зайнятих цією професією [13, 41-42].

До соціальних нерівностей у сфері зайнятості й на ринку праці призводить також різна адаптованість окремих груп (соціально-демографічних, професійних тощо) до ринкових умов, різні типи ментальності, що обумовлює різні стилі соціальної поведінки громадян у нашій країні і, як наслідок, їх розшарування за поведінкою у сфері зайнятості та на ринку праці і за якістю життя. Адаптація різних груп українського суспільства до ринкової економіки, у ході якої відбулося поглиблення майнової нерівності і диференціації за матеріальним становищем, проходить через певні етапи: усвідомлення своєї бідності й незахищеності; пошуки шляхів позбавлення від зубожіння або від його загрози; оволодіння новими моделями поведінки на ринку праці, здатними позбавити від зубожіння. Працівники з «неринковими» якостями більш інертні, менш упевнені у своїх силах, можливостях і нерішучі і неуспішні в практичних діях. У них нижча готовність до сприйняття нового. Багато хто з них відноситься до депривілейованих груп і складає значну частину неадаптованих або контингенту, що зазнає серйозні адаптаційні труднощі [9, 17].

Один із шляхів зменшення негативних проявів соціальних нерівностей у сфері зайнятості і на ринку праці – підвищення конкурентоспроможності працівників, у т. ч. засобами соціальної роботи. У сучасному суспільстві, котре базується на інформаційно-комунікаційних технологіях і надає особистості широкі можливості вибору життєвих шансів, в уявленнях про конкурентоспроможного працівника найбільш суттєвих змін зазнають кар'єрні практики і ресурси забезпечення конкурентоспроможності. При цьому, по-перше, посилюється тенденція переходу від домінування техніки побудови професійної (трудової) кар'єри, які розробляються та реалізуються системою менеджменту організацій, до самоменеджменту та самопроекування працівником свого потенціалу. А по-друге,

відбувається перехід від ресурсного забезпечення конкурентоспроможності до стратегічного бачення працівником власних перспектив самореалізації у соціально-економічній сфері.

У зв'язку з новими цінностями, що формуються в сучасному суспільстві (як західному, так і українському), – ринкова економіка, демократія, свобода вибору, індивідуалізм, – конкуренція призводить до того, що особистість усе в більшій мірі будує своє життя самостійно, навіть порушуючи межі, які приписують їй існуючі інститути. В умовах домінування конкуренції та індивідуалізму підвищується відповідальність особистості за власну долю, її самовизначення, самостійний вибір мети та моделей поведінки.

Конкурентна перевага є основним фактором удосконалення трудового потенціалу в умовах, коли працівники конкурують на ринку праці і в сфері соціально-трудоких відносин. Реалії суспільства з ринковою економікою підвищують вимоги до індивідуальної конкурентоспроможності, котра у сфері працевлаштування і трудових відносин значною мірою зумовлюється як рівнем компетентності та освіти працівника, так і його вмінням скористатися набутими знаннями, навичками, здатністю до безперервної освіти. Конкурентоспроможна стратегія індивіда має включати вміння працювати з сучасними інформаційними ресурсами, володіння комунікативними навичками, інноваційність, готовність до ризику, відповідальність за свою долю, активно-адаптивний тип економічної поведінки. Конкурентні переваги на ринку праці – сукупність характеристик, які визначають успіх індивідів в тому чи іншому виді трудової діяльності. До чинників, які обумовлюють конкурентоспроможність індивіда, насамперед відносяться такі:

- Конкурентоспроможність індивіда значною мірою обумовлюється його вмінням працювати з сучасними інформаційними ресурсами, адже наразі відбувається підвищення ролі інформаційного забезпечення різних видів діяльності. Стрімкий розвиток інформаційних технологій, що супроводжує постіндустріальний розвиток суспільства, надав імпульс для оволодіння широким колом працівників інформаційними ресурсами і технологіями. Інформація виступає важливим стимулом зміни якості життя, формування та утвердження «інформаційної свідомості» при широкому доступі суб'єктів до різноманітних видів інформації.

Механізми виникнення та розвитку потреб в інформації різних груп працівників вивчені недостатньо, як і мотиви звернення до тих чи інших видів інформації. Проте практика свідчить: попит на інформацію з тих чи інших джерел залежить від рівня освіти працівника, виду економічної діяльності, галузі.

- Конкурентоспроможність індивіда залежить від його комунікативних здібностей, уміння «вмонтуватися» в сучасні комунікаційні зв'язки. Слід звернути увагу на напрямки розвитку комунікативних зв'язків у сучасних трудових (економічних) організаціях. По-перше, все більш помітне сплетіння професійної і міжособистісної, і власне виробничої (професійної) комунікацій. По-друге, усвідомлюється необхідність розвитку відкритих каналів комунікації, які, з одного боку, дозволяють виявити потреби, бажання, турботи, тривоги персоналу в різних підрозділах організації, а з іншого – допомагають розповсюджувати і використовувати ідеї, пропозиції працівників. По-третє, відбувається перехід від стандартних, уніфікованих до гнучких систем комунікації, де поєднуються непрямий і спрямований комунікативні впливи.

- Конкурентоспроможність індивіда залежить від його інноваційності. Остання є не лише особистісною рисою, але й має ситуаційний прояв, залежить від того, як співвідносяться соціальні витрати і здобутки від конкретного нововведення. Очевидно, що соціальні витрати для персоналу організації різні не тільки для окремих соціальних груп (чоловіків і жінок; людей молодого, середнього, передпенсійного та пенсійного віку; зайнятих переважно фізичною чи розумовою працею; людей різного рівня кваліфікації і стажу роботи в організації), але й для окремої особистості. Соціологічні дослідження свідчать про те, що люди, не впевнені у собі, у своїх силах, є менш інноваційними. Почуття нового, прагнення до його реалізації, непримиренність до консервативного мислення – це риси людини, сприятливої до нововведень і, відповідно, конкурентоспроможної у сучасних умовах.

- Конкурентоспроможність індивіда залежить від його готовності до ризику, що особливо актуально для людей ініціативних, здатних займатися підприємницькою діяльністю.

Рутинна, тимчасова робота не є ефективною, і вона відійшла в минуле в технологічно розвинутих країнах. Робітник нового типу, на думку

О. Тоффлера, відрізняється від робітника старого типу. Він «... більш незалежний, більш винахідливий і не є більше додатком машини. Типовим є робітник, що володіє спеціальністю або професійним знанням. Подібно реміснику доіндустріальної епохи, що володів набором ручних інструментів, нові інтелектуальні робітники (якщо хочете, то саме так будемо їх називати) володіють майстерністю та інформацією, які і складають їх набір інтелектуальних інструментів. Нові робітники значно більше схожі на незалежних ремісників, ніж на взаємозамінних робітників конвеєра. Вони молодші, краще освічені. Вони ненавидять рутину. Вони прагнуть працювати безконтрольно для того, щоб виконувати свою роботу так, як вони це вважають за потрібне. Вони бажають мати свободу слова. Вони звикли до зміни, визначеності ситуації, гнучкої організації. Вони являють собою нову особистість, їх чисельність зростає» [19].

Наразі використовуються можливості для зниження безробіття шляхом розширення активних форм зайнятості через створення нових робочих місць, розвиток підприємництва та малого бізнесу; розширення зайнятості в особистому підсобному господарстві, розвиток таких видів зайнятості, які відповідали б інтересам суспільства і людини і сприяли б позитивній реінтеграції незайнятих людей у систему зайнятості суспільства.

Індивідуалізація праці стає глобальною тенденцією внаслідок все більшої гнучкості ринку праці та капіталів, невизначеності у трудовому житті. Нові тенденції у сфері найманої праці формують нові вимоги до якостей працівників. Стають затребуваними гнучкість, готовність освоювати нові знання і професії, здатність до жорсткої конкуренції на ринку праці. У цій ситуації винахідливість, кмітливість, здатність налагоджувати і використовувати соціальні мережі стають ключами до успіху в сфері праці, який досягається не фізичними зусиллями або старанністю, а ідеями, знаннями, навичками, талантом і креативністю.

На пострадянському просторі розвиток ринку праці призвів до виникнення неминучих соціальних проблем як у загальнодержавному масштабі, так і в локальних сферах і поставив перед суспільством завдання створення механізму, здатного компенсувати негативні соціальні наслідки (і, власне, протистояти ринку). Сучасні держави вживають активних заходів щодо нормалізації ситуації у сфері праці й зайнятості,

беруть на себе функції головного суб'єкта соціальної політики і соціальної роботи у сфері трудових відносин. Соціальна робота у сфері зайнятості базується як на статистичних даних про стан зайнятості та ринку праці, так і на матеріалах соціологічних досліджень, що дають інформацію, яку можна виявити лише соціологічними методами (про причини та особливості незайнятості, мотиви і переваги людей щодо окремих напрямів зайнятості і т. ін.). Індикаторами ситуації на ринку праці можуть служити такі статистичні показники: навантаження на одне робоче місце; диспропорції між попитом і пропозицією робочої сили, зменшення / збільшення середньої тривалості незайнятості (довгострокове безробіття має своїм наслідком бідність, маргіналізацію і розшарування за рівнем доходів).

Слід відзначити прагнення сучасних держав кодифікувати сферу зайнятості, порядок, що історично склався в різних галузях, і враховуючи мінливі способи поділу праці, виробити валідну класифікацію занять населення або професій і привести все до єдиного стандарту. У різних країнах постійно проводиться подальша уніфікація найменувань професій, уточнюються характеристики професій працівників у зв'язку зі зміною змісту праці, техніки і технологій, пенсійного законодавства, нових вимог до якості продукції, робіт, кваліфікації, знань. Але поправки нормативних документів не завжди встигають за темпом змін професій і трудових організацій у реальному житті [16, 30-31].

Висновок. Соціальні нерівності у сфері праці та зайнятості найбільш гостро позначаються на неконкурентоспроможних працівниках. Останні потребують соціальної допомоги (профорієнтаційної, інформаційної, професійного навчання та підвищення кваліфікації тощо). У сучасних умовах працівники, щоб бути конкурентоспроможними, засвоюють сучасні практики у сфері власної трудової зайнятості. Трудове життя тих, хто не підвищує свою конкурентоспроможність, поступово дрейфує до периферійних посад, неповного робочого часу, дострокового виходу на пенсію. При цьому на ринку праці періоди дефіциту робочих місць чергуються з періодами дефіциту кадрів у нових секторах економіки.

Подолання соціальних нерівностей у сфері зайнятості та на ринку праці має розглядатися з точки зору забезпечення осіб працездатного віку роботою, рівня їх матеріального забезпечення, стану умов праці,

дотримання соціально-трудових прав найманих працівників та їх регламентації. Це має стати напрямком подальших досліджень соціально-трудової сфери.

Л і т е р а т у р а

1. *Анурин В.Ф.* Профессиональная стратификация и закон перемены труда // Социс. – 2006. – № 7.
2. *Беглова Е.И.* Безработица и ее роль в увеличении масштабов и степени распространения бедности // Экономические науки. – 2010. – № 10.
3. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну; пер. с нем. – Москва: Прогресс-Традиция, 2000.
4. *Бехтель М.* Будущее труда. Размышления, взгляды, перспективы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.moskau.diplo.de/Vertretung/moskau/ru/04/Publikationen/Sozialpolitik/Datei__Arbeitszukunft,property=Dateien.doc.
5. *Веэрманн Р.* Гендерная сегрегация на рынке труда стран Балтии в период социальной трансформации // Социс. – 2006. – № 10.
6. *Карабчук Т.С.* Непостоянная занятость и социальная стратификация // Социологический журнал. – 2009. – № 3.
7. *Ключко О.И.* Гендерная стереотипия в изучении актуальных социальных проблем // ОНС: Общественные науки и современность. – 2008. – № 6.
8. *Козина И.М.* Профессиональная сегрегация: гендерные стереотипы на рынке труда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nir.ru/sj/sj/sj3-02koz.html>
9. *Козырева П.М.* Адаптационные процессы в сфере труда: формирование рыночных качеств и отношение к труду // Россия реформирующаяся: Ежегодник - 2004 / Отв. ред. Л. М. Дробижева. – Москва: Институт социологии РАН, 2004.
10. *Мальцева И.О.* Гендерная сегрегация и трудовая мобильность на российском рынке труда / И. О. Мальцева, С. Ю. Рощин. – Москва: ГУ–ВШЭ, 2006.
11. *Мальцева А.В.* Социологический анализ рынка труда: поиск новых источников эмпирических данных // Сборник материалов VI

- Международной научно-практической конференции «Наука и современность – 2010» / Под общ. ред. С.С. Чернова. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2010. – Ч. 2.
12. *Олимтиева И.Б., Ежова Л.В.* Механизм формирования гендерного неравенства в трудовых отношениях // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2009. – Т. 12. – № 1.
 13. *Ощепков А.Ю.* Неравенство в заработках: роль профессий : препринт WP3/2011/03 [Текст] ; Высшая школа экономики. – Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011.
 14. *Радаев В.В.* Работающие бедные: велик ли запас прочности / В. В. Радаев // Экономическая социология. – Том 1. – № 1. – 2000. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ecsoc.msses.ru
 15. *Райх Р.* Труд наций. Готовясь к капитализму XXI века // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – Москва: Academia, 1999
 16. *Романов П.В., Ярская-Смирнова Е.Р.* Мир профессий: пересмотр аналитических перспектив // Социс. – 2009. – № 8.
 17. *Силласте Г.Г.* Гендерная социология: состояние, противоречия, перспективы // Социс. – 2004. – № 9.
 18. *Тартаковская И.Н.* Гендерная теория как теория практик: подход Роберта Коннела // Социологический журнал. – 2007. – № 2.
 19. *Тоффлер О.* Будущее труда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Toffler/_FutW.php

L. Khyzhniak. The sphere of labour and employment in contemporary society as a space of social inequalities.

The article deals with the problem of social inequality in the labour market and employment sector as a result of the deepening socio-economic heterogeneity of labour, changes of its social functions, labour motivation. Certain types of social inequalities in sector of labour and employment are defined and characterized. The author associates an overcoming of the negative effects of these inequalities with activation of social work in employment sector.

Key words: *social inequalities, employment, labour market, labour relations.*

УДК 316.347(=214.58)

А. Я. Шевченко

ЦИГАНИ-КРИМИ: ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ АДАПТАЦІЇ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття присвячена вивченню проблем інтеграції циган-кримів у сучасне українське суспільство, зокрема проблем професійної адаптації та уникнення асиміляційних процесів у власному середовищі.

Ключові слова: крими, професійна адаптація.

«Крими» – етнонім одного з циганських субетносів пострадянського простору. Основні етапи його формування протікали на території Кримського півострова, що і послужило витоком самоназви даного субетносу, а також його основних особливостей, що виділяють його серед інших циганських субетносів колишнього СРСР. Хоча цигани-крими внаслідок приєднання Кримського півострова до Російської імперії були розселені по всій її території (а пізніше – по території всього СРСР), вони прекрасно зберегли свій діалект циганської мови і свою самобутність, у якій чітко простежується вплив культури кримських татар. Дослідження, присвячені циганським етногрупам досить актуальні на сьогоднішній день. Але, на жаль, ця проблема є дуже малодосліджуваною. Основна кількість робіт, присвячених етнографії та мові саме кримських циган, належить етнографу В. Торопову. В даний момент в багатьох державах Східної Європи проблема інтеграції циганських субетносів в суспільство стоїть досить гостро. Дана проблема ускладнюється тією обставиною, що більшість циган не є освіченими. Детальне вивчення способу життя циган та їхніх професійних занять є одним з ключових моментів для вирішення даної проблеми.

З історії кримських циган. Вадим Торопов, етнограф і лінгвіст, що вивчає мову та історію кримських циган, відзначає, що вивчення історії кримських циган є вкрай складним, тому що їхня мова ніколи не була письмовою, і, відповідно, жодного письмового історичного пам'ятника, створеного самим народом, не існує. Тим не менш, на підставі детального аналізу діалекту кримських циган, він робить припущення про те, що перші предки сучасного циганського населення Криму – це цигани, які

проживали на стику сучасних Болгарії, Греції і Македонії. Швидше за все, переселення цих кочових таборів до Криму почалося в 1350-і - 1450-і роки по степах північного Причорномор'я [4, 7]. Настільки неточні часові рамки пояснюються тим, що шлях міграцій був швидше сухопутним, ніж морським, і пролягав він через землі сучасної Румунії, де відбувалося активне поневолення циган дворянами Валахії і Молдови. Таким чином, до Криму вдавалося потрапити лише окремим циганським сім'ям, які уникали поневолення. Рабство циган в Молдавії повністю скасовано було тільки в 60-х роках ХІХ століття [3, 44]. Таким чином, переселення циган до Криму зайняло досить тривалий проміжок часу. Однак, письмові джерела, що розповідають про циган в Криму, з'являються лише в середині ХVІІ століття. Першим документальним джерелом, що свідчить про появу циган в Криму, є книга турецького мандрівника Евлії Челебі. Книга дає докладний опис народів Криму і була видана в 1666 році [4, 7]. Стає відомо, що цигани були досить численною групою, яка проживає в окремих циганських кварталах в шатрах і кибитках, проте на той момент ще не прийняла іслам. Відомостей про їх заняття в той період фактично немає, однак, В. Торопов робить припущення, що в Криму вони могли продовжувати займатися кустарними промислами, основним з яких було ковальство. Також в циганології існує думка про те, що циганське населення, що з'явилося в Криму до ХVІІ століття було повністю асимільоване до початку ХVІІІ століття. Предками сучасних циган-кримів є вихідці з південних Балкан, що з'явилися в Криму після його анексування [4, 8]. Однак, є підстави вважати, що сучасні кримські цигани є нащадками декількох потоків циган, що до переселення в Крим проживали на території Греції, Болгарії і Македонії [4, 9]. Серйозним випробуванням для кримських циган став радянський період їх історії. Насильницька асиміляція і голод 1933 року значно скоротили циганське населення Криму. Крім того, незважаючи на те, що істотна частина циган брала участь у військових діях 1941 - 1945 років, багато з них були репресовані і вислані на поселення до Сибіру¹. Приблизно з 30-х років кримські цигани починають залучатися до колгоспів, де циганські чоловіки, як правило, працювали ковалями та конюхами [4, 11-12].

¹ Репресовані були цигани, в паспорті яких була вказана національність «татарин».

Традиційні заняття кримських циган. Кримів справедливо можна назвати народом ремісників, які жили за рахунок продажу предметів власного виготовлення місцевому населенню. На відміну від більшості циган пострадянського простору, крими не були торговцями кінями, і тому кочували тільки періодично, для більш успішної реалізації своїх товарів. Спочатку традиційним заняттям кримських циган вважається ковальство. Вони вміли виконувати практично всі вироби свого ремесла, у тому числі і предмети побуту, а також виготовляти музичні інструменти [4, 11]. Однак, з часом, масове промислове виробництво сильно потіснило кустарне. З давніх часів частина кримів займалася золотоковальством (працювали тільки з золотом і сріблом, виробляючи різні ювелірні вироби), але в даний час даний промисел серед них не зустрічається, залишилася лише торгівля золотими виробами. Серед циган-кримів зустрічалися також кошикарі і бондарі, що працюють з деревом і виноградною лозою [4, 23]. У деяких регіонах Росії кримські цигани займалися кустарним виробництвом вапна, а не тільки його поширенням, як це було прийнято вважати раніше [4, 26]. Серед кримів, так само, зустрічалися діячі культури і мистецтва (серед них музиканти і співаки: Дмитро Огли, Павло Гумероглий і сім'я Суїнових) [4, 25]. Крім усього перерахованого, кримські цигани займалися збором різних дикорослих плодів в лісах Криму (яблука, груші, терен, кизил та ін), а потім продавали їх на базарі. Ще одним промислом кримських циган було уварювання виноградного соку до патоки, яку називали «петм'езі» [4, 26]. Що стосується жінок-кримок, вони виконували роботу підмайстри в кузні (найчастіше досить важку), а також займалися «торгівлею в рознос», тобто ходили по околицях з метою продажу виробів або ж їх обміну на продукти харчування та інші необхідні речі. Одяг циганські жінки в основному шили самостійно, хоча і дуже простого крою. Кримські циганки відрізнялися знанням цілющих трав, лікуванням і знаннями в нетрадиційній медицині. Ще одним традиційним промислом для них, як відомо, були ворожба і ворожіння. Подібні заняття актуальні серед кримських жінок і в наш час. Однак, суттєво змінилася форма пропозиції даної послуги. Сучасні кримки не намагаються привернути увагу перехожих гучними вигуками або шляхом тактильного контакту, вони сидять на своїх «робочих місцях» (як правило, стільцях або лавках) в

місцях великого скупчення людей і ставлять картонні або ж пластикові таблички із зазначенням тарифів на свої послуги. Такі рекламні таблички вони називають трафаретка [4, 22-23]. У 70-і роки ХХ століття, коли кустарне виробництво виявляється остаточно витісненим, широке поширення серед циган, у тому числі кримів, отримує торгівля і спекуляція імпортованими товарами. Наприклад, жінки-кримки успішно торгували різними косметичними засобами (парфуми, губні помади, тональні креми та ін.), які їм вдавалося купувати в Білорусії або в Прибалтиці, а потім підпільно перепродавати на вітчизняному ринку [4, 24].

У 80-х роках ХХ століття циганські бригади їздили на прибирання картоплі, що давало їм можливість на зароблені гроші закуповувати картоплю по собівартості і перепродувати за ринковою ціною. Цигани окремих районів займалися продажем морської риби власного засолення і в'ялення, а деякі віддавали перевагу торгівлі овочами та фруктами [4, 26]. Також на початку 1980-х років молоде покоління кримів починає освоювати сучасну професію шофера, проте, широкого поширення така професія не отримує. У зв'язку з переходом до ринкової економіки більш прибутковою стає підприємницька діяльність. У 1990-і роки основним джерелом прибутку для кримів, як і для багатьох інших циган пострадянського простору стає дрібний бізнес [4, 25].

Сучасна ситуація. За часів тотального дефіциту і загальної нестачі різних товарів, матеріальне благополуччя кримів істотно зростала, оскільки, як уже було згадано, торгівля була одним з традиційних занять цього народу. Це дозволило їм зібрати до періоду перебудови достатній капітал для організації власного підприємництва [2]. В період перебудови їх дохід (щодо корінного населення) стає надзвичайно високим, тому що торгівля та комерція перестає переслідуватися законом та з'являється можливість вільного підприємництва, що поєднується з нестабільністю економічної ситуації, все більше загострюється дефіцит необхідних товарів на ринку [2]. Саме в цей період цигани відбудовували собі великі будинки, купували машини. Проте, на початку 1990-х уряд розпочинає активну боротьбу з дефіцитом. З-за кордону пішов величезний потік імпорту, і дефіцит був незабаром практично повністю ліквідовано, в той час як загальний рівень життя корінного населення значно знизився [2].

Таким чином, склалася наступна ситуація: товари, якими торгували цигани тепер стали загальнодоступними і перестали бути дефіцитом, а рівень матеріального добробуту населення неухильно падав, що негативно позначалося на доходах циган. Ще одним деструктивним фактором, що позначився на матеріальному добробуті циган, стала вільна конкуренція. Ринок стали заповнювати не тільки представники корінного населення, а й вихідці з Кавказу і Середньої Азії і представники багатьох інших народностей, які прагнуть зайняти свою нішу в торговельній сфері економічного простору колишнього СРСР. Накопичений на той час капітал і великий досвід у сфері торгівлі дозволяв циганам якийсь час випереджати своїх конкурентів, однак цей період тривав недовго. До кінця 90-х років великі фірми почали витісняти дрібний бізнес і процес розорення дрібних підприємців посилювався. Російський цигановед, історик та етнограф М. Бессонов описує ситуацію, що склалася наступним чином: «По суті, унікальність російської ситуації полягає в наступному. У другій половині ХХ століття перемога індустріального суспільства позбавила циган тих джерел існування, які годували їх тисячу років. Тільки в СРСР з його розподільної системою і дефіцитом це національна меншина зуміла знайти економічну нішу і жити, надаючи посередницькі послуги. Колишній уклад перестав існувати. Зараз перед російськими циганами встали ті проблеми, які з перемінним успіхом вирішують цигани зарубіжжя» [2].

Слід зазначити, що аналогічна ситуація склалася на території всього СНД, у т.ч. і на території України.

Згідно зі статистичними даними, отриманими в результаті соціологічного дослідження «Особливості способу життя та проблем соціальної інтеграції ромів в Україні», яке було проведено українським інститутом соціологічних досліджень в 2003 році, 28% всього циганського населення України зайнято в сільськогосподарському секторі, 25% – у сфері послуг, 13% – в торгівлі і 11% – на виробництві [6, 58]. Відзначимо, що офіційні статистичні дані показують, що лише 13% циганського населення зайняті в торгівлі. Це може бути пов'язано в першу чергу зі страхом цього народу перед різного роду офіційними інстанціями та установами, а так само з його юридичною неграмотністю. В ході проведення переписів населення та масових опитувань багато циганські

родини намагаються приховати свою етнічну приналежність, хоча ні в якій мірі не приховують її в повсякденному житті. Крім того, як зазначають самі дослідники [6, 58], істотна частина українських циган торгувала нелегально (на момент проведення дослідження). Це, швидше за все, пов'язано з тим, що торгівля дефіцитом в радянський період відбувалася не офіційно, а як було прийнято говорити «з рук» чи «з-під поли». Внаслідок цього, у свідомості циганського етносу закріпився стійкий стереотип нелегальності цього бізнесу і боязнь правоохоронних та інших фіскальних органів. Однак, під час проведення польових досліджень серед кримських циган Харківщини (2009-2012 рр.), автор зазначає, що більшість інформантів воліють легальну торгівлю і навіть звертаються до послуг юристів за потребою. На даний момент цих даних не достатньо для екстраполяції на генеральну сукупність, оскільки дослідження є якісним і проводиться тільки в одному регіоні.

Двома основними факторами, що остаточно витіснили циган на периферію були в першу чергу:

– нераціональне використання наявних капіталів і зароблених коштів. В основному кошти були витрачені на підтримку традицій: влаштовувалися весілля, хрестини, та інші свята згідно циганським звичаям (що вимагають чималих вкладень), замість того, щоб бути інвестовані у великі підприємства. В результаті дуже мало хто з кримів виявилися власниками великих фірм, що займаються виробництвом або ж оптовою торгівлею;

– недолік рівня освіти для зайнятості на високооплачуваних посадах і для управління власними організаціями. Причини цього недоліку, перш за все, криються в нерозумінні необхідності отримання якісної освіти, а також у боязні асиміляції і втрати традицій у зв'язку з отриманням освіти. На даний момент крими є одним з малоосвічених циганських субетносів. Чоловіки-крими в середньому закінчують 5 класів середньої школи, рідше отримують повну середню освіту. Абсолютна більшість жінок-кримок не грамотна і не володіє навичками читання і письма.

Статистичні дані показують, що вищу освіту отримує лише 2% ромського населення України, 6% отримують повну середню освіту, 49% отримують тільки початкову освіту і, нарешті, 1/3 українських циган не

мають початкової освіти. Лише 11% всього циганського населення України зайняті в сферах, що вимагають високої кваліфікації [6, 59].

Що стосується інших циганських традиційних занять, таких як музичне мистецтво, або ж ворожба і ворожіння, то і тут цигани в значній мірі витіснені конкурентами. Останнім часом подібний промисел широко поширився серед різних верств населення.

Неможливість підтримки рівня життя за допомогою традиційних видів діяльності, призвела до постійно зростаючої маргіналізації циганського середовища, що викликає загрозу подальшої її криміналізації [2].

Висновки. На сьогоднішній день кримські цигани, як і багато інших циганських субетносів колишнього СРСР, виявилися перед серйозним вибором: подальше погіршення матеріального добробуту і тотальна маргіналізація, або ж отримання освіти та освоєння сучасних професій. Зрозуміло, остання альтернатива невід'ємно пов'язана з частковою втратою традиційного способу життя, оскільки циганська молодь, при відвідуванні навчальних закладів, крім отримання знань, піддається впливу нового середовища, що обов'язково похитне ціннісно-нормативну систему традиційного патріархального циганського суспільства. Тим не менш, у сучасному світі усталені цінності навіть найбільш закритих циганських спільнот уже піддаються значній деформації. Отже, подальше «ухилення» від отримання освіти не є гарантією збереження циганської самобутності. Страхи асиміляції загострені відсутністю власної території і некомпактним розселенням, оскільки саме з цих причин цигани більше інших етносів схильні подібної загрози. У своїй роботі «Що чекає циган в Росії?» М. Бессонов [2] робить припущення, що не варто розглядати зміну традиційного укладу та отримання освіти як втрату самобутності циган і повну асиміляцію. В підтримку даної точки зору, відзначимо, що освіта в циганському середовищі може стати новим витком у розвитку циганських спільнот. Освіта і розвиток циганської мови та писемності може стати серйозною підмогою, але вже не в збереженні циганської культури, а в її розвитку. Це допоможе циганським субетносам України та СНД уникнути долі балканських циган: повної маргіналізації і втрати власної мови і традицій.

Л і т е р а т у р а

1. Євтух В.Б. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств // Політичний менеджмент, № 3, 2009.
2. Бессонов Н. Что ждёт цыган в России // Доступно на: <http://gypsy-life.net/history20.htm>
3. Бессонов Н., Деметер Н., Кутенков В. История цыган: новый взгляд. — Воронеж: 2000.
4. Торопов В.Г. История и фольклор крымских цыган. – Москва: Институт наследия, 2004.
5. Toropov V.G. Crimean Roma: Languageandfolklore. – Ivanovo: “Unona” Publishing house, 2010.
6. Evtukh V. Roma in Ukraine: Ethnodemographical and Sociocultural Contexts // Roma in Central and Eastern Europe. – 2009. – № 9.

Shevchenko A. Gipsy-Crims: the problems of professional adaptation in the contemporary Ukrainian society.

This article is devoted to the study of the problems of the integration of the Gypsy ethnic groups the “Krimts”, particularly it focuses on professional adaptation and avoiding the assimilation process within the Krimts community.

Key words: *the Krimts, professional adaptation.*

УДК 37.01/09-055

Н. В. Коваліско, І. І. Горбач

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИВЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ

Завданням навчальних закладів є надання можливості індивіду розвивати свої здібності, незалежно від приналежності до статі, не обмежуючи їх рамками традиційних гендерних стандартів. У статті йдеться про впровадження гендерної освіти в навчальних закладах Німеччини, Польщі та Росії. Обґрунтовано потребу її реалізації та надані рекомендації щодо впровадження в Україні.

Ключові слова: *гендерна освіта, гендерна компетентність педагога, гендерне виховання, дискримінація, міжнародні стандарти.*

Постановка проблеми. У багатьох країнах світу останні десятиріччя ХХ століття були періодом суттєвих зрушень у вирівнюванні прав і можливостей чоловіків та жінок, особливо щодо доступу до економічних, політичних і освітніх ресурсів. Демократичний розвиток особистості (як жінок, так і чоловіків), гендерна збалансованість стали однією зі стратегій розвитку суспільства ХХ століття.

Сучасне міжнародне право визначає принцип рівності жінок і чоловіків як окрему складову. Водночас унаслідок надзвичайної актуальності проблеми, забезпечення гендерної рівності, а також через наявність глибоких історичних коренів дискримінації жінок, він закріплюється як окреме нормативне положення в міжнародному та європейському праві. Якщо звернутися до історії розвитку міжнародно-правового співробітництва у сфері захисту прав жінок, то слід відзначити, що відразу після Другої світової війни головною рушійною силою була Організація Об'єднаних Націй. Заборона дискримінації за ознакою статі серед загальної проблематики прав людини знайшла відображення у її фундаментальних актах. Це відображається у преамбулі Статуту ООН, а в статті 1 (Статуту ООН) йдеться про розвиток поваги до прав людини й основних свобод незалежно від раси, статі, мови та релігії [1; 16].

Під егідою ООН проведено чотири всесвітні конференції щодо становища жінок та гендерного розвитку в сучасних умовах. У системі ООН створено спеціальні органи, що займаються жіночими та гендерними питаннями. На четвертій Всесвітній конференції щодо становища жінок (Пекін, 1995) були прийняті фундаментальні історичні документи – Декларація й Платформа дій. У 2000 році скликано Спеціальну сесію Генеральної Асамблеї ООН під назвою «Жінки у 2000 році: рівність чоловіків та жінок, розвиток і світ у ХХІ столітті», де були прийняті Підсумкові документи з подальших дій.

У Європі гендерній рівності також приділяється неабияку увагу. Члени ЄС зробили значний крок уперед у розробці єдиної, гендерної за суттю, правової політики. Європейська Конституція пронизана також духом гендерної рівності. Парламентська Асамблея Ради Європи вважає своїм довгостроковим завданням досягнення гендерно збалансованого представництва в делегаціях парламентів країн-членів, підвищення представництва жінок у національних парламентах. Після низки наукових

досліджень саме квота в 30% складає критичну кількість, що має вплив на хід політичних подій. ПАРЄ, Європарламент та Міжпарламентський Союз погодилися з цими дослідженнями і рекомендували їх утілювати всім державам, членам ЄС [1; 7].

Прикладом прогресивного впливу гендерної політики на соціальний добробут є країни Північної Європи – Швеція, Норвегія, Фінляндія, Ісландія, а також Канада, Нова Зеландія, які мають досягнення у розв'язанні питання рівності статей не внаслідок підвищення загального добробуту, а навпаки. Вони досягли найвищого благополуччя серед країн світу внаслідок того, що питання рівних прав і можливостей стало напрямом державної та партійної політики ще з 1970-х років.

Також започатковані освітні програми жіночих навчальних закладів у низці країн Західної Європи. Проте, оцінюючи загалом стан розвитку гендерної освіти за кордоном, можна стверджувати, що найпоказовішим є німецький досвід із упровадження гендерної проблематики в систему освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У численних працях українських і зарубіжних учених більшою чи меншою мірою висвітлена гендерна освітня проблематика, а саме: гендерний підхід в освіті розвинутих країн Європи на різних етапах розвитку (І. Даценко, М. Зубілевич, Л. Ковальчук, В. Кравець, Л. Яворська, А. Бредов (A. Bredow), формування гендерної педагогіки (С. Бухен, М. Горсткемпер, К. Дерікс-Кунстманн, В. Кравець, П. Мільгоффер, Х. Фімер, Л. Штильова); гендерні аспекти навчання і виховання учнів (Е. Брайтенбах, Т. Голованова, А. Кайзер, Н. Кутова, О. Петренко, Г. Фаульстіх-Віеланд, Г. Шумахер); гендерна соціалізація молоді (Г. Більден, І. Бремер, К. Гагеманн-Віте, К. Ульріх, С. Харченко, Ю. Ціннекер), гендерна рівність у шкільній освіті (Т. Говорун, Г. Браун, У. Кессельс, Л. Фрід); рівні можливості у суспільстві (Ш. Берн, С. Валь, І. Кон, Л. Міщик, У.–Г. Шпітта); формування гендерної культури молоді (О. Кізь, О. Кікінежді, П. Міддлетон, А. Пренгель); гендерні стереотипи поведінки хлопців та дівчат у сучасній школі (С. Вихор, А. Гільгерс, Л. Кобелянська, Н. Хайде, Б. Штіплер).

Отже, розуміння гендерних проблем, оволодіння основними положеннями гендерної концепції стає актуальним завданням у сфері

виховання й освіти молоді, а також у сфері підготовки фахівців, які професійно займаються її освітою.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати специфіку гендерної освіти у навчальних закладах Німеччини, Польщі та Росії і виділити ключові принципи зарубіжного досвіду, які доцільно впроваджувати в Україні.

Прийняття Україною європейських цінностей передбачає реалізацію принципів гендерної рівності у всіх сферах життя, забезпечення рівного доступу обох статей до освітніх, виробничих, культурних ресурсів тощо. Для України особливого значення набуває питання реалізації гендерного підходу до навчання й виховання молодого покоління в загальноосвітніх закладах сучасної Німеччини, тому що ФРН є одним із найвпливовіших членів Європейського Союзу й відзначається, як і скандинавські країни, високим рівнем активності жіноцтва у суспільному житті.

У заключному комюніке Берлінської конференції міністрів освіти (вересень 2003 р.) стверджувалося, що освітній процес повинен ліквідувати соціальні деформації суспільства, зокрема гендерну дискримінацію, а так само інші соціальні нерівності в системі освіти. Гендерна дискримінація в системі освіти Німеччини об'єднує вертикальний і горизонтальний сегрегаційні процеси:

- горизонтальна сегрегація: навчальні інтереси дівчат багатогранніші ніж у хлопців, але вони рідко націлені на отримання диплому з технічної спеціальності;
- вертикальна сегрегація: незважаючи на успіхи під час навчання в школі або ВНЗ жінки закінчують навчання, коли отримують ступінь бакалавра. Жінки не досягають вершини академічної кар'єри. Вертикальна сегрегація має місце у всіх наукових напрямках, навіть у так званих жіночих галузях знань.

Студенти чоловіки та жінки в Німеччині розподіляються за фахом нерівномірно. У цьому зв'язку вчені наводять терміни «чоловічий фах», «жіночий фах», «нейтральний фах». На їхню думку, дефініція «чоловічий фах» відноситься до дисциплін, які прослуховують менш 30% жінок від загальної кількості студентів факультету. За їхніми даними це наступні спеціальності: інформатика, фізика, машинобудування, електротехніка, транспорт, електроустаткування та низка інших технічних спеціальностей.

Жіноча частина професорсько-викладацького складу на таких факультетах становить менше 10% [4, 128].

Гендернонейтральні фахи, а саме правознавство, економічні й соціальні науки вивчають від 40% до 60% жінок. В галузі охорони здоров'я залучено 61% студенток. А магістратуру закінчують від 30% до 50% жінок, вчений ступінь доктора отримують менш 20 %. Жіночі спеціальності, такі як мовознавство, мистецтво, педагогіка, ветеринарія, вивчають 70% жінок, магістратуру закінчують до 75 %, і тільки 25% одержують ступінь доктора наук.

У Берлінському університеті у 1997 році стартував проект «Дегендеризація науки», ініціатори якого намагалися зробити природничі науки більш привабливими для жінок завдяки змінам у навчальному плані й об'єднанню природничих і технічних наук з гуманітарними. Відтоді понад 20 університетів Німеччини почали вводити програму гендерних досліджень у свій розклад. Університет в Ольденбурзі, університет Альберта Людвіга у Фрайбурзі поєднують гендерні програми з дослідженнями в медичних, природничих та інформаційних науках.

Але незважаючи на те, що у науковому й освітньому просторі Німеччини з початку 1990-х років ХХ ст. присутні гендерні дослідження й гендерний підхід, незважаючи на помітні досягнення в області гендерних досліджень, ступінь гендеролізації наукового життя країни, на думку деяких німецьких вчених (У. Кессельс, Л. Фрід та ін.), є невеликою. Труднощі в освоєнні гендерної теорії пов'язують з термінологічним імпортом і складністю методології, ототожненням гендерної теорії з фемінізмом, укоріненням ідей про жіноче й чоловіче призначення в масовій свідомості, а це є бар'єром на шляху до поширення гендерної теорії в навчальних закладах. Досвід, накопичений вченими Німеччини, засвідчує, що необхідною умовою успішної реалізації гендерної освіти є впровадження спеціальних гендерних курсів у систему вищої школи, підготовка педагогічних кадрів вищих навчальних закладів, публікації конкретних наукових досліджень, узагальнюючих праць з теорії й методології гендерних досліджень (підручників, посібників, збірників), а також матеріальні стимули для розроблення та впровадження нових тем і курсів з гендерної проблематики в навчальних закладах.

Представники гендерної педагогіки в Німеччині: А. Кайзер (A. Kaiser), Г. Кіпер (H. Kiper), М. Кунерт-Цір (M. Kunert-Zier) та С. Льоффлер (S. Löffler) – критикують сучасну теорію освіти за її неповагу до культурних процесів [12; 14]. Аналізуючи зміст освіти, німецькі вчені вважають, що навчальні програми та підручники відображають не тільки “об’єктивне знання”, але й зумовлене бачення бажаного майбутнього та рекомендовані соціальні переваги. Це відбувається тому, що цей зміст організує досвід учнів у використанні мови, в організації знання, у зумовлених стратегіях навчання.

Вчені А. Кайзер (A. Kaiser), Е. Нюссен (E. Nyssen) та Г. Кіпер (H. Kiper), розкриваючи механізми формування людини відповідно до цілей суспільства, широко використовують термін “прихований навчальний план” (heimlicher Lehrplan) [12, 375]. Вони вважають, що цей стиль навчання непомітно впливає на учня та примушує його приймати нав’язану суспільством роль. Таким чином, на думку цих учених, зміст освіти є впровадженням у зумовлену форму суспільного життя, він (зміст освіти) певною мірою обслуговує підготовку учнів чоловічої статі до домінуючої, а жіночої – до підпорядкованої позиції в суспільстві, що порушує гендерний баланс. Проблема прихованого навчального плану також існує в українському освітньому просторі, але, на відміну від досвіду німецьких дослідників у цій галузі, ця проблема не вирішується в Україні так ефективно, як у Німеччині, що було б доцільно врахувати та адаптувати з огляду на національний менталітет і традиції.

Значну увагу приділяють гендерному питанню і в Польщі, хоча існуючі проблеми свідчать, що забезпечення гендерної рівності ще потребує у цій країні значних зусиль. Наприклад, більшість польських дослідників вказує на необхідність цілеспрямованої роботи для забезпечення прав жінок, а М. Новицький, президент Гельсінського фонду Прав Людини (Варшава) наголошує, що рівність потрібно розглядати як заборону дискримінації, і вбачає у цьому відношенні в Польщі порушення прав чоловіків, що проявляється у різному для чоловіків та жінок віці виходу на пенсію, одруження тощо, в той же час є певні обмеження і для зайнятості жінок [6].

Польські дослідники відзначають традиційно високу роль жінки в польському суспільстві, вказують, що у багатьох сферах життя – науці,

освіті, медицині, архітектурі тощо жінки займають більшість посад, в т. ч. і керівних, але їхня роль обмежена у політичній сфері. [5]

Як зазначають польські дослідники [1], у Польщі не існує такого напрямку освітньої теорії як, наприклад, «освітня теорія для хлопців». Наукові праці, що стосуються гендерного аспекту, мають здебільшого предметом дослідження проблеми гендерних відмінностей в психологічному, соціологічному та освітньому контекстах. Наприклад, К. Чарнецький у своїх працях [4] зосереджується на відмінностях між хлопцями та дівчатами з огляду на їхній загальний інтелектуальний розвиток та специфічні інтелектуальні здібності. Автор приходять до висновку, що визначними чинниками інтелектуального розвитку є не гендерні, а індивідуальні, освітні та соціальні. Досліджуючи процес вивчення математики з точки зору когнітивних можливостей, відзначається, що хлопці, наприклад, схильні до вибору легшого варіанту частіше, ніж дівчата. Пояснюється цей факт наступним чином: розвиток когнітивних здібностей найчастіше пов'язаний з мотиваційними факторами зі сфери індивідуального досвіду.

Досвід, який дитина постійно здобуває в процесі соціалізації, має дуже велике значення для засвоєння моделей поведінки, розвитку особистості та визначення гендерних ролей та стереотипів. Джерелами набуття дитиною схем стереотипної поведінки є родина, школа, церква, засоби масової інформації, література і мистецтво.

Академічний зміст навчальних програм та планів до недавнього часу був ідентичним для обох статей [6]. Метою уроків мистецтва та праці до реформи системи освіти було навчити учнів базовим практичним та технічним навикам, які можуть бути корисними у повсякденному житті. Такий підхід вважався загальноприйнятим, припускався лише поділ між видами діяльності. Наприклад, у п'ятому класі програма для дівчат включала в себе шиття, у шостому – приготування їжі. Із впровадженням реформи системи освіти в республіці Польща кількість годин уроків мистецтва та праці на четвертому – шостому роках навчання була збільшена, метою навчального процесу визнано розвиток можливостей використання інструментів та устаткування. Хоча академічний зміст прямо не постулює гендерно-специфічну диференціацію, в реальному освітньому процесі така диференціація відбулась.

Подібна ситуація спостерігається і у сфері фізичного виховання. До реформи не існувало поділу за гендерними ознаками до четвертого року навчання. Цим поділом значною мірою нехтували і впродовж наступних років навчання. Ситуація змінилась у пореформений період. Диференціація стала набагато глибшою, що відображено, зокрема і в навчальних програмах. Це стосується, наприклад, таких видів фізичної діяльності у школі, як легка атлетика та командні ігри [1].

Шкільні підручники загалом диференціюють світ дитини відповідно до її віку. Гендерна поляризація при цьому є цілком природною і неминучою. Шкільні підручники на сучасному етапі підкреслюють різницю між двома статями. Стереотипи маскулінної та фемінінної поведінки створюються в текстах для читання та вправах шляхом опису схем поведінки, що притаманна двом статям. Щодо чоловічої статі, виховуються такі індивідуальні риси характеру як сила, сміливість, рішучість. Для жінок такими рисами є співчуття, турбота і піклування, емоційність. При традиційному розподілі гендерних ролей в соціальному та культурному сенсі, підручники вище оцінюють роль чоловіка. Кар'єра оцінюється вище, ніж домогосподарство, діяльність у громадській сфері переважає діяльність у приватній сфері.

Вчителі мають великий вплив на визначення гендерних ролей. Різниця в очікуваннях учнів описана в роботі К. Конаршевського [2]. Результати дослідження інтерпретуються наступним чином: вчителі дають хлопцям і дівчатам різні типи завдань. Хлопцям притаманна схильність до завдань, у яких необхідним є вирішення проблеми, дівчата тяжіють до виконання вправ. Набуття навичок вирішення проблемних питань виховує незалежність думки.

Застосування гендерного підходу допомагає дитині швидше і краще ідентифікувати себе в оточуючому світі. Вважаємо, що врахування проблемних питань впровадження гендерного підходу в освітній системі Польщі сприятиме подальшій розробці моделі реформування освіти в Україні [3].

Зростає актуальність комплексного висвітлення відповідного досвіду, узагальненого в зарубіжній педагогічній науці, передусім європейській. Російська школа також перебуває в процесі реформування й модернізації. За даними соціологічних досліджень російської системи освіти,

проведених в 1995 – 1997 роках, педагогічний склад установ початкової і середньої освіти на 90% складається з жінок, а з підвищенням статусу освітньої установи від дитячого садку до університету число жінок-педагогів зменшується. В кадровому складі гуманітарних ВНЗ і факультетів частка чоловіків складає 39,4%, в педагогічних – 30%, в технічних – 57,1% [3]. Стиль викладання, форми комунікації в навчальній аудиторії також впливають на гендерну соціалізацію учнів. Так, іспити у формі тестів, індивідуальні доповіді, змагання за оцінки заохочують, перш за все, розвиток маскулінних якостей особистості. Від цього страждають як хлопці, так і дівчата, оскільки у них слабо розвиваються навички критичного мислення, уміння ставити питання, колективно обговорювати проблеми.

Таким чином, підвищення кваліфікації педагогів, психологів, а також студентів педагогічних навчальних закладів з питань гендерної проблематики, їх систематична інформаційна підтримка, оснащення навчальними посібниками, а також активність самих викладачів у розробці теоретико-методологічних основ гендерного знання на місцях сприятиме реалізації Гендерної стратегії Російської Федерації, просуванню ідей гендерної рівноправності в суспільстві. Гендерно-орієнтоване навчання і виховання учнів давно є предметом комплексного наукового дослідження в багатьох країнах світу.

У США, наприклад, ще в 1965 році була створена спеціальна Рада, що координує зусилля вчених, лікарів і педагогів з питань соціальної адаптації школярів, засвоєння ними соціальних цінностей і норм, регулюючих поведінку чоловіка і жінки. Поступове усвідомлення педагогічною громадськістю Росії важливості вивчення даної проблеми почалося тільки в останні десятиліття ХХ століття. У цей період в Російській Федерації було створено кілька наукових центрів, що спеціалізуються на дослідженнях статевої своєрідності психолого-фізіологічних особливостей дитини: наукова лабораторія нейропсихології і нейрофізіології дитини РАВ (Санкт-Петербург, керівник Єремєєва), науковий центр психофізіологічних та охорони здоров'я проблем освіти РАО (Сергієв Посад, керівник В. Базарний), Московський центр гендерних досліджень, що займається проблемами жіночої освіти.

Роздільне навчання і виховання існувало в Росії протягом всієї її історії. Лише в XIX столітті серед нижчих верств населення через брак матеріальних і кадрових ресурсів дівчаткам було дозволено отримувати початкову освіту разом з хлопчиками. Разом з тим, елітна освіта залишалася гендерно-орієнтована. Це мотивувалося тим, що спільне навчання ускладнює навчально-виховний процес, не враховує особливості фізичного розвитку хлопчиків і дівчаток, підготовки їх до праці, практичної діяльності, військової справи і не забезпечує необхідної дисципліни.

Таким чином, роздільне навчання дітей різної статі, що виникло з ініціативи шкільних вчителів, є не тільки значно підвищує рівень освіченості школярів, але й впливає на збереження їхнього здоров'я. Разом з тим, ця форма освітнього процесу створює реальні умови для формування у школярів значущих для суспільства гендерних ролей, які можуть бути спрямовані на успішне вирішення в країні національної демографічної програми.

Однак, в даний час досвід роздільного навчання не варто вводити в масову практику, тому що, як і всі нововведення, ця новація повинна бути добре підготовлена. Якщо формально розділити клас на хлопчиків і дівчаток і вчити їх однаково - позитивних результатів не буде. Необхідно спеціально готувати педагогів, потрібні нові методики викладання, потрібні нові дослідження. У зв'язку з цим відкриваються нові проблеми, які потребують свого рішення, до числа яких входять:

- Подальша розробка теоретичних основ гендерного підходу до навчання і виховання школярів з урахуванням змісту загальної освіти і структури навчальної та виховної діяльності учнів.

- Виявлення та теоретичне обґрунтування педагогічних умов, що підвищують ефективність реалізації гендерного підходу до навчання й виховання.

- Розробка та впровадження у навчальний процес спеціальних діагностичних методик, що виявляють гендерні особливості учнів та їх зміни.

Аналіз психічних і анатомо-фізіологічних особливостей хлопчиків і дівчаток показав, що значні відмінності в будові їхнього мозку, в способах обробки інформації, в інтелектуальних здібностях припускають і різний

підхід до їхнього навчання і виховання. Тому одним з істотних недоліків організації навчально-виховного процесу в сучасній школі є переважання в практиці навчання традиційних форм і методів викладання без врахування гендерних особливостей школярів.

Світовий досвід показує, що дотримання приписів неупередженого ставлення до особи незалежно від статі нині вважається невід'ємною складовою демократичних перетворень та сталого розвитку будь-якого суспільства. Тож, якщо Україна розвивається шляхом демократичних перетворень, необхідність забезпечення гендерної рівності потребує прийняття політичних рішень і практичного втілення [4; 4].

Вивчення гендерних аспектів виховання учнівської молоді дає можливість з'ясувати ієрархію її суб'єктних цінностей, прогнозувати майбутні життєві практики, глибше пізнати вікову та культурну специфіку засвоєння молодими людьми гендерних пріоритетів. Саме тому в європейському освітньому просторі здійснюються ефективні крос-культурні дослідження проблем гендерної соціалізації та гендерного виховання. Поліаспектне вивчення найкращих зразків зарубіжного, зокрема німецького досвіду, нагромадженого у цій сфері, сприятиме інтенсивнішій реалізації гендерного підходу в вітчизняну систему освіти, яке в Україні з різних причин розгортається надто повільно.

Опрацьована соціологічна та психолого-педагогічна література свідчить, що для гендерної соціалізації учнівської молоді в Україні та інших зарубіжних країн, окрім певної етнокультурної специфіки, характерні й спільні риси. Зокрема, простежуються суперечності між декларованою гендерною рівністю і реальною асиметрією соціальних і сімейних ролей, притаманних обом статям, а також між універсалізацією гендерних функцій, визнанням важливості суспільної діяльності жінок і стійкістю традиційних гендерних стереотипів у свідомості населення тощо. У такій ситуації зростає значущість гендерного виховання як необхідного компонента успішної соціальної адаптації молоді. В контексті розширення євроінтеграційного простору воно виступає важливим чинником формування егалітарної поведінки хлопців і дівчат й забезпечення найповнішої самореалізації їх як особистостей у різних сферах суспільного життя.

На початку 1990-х років гендерна культура українського суспільства була мало готова до порушення багатолітніх табу. Тим не менше, відбувається поступове утвердження гендерних поглядів, поширюються нові інтерпретаційні підходи до соціостатевих відносин. Активізується інтерес до гендерних аспектів мови й мовлення. Перетворення в культурі України відбуваються на базі досить сильних національних традицій активності українського жіноцтва. Відбувається гендерна переорієнтація системи освіти, зумовлена орієнтацією на цілі людського розвитку та його зв'язок з гендерним освітнім забезпеченням; включення гендерних проблем до числа пріоритетів суспільства в цілому й освіти зокрема; розширення інтересу громадськості до гендерних знань і підвищення ролі гендерної освіти.

Гендерна освіта не лише прискорює розвиток культури відносин між чоловіками та жінками на засадах взаємоповаги, толерантності, надаючи можливості до самореалізації як чоловіка, так і жінки. Вони є невід'ємним складником нормального суспільного життя, оскільки спроможні надавати доступ різним групам молоді до сучасних знань про гендерні питання у різних сферах суспільної життєдіяльності.

В умовах глобалізації всіх сфер життя необхідно спрямувати шляхи вдосконалення освітньої системи України з рівних прав і можливостей у напрямі євроінтеграції, успішного входження до Європейського освітнього простору, а головне – ефективного використання людського ресурсу чоловіка і жінки як визначального чинника національного, європейського і світового розвитку. Саме тому важливим аспектом цивілізації та демократизації навчального процесу в навчальних закладах має стати забезпечення повної інформованості учнів про їхні гендерні права та можливості.

Гендерна освіта в Україні має значні напрацювання. Розроблені та читаються понад 130 спеціальних курсів з гендерної проблематики (опубліковано низку програм спецкурсів з гендерних питань у межах наукових та навчальних дисциплін; видається журнал Гендерні дослідження; розроблено методологію та розпочато гендерну експертизу навчальних програм соціогуманітарного циклу (Київський національний університет ім.Т.Г.Шевченка), розроблено навчальну програму базового курсу та підготовлено навчальний посібник «Основи теорії гендеру»;

перекладено та видано базові праці з гендеру; підготовлено та видано монографії українських дослідників, присвячених гендерним питанням у межах окремих дисциплін.

Основними напрямками перетворень, що мають вивести український освітянський простір на сучасний рівень слід назвати:

- включення гендерних проблем до державних програм освіти як пріоритетних;
- впровадження гендерних підходів в систему вищої, середньої та початкової освіти;
- інституалізація гендерних досліджень в системі освіти та науки в Україні;
- просування культури гендерної рівності і побудованого на ній способу виробництва індивідуального і колективного життя чоловіків та жінок.

Висновки. Найголовнішим методологічним принципом у сучасній гендерній освіті має стати відмова від «гендерно нейтральної» методології, відстоювання гендерно чутливої термінології в наукових дослідженнях, обґрунтування актуальності та популяризація гендерної проблематики та її вихід за стіни наукових лабораторій. Потреба в узагальненні гендерних знань викликана двома чинниками. Перший – це той факт, що в українській освіті одночасно існують різні теоретичні пропозиції, так чи інакше заангажовані до висвітлення жінок і чоловіків та їхніх суспільних ролей. Другий – це міждисциплінарний характер гендерних досліджень, що зумовлює їх залежність від теоретичних засад та методологічних стандартів, прийнятих у тій чи іншій сфері.

Послідовне проведення впровадження гендерного складника в систему освіти в Україні забезпечить гендерну інтеграцію нашої країни у європейську та світову спільноти. Важлива роль у побудові національної гендерної демократії належить вивченню міжнародного досвіду гендерних перетворень. Результатом гендерної освіти має стати творення механізмів входження жінки в державні та громадські структури, що представляють Україну на міжнародному рівні. Використання сучасних інформаційних технологій для вдосконалення глобального обміну інформацією, досягненнями в галузі рівності статей [4].

Проблема розвитку гендерного підходу в межах системи освіти України залишається недостатньо вивченою, зокрема не повною мірою розкрито теоретичний та практичний досвід процесу впровадження гендерного підходу в освітній процес України. Таким чином, нагальним завданням на сьогодні є створення теоретичної та практичної бази для впровадження в освіту України творчих здобутків гендерної педагогіки, зокрема, висвітлених на прикладі педагогічної спадщини зарубіжних науковців [7].

Міжнародний досвід сьогодення з гендерної рівності дає широкий спектр гендерного законодавства, прийнятого вже більшістю країн світу і є багатим інформаційним матеріалом про гендерне оновлення, прогрес та розвиток сучасного суспільства. Отже, рівність жінок і чоловіків – доволі складне явище. Впровадження гендерної рівності потребує професійної підготовки з питань гендеру та відпрацьованих, ефективних механізмів регулювання гендерними процесами.

Л і т е р а т у р а

1. Впровадження гендерних підходів у діяльність державних органів влади, місцевого самоврядування та громадських організацій. – Чернігів: 2007.
2. *Головащенко І.О.* Гендерний підхід в системі освіти: Узгодження національного досвіду з міжнародними стандартами. – Режим доступу до документу: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2006/txt/06giozms.pdf>
3. *Павловська В.* Впровадження теорії гендерної відмінності в освіту Польщі. Режим доступу до документу: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/26270/1/Pavlovska.pdf>
4. Проект «Гармонія» - формування сучасного світогляду в жінок щодо необхідності гендерних перетворень в Україні. – Чернігів; 2006.
5. Публічна влада Польщі: забезпечення гендерної рівності. Режим доступу до документу : http://osvita.ua/vnz/reports/gov_reg/18645/
6. *Шарко А.* Впровадження гендерної освіти в університетах Німеччини як вимога Болонського процесу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до документу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ppsv/2010_2/files/245-249.pdf

7. Ягремцева А.О. Гендерний підхід в освітньому процесі: порівняльний аналіз українського та німецького досвіду. Режим доступу до документу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2009_5/files/ped905_97.pdf

N. Kovalisko, I. Horbach. The foreign experience of the study of gender organization of higher education.

The task of educational institutions is to enable the individuals to develop their abilities regardless to their gender, without limiting them in the frameworks of traditional gender standards. Thus, this article considers the question about the implementation of gender education in Germany, Poland and Russia. The author explains the need for its implementation in Ukraine and gives some recommendations about how to realize these changes.

Key words: *gender education, gender competence of teacher, gender education, discrimination, international standards.*

УДК 316.74:37

І. А. Шпіц-Чечота

ОСВІТНІЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті досліджено освітній простір як складовий елемент суспільства, наведено перелік характеристик і рис, властивих цьому суспільству, охарактеризовано тенденції розвитку сучасного освітнього простору, які є новими і актуальними для сучасної України.

Ключові слова: *освітній простір, глобалізація, Україна.*

Постановка проблеми. Освітній простір є складовим елементом суспільства в цілому, тому імпліцитно містить у собі весь перелік характеристик і рис, властивих цьому суспільству.

Сучасний освітній простір – це така його конфігурація, яка зумовлюється особливостями постіндустріального типу суспільства. Однак кожна з таких характеристик вибудовує всередині освітнього простору певний вимір, вектор розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика освітнього простору активно розробляється як українськими, так і зарубіжними соціологами. Серед них можна назвати дослідження І. Гавриленка [8], У. Еко [10], М. Кастельса [3], Д. Константиновського [4], В. Нечаєва [5],

О. Скідіна [8] та ін. Зазначені автори аналізують сутність, характеристики, ознаки, а також впливи загальносвітових процесів на освіту та процеси її функціонування.

Формулювання цілей статті. Мета статті – охарактеризувати тенденції розвитку сучасного освітнього простору, які є новими і актуальними для сучасної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливо важливою мегатенденцією в розвитку сучасного світу виступає глобалізація, що втілюється в посилення політичної, економічної, культурної взаємозалежності суспільств і в найзагальнішому вигляді може бути визначена як “процес, який призводить до зв’язування структур, культур та інститутів і охопив увесь світ” [11, 133].

Російський соціолог В. Нечаєв виділяє три етапи глобалізації. На думку вченого, кожний із етапів відділяє одне тисячоліття. Перший етап характеризується зародженням світових релігій на початку нової ери літочислення. Поява світових релігій пов’язана із пошуком загальнолюдських цінностей, можливостей виходу систем національних орієнтацій за межі національних кордонів.

Другий етап зумовлений появою перших університетів і датується початком другого тисячоліття. Формування університетів допомагало подолати вузькі межі національно-традиційних, професійних практик і вийти на використання більш універсальних дисциплін. “Вони приймають під своє космополітичне покриття релігії, науки, мистецтва, пропонуючи їм змагатися у дисциплінарній динаміці, “вкладаючи” свої знання і свою культуру в голови нових поколінь людей. За своєю сутністю сучасна епоха (Новий і Новітній часи) настає тоді, коли університети вже підготували покоління освічених людей, здатних використовувати науки, мистецтва, технології у всіх сферах суспільного життя” [5, 31–32].

Третій етап – це початок третього тисячоліття, коли з’являються нові інформаційно-комунікативні системи (мережі) із комп’ютерними технологіями, які дали змогу проводити інтерактивне спілкування в синхронному режимі. Сучасні мережі дають нові можливості, а також пропонують модернізацію діючих інститутів цивілізації. “Якщо традиційні інститути не приймуть виклик, не потурбуються про асиміляцію своїх культурних практик у новому інформаційно-

комунікативному просторі, то їх надовго витіснять сурогати культури. Сьогодні ми спостерігаємо це постійно. Разом з витісненням культурного спадку людства настане тривала і, ймовірно, фатальна полоса суспільної стагнації і деградації” [5, 31-32].

Глобалізація – складний і неоднозначний процес. Цим пояснюється наявність різних підходів до її сутності, перебігу, наслідків. Загалом можна констатувати, що глобалізація суттєво впливає на систему чинників, що формують особистість у різних типах суспільств, розладнує старі традиційні системи таких чинників, жорстко детерміновані певним соціокультурним середовищем. Ці можливості в одних випадках відкривають шлях до збагачення кругозору і життєдіяльності особистості, в інших – до її маргіналізації, усамітнення.

Характеризуючи сучасну ситуацію в українській освіті, слід відзначити, що тенденція до глобалізації виступає в ній особливо виражено: політика України в освітній сфері спрямована на максимальну інтеграцію у європейський (і, надалі, у світовий) освітній простір. Адже сучасне суспільство потребує людину, яка володіє знаннями, підготовлена до життя, орієнтується в соціокультурному просторі і здатна зрозуміти та визначити своє місце у світі. Антропологічні основи освіти сучасності полягають у тому, що акцент зміщується від “людини знаючої” до “людини, підготовленої до життя”. Загальна тенденція – надання освіти ознак відкритості – формування загальноєвропейської інтегральної системи освіти.

В цьому контексті особливо актуальним сьогодні є реформування вітчизняної вищої освіти в руслі принципів Болонського процесу.

“Болонський процес, – на думку В. Нечаєва, – постає в трьох іпостасях. По-перше, це процес, початок якому був покладений підписанням міністрами освіти ряду європейських держав декларації щодо інтеграції європейських університетів, створення архітектури університетської освіти... Офіційний початок і місце старту цього процесу – 1698 р., Сорбонна.

По-друге, Болонський процес має значно тривалішу історію – майже вісімсот п’ятдесят років: 1958 – визнаний роком заснування Болонського університету. Саме тоді був покладений початок університетській освіті. Цей процес універсалізації людської культури, всієї цивілізації

продовжується і набуває на кожному оберті людської історії нових обрисів.

По-третє, Болонський процес уже став ідеологемою, парадигмою, предметом дискусій не лише про тенденції розвитку й інтеграції освіти, але й про особливе бачення процесів глобалізації.

Для наукової рефлексії реальної практики і вироблення оптимальних принципів, організаційних механізмів інтеграції необхідно зрозуміти сутність Болонського процесу, усвідомити його як сучасний суспільний феномен у співвідношенні з цінностями, що приймаються сучасним людством” [5, 31-32].

Які ж проблеми існують в українській освіті у процесі входження до європейського освітнього простору? Спробуємо виділити і розглянути деякі з них саме через призму соціологічних вимірів.

Кожне суспільство, включаючи й українське має, на думку Г. Хофстеда, свої особливі “культурні виміри”. За Г. Хофстедом, існує чотири культурні виміри: індивідуалізм – колективізм, чоловічість – жіночість, дистанція влади, уникнення невизначеностей [11]. У системі освіти це виявляється в тому, що, наприклад, у західних індивідуалістичних культурах вчать учитись самотійно протягом всього життя, у східних колективістських культурах вчать тільки в молоді роки, даючи готові знання. У країнах з чоловічою культурою навчальний процес орієнтований на досягнення успіхів, високі оцінки, відрахування з навчального закладу розглядається як трагедія, у країнах із жіночою культурою навчальний процес орієнтований на середнього учня; у країнах з низькою дистанцією влади центральною фігурою є учень, у країнах з високою дистанцією влади – вчитель. За виміром уникнення невизначеностей маємо теж розподіл систем освіти: у країнах, де в освіті низький рівень уникнення невизначеностей, навчальним програмам не надається великого значення, цілі навчання чітко не визначаються, навчальні завдання не деталізуються, розкладу не дотримуються, у країнах з високим рівнем уникнення невизначеностей в освіті, навпаки, наявний чіткий державний стандарт, навчальні програми, відповідно, структуровані, розкладу жорстко дотримуються. Отже, цей підхід показує, наскільки освіта в Україні відрізняється від освіти в західних країнах. Причому ці відмінності базуються на культурних і педагогічних

традиціях, що мають глибинне історичне коріння і враховують ментальні особливості українського народу. Тому інтеграційні процеси в освіті мають відбуватись з урахуванням ціннісних пріоритетів.

Наступна, з нашого погляду, важлива проблема – перехід до дворівневих програм і кваліфікацій вищої освіти – бакалавр-магістр. Сьогодні існує невідповідність у кваліфікаційних структурах різних країн світу. Тільки в Європі нараховується більше ніж 1000 різних кваліфікацій вищої освіти. Якщо розглянути найбільш поширені, що прийняті в кожній країні як стандартні для рівнів підготовки, наближених до вказаних у Болонській декларації, то цей список скоротиться до 100 кваліфікацій (в середньому по 3–4 для кожної європейської країни) [6, 25–34]. В Україні кваліфікаційна структура – це бакалавр, спеціаліст, магістр. У Великобританії – бакалавр, магістр, у Німеччині традиційними кваліфікаціями є: дипломований спеціаліст і магістр з гуманітарних напрямів. Останніми роками відбуваються зміни щодо уніфікації кваліфікаційних структур країн – учасниць Болонського процесу, але вони не замінюють повною мірою давно існуючі і перевірені практикою кваліфікації.

Питання кваліфікацій виходить далеко за межі освіти і стосується змін у соціальній структурі суспільства, зокрема, у професійній підструктурі. Незважаючи на те, що випуск бакалаврів здійснюється декілька років поспіль, у різних галузях суспільства його статус чітко не визначений. Це позначається, перш за все, у функціонуванні організацій, де посадова ієрархія значною мірою визначається наявною кваліфікацією спеціаліста чи магістра, хоча статус магістра теж сприймається неоднозначно. Виходячи з цього, втрачається і мотиваційний аспект в цих формах навчання, передусім у бакалавраті, адже після отримання диплому бакалавр вимушений продовжувати освіту. Таким чином, бакалаврська програма стає проміжним рівнем при отриманні вищої професійної освіти і втрачає свій самостійний освітній статус.

Не можна не вказати і на проблеми соціальної мобільності, адже, за визначенням П. Сорокіна, – це “перехід індивіда або соціального об’єкта (цінності), а саме всього того, що створене або модифіковане людською діяльністю, із однієї соціальної позиції в іншу” [7, 373]. Одним із важливих каналів соціальної мобільності соціолог виокремлює інститути

освіти і виховання. Канали вертикальної мобільності є певними “сходами”, які дають змогу переміщуватись індивіду “вгору або вниз із одного прошарку до іншого”. У контексті положень Болонської декларації мова йде і про вертикальну, і про горизонтальну мобільність представників різних освітніх груп. Але сучасні процеси мобільності мають і нові прояви, порівняно із традиційними підходами, оскільки суттєвою характеристикою освітнього простору сучасності можна назвати стрімко зростаючий вплив глобальних інформаційних процесів. Ця тенденція, на думку більшості дослідників, набуває сьогодні характеру інформаційного вибуху; саме ця обставина значною мірою зумовлює конфігурацію сучасного освітнього простору.

Поява і стрімке зростання значення Internet як глобальної інформаційної мережі видозмінює архітектуру сучасного освітнього простору. У науковий дискурс вводиться термін “віртуальна освіта”, що означає “процес і результат взаємодії суб’єктів і об’єктів освіти і супроводжується створенням ними віртуального освітнього простору, специфіку якого визначають саме ці об’єкти і суб’єкти” [9]. І хоча подібне трактування уявляється дещо незавершеним, воно важливе тому, що задає новий вимір освітнього простору – вимір віртуальності. У дискурсі освітнього простору найбільшою мірою використовується підхід, згідно з яким Internet, – це специфічна комунікативна система, що породжує новий тип суб’єкта. Цей суб’єкт у процесі “занурення” в Internet вбирає в себе найсуттєвіші особливості культурної моделі постмодерну: змішування традицій і норм, стильовий синкретизм, інтертекстуальність і цитатність тощо. Суб’єкт у такому освітньому просторі набуває, з одного боку, таких характеристик, як особиста відповідальність за свою освіту в умовах “інформаційного вибуху”; побудова власної ідентичності в умовах “невизначеної”, ігрової, віртуальної реальності; значне розширення діапазону особистісних виборів у сфері самовизначення і, відповідно, відповідальності за них. З іншого боку, вимір віртуальності може надавати суб’єктові освіти характеристик неперсоніфікованості, оскільки знімає необхідність безпосереднього особистого контакту суб’єктів в освітньому просторі. Ця обставина зумовлює необхідність перегляду як форм, так і змістовних аспектів освітніх практик.

Також сучасний освітній простір може бути охарактеризованим за допомогою ще одного нового виміру – виміру мультикультурності. Соціологи стверджують, що, починаючи з 70-х рр. ХХ ст., сучасне життя можна зрозуміти “як міграцію через різні соціальні світи і як успішну реалізацію певної кількості можливих ідентичностей” і, що всі ми маємо “багаторазові прив’язаності та ідентичності”, перехрещені ідентичності”, як їх називає Д. Белл [1, 243].

Висновки. І все ж, хоча через комп’ютерні мережі проходить велика кількість інформації, але знання також переносяться по світу більш звичними методами, внаслідок переміщення студентів, викладачів, науковців. Дійсно, люди є найбільш універсальними носіями інформації. Таким чином, процеси академічної мобільності, обміну і стандартизації є важливою складовою інформаційної епохи, своєрідним “людським Інтернетом”. Водночас назвати процеси мобільності різних груп в українській освіті важко. Так, в Україні викладачі закріплені, як правило, за одним навчальним закладом. З одного боку, це сприяє утвердженню і створенню наукових шкіл, з іншого – обмежує професійні контакти. У США і Західній Європі мобільність викладачів висока, і це норма відносин в освіті. Що стосується студентів, то попри достатньо інтенсивні переміщення, не вирішені економічні питання навчання студентів не лише в зарубіжних університетах, але й у вітчизняних. Для навчання зарубіжних студентів у нас не вистачає інфраструктури, а також мовної підготовки викладачів, а це поглиблює інформаційну нерівність.

Завдання гармонізації національних систем гарантії якості освіти, вироблення спільних підходів виявилось складним для виконання. Занадто багато відмінностей мають освітні системи європейських країн, починаючи від принципів управління і закінчуючи такими аспектами, які нібито безпосередньо не належать до вищої освіти (наприклад, національна мова, історія, культура, традиції у викладанні та навчанні).

Л і т е р а т у р а

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования : пер. с англ. – Москва: Академия, 1999.

2. *Гладкова М.* Качество высшего образования в рыночном обществе предмет дискурса // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2007. – Т. 10.

3. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура: пер. с англ. – Москва: ГУ ВШЭ, 2000.

4. *Константиновский Д.Л.* Институт образования в меняющейся реальности // Россия реформирующаяся : Ежегодник – 2002 / [под ред. Л.М. Дробижевой]. – Москва: Институт социологии РАН, 2002.

5. *Нечаев В.Я.* Параметры глобализации и факторы Болонского процесса // Вестник Московского университета. – 2004. – № 4.

6. *Сенашенко В.* Болонский процесс: о сопоставимости квалификаций // Высшее образование в России. – 2003. – № 3.

7. *Сорокин П.А.* Социальная стратификация и социальная мобильность // Человек. Цивилизация. Общество. – Москва: 1992.

8. Соціологія освіти : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. *О.Л. Скідіна, І. М. Гавриленка, Ю.І. Яковенка.* – 2-ге вид., доп. і перероб. – Запоріжжя: КПУ, 2009.

9. *Хуторский А.В.* Виртуальное обучение: настоящее и будущее [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zhurnal.ru/6/khutorskoj.htm>.

10. *Эко У.* Миграции. Терпимость и нетерпимость // Пять эссе на темы этики : пер. с англ. – Санкт-Петербург, 1998.

11. *Archer M.* Sociology for One World: Unity and Diversity // International Sociology. – 1991. – Vol. 6. – № 2.

12. *Hofstede G.* Cultures and Organizations: Software of the Mind: Intercultural Cooperation and its Importance for Survival. – London: HarperCollins, 1994.

I. Spitz-Chechota. The educational space of Ukraine in the context of globalization.

The article examines the educational space as part of society, is a list of characteristics and features inherent in this society, describes trends in modern educational space that is new and relevant to modern Ukraine.

Key words: *educational environment, globalization, Ukraine.*

УДК 316.74:314.7

О. А. Малиновська, І. П. Майданік

ТРУДОВІ МІГРАНТИ З УКРАЇНИ В КРАЇНАХ ЄС ТА ЇХНІ ПЕРЕКАЗИ НА БАТЬКІВЩИНУ У ПІСЛЯКРИЗОВИЙ ПЕРІОД

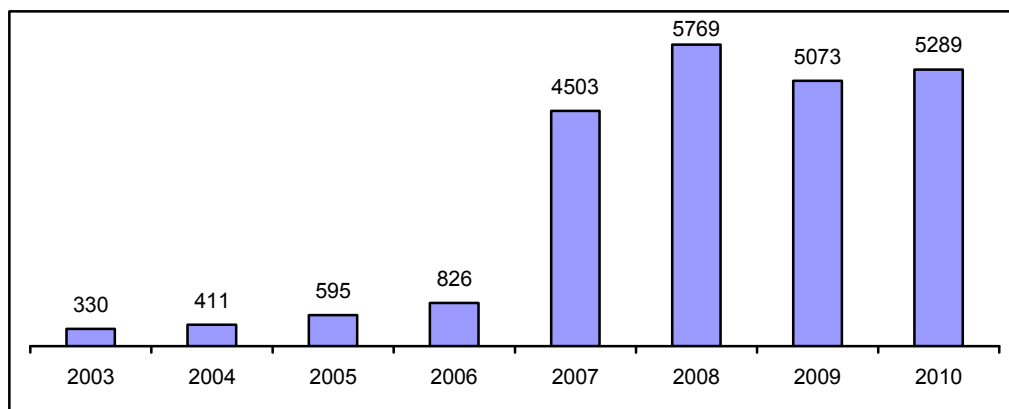
У статті наведено результати опитування, яке проводилося в 6 країнах ЄС серед батьків учнів українських шкіл, що функціонують при громадських організаціях українців за кордоном. Ним відмічено процес возз'єднання сімей заробітчанин в країнах перебування, поступове пересування туди центру їхніх життєвих інтересів. Разом з тим, з результатів опитування випливає, що зв'язки мігрантів з Україною все ще міцні, більшість з них регулярно переказують кошти на батьківщину. Однак, інвестиційне використання зароблених за кордоном коштів незначне, більшість переказів потрапляють в Україну або через міжнародні платіжні системи, або неформальними каналами.

Ключові слова: міграція, трудова міграція, грошові перекази.

Трудова міграція є на сьогодні найбільш масовим та значущим для України міграційним потоком. Вона впливає на демографічний розвиток, ринок праці, рівень доходів та бідності. Важливим чинником впливу на економіку є перекази мігрантів своїм сім'ям на батьківщину. За даними Світового банку, вона є доволі великою (рис.1). У регіоні Східної Європи та Центральної Азії за обсягами надходжень Україна поступається лише Російській Федерації та Сербії¹. Причому їх масштаби у 2000-х рр. стрімко зростали. Це пов'язано не лише з наростанням трудової міграції, а й з збільшенням частки переказів, які спрямовувалися офіційними каналами.

Рис.1. Обсяги приватних переказів в Україну в 2003-2010 рр. за розрахунками Світового банку, млн. доларів США

¹ World Bank. Migration and Remittances Factbook 2011. - P. 26.

Джерело: World Bank. Migration and Remittances Factbook 2011. - Р. 24.

Підрахунки, здійснені Національним банком України, дещо перевищують оцінки Світового банку і підтверджують величезне значення переказів для України (табл. 1). При чому в роки кризи воно зросло. Хоча 2009 р., за даними НБУ, в країну, як офіційними, так і неофіційними каналами, надійшло 5370 млн. дол. приватних переказів, що було на 13% менше, ніж у 2008 р., проте на фоні значного падіння економічної активності їх частка у ВВП зростає з 3,4% у 2008р. до 4,6% у 2009, відповідно, значення для економіки та добробуту населення збільшилося². У 2010 р. обсяги переказів майже відновилися, а їх частка у ВВП становила 4,3%.

Табл. 1. Грошові перекази в Україну у 2007-2010 рр. за розрахунками НБУ, млн. дол. США

	2007	2008	2009	2010	2011
Усього	4922	6177	5370	5862	7019
За каналами надходження					
Через коррахунки банків	2818	3275	2832	2959	3252
Через міжнародні платіжні системи	1458	2097	1825	2126	2804
Неформальними шляхами	646	805	713	777	963
За джерелами формування					

² Національний банк України. Огляд приватних грошових переказів в Україну, що відображаються в статистиці платіжного балансу. http://www.bank.gov.ua/Publication/econom/Balans/Ogl_grosh_perekaz.pdf

Оплата праці (без врахування податків та витрат в країні перебування)	1842	3024	2855	3373	4022
Приватні трансферти, у т.ч.	3080	3153	2515	2489	2997
грошові перекази робітників, які працюють за кордоном	2292	2140	1643	1560	1890
інші приватні трансферти	788	1013	872	929	1107
Обсяги грошових переказів у % до ВВП	3,4	3,4	4,6	4,3	4,3

Джерело: Національний Банк України

У 2011 р. в Україну приватними особами було переказано понад 7 млрд. доларів США, що було на 19,7% більше, ніж попереднього року і на 0,8 млрд. більше рекордного рівня докризового 2008 р.³ Їхня сума майже зрівнялася із сумою прямих іноземних інвестицій (7,2 млрд. доларів США у 2011 р.). Відношення до ВВП завдяки певному покращанню економічної ситуації у порівнянні з попереднім роком не змінилося (4,3%).

Значна частина коштів надійшли через міжнародні платіжні системи (40%). За інформацією НБУ, понад 150 банків України (або майже 90% із тих, що мають банківську ліцензію) співпрацюють з 23 міжнародними платіжними системами.

Обсяги переказів неформальними каналами (шляхом передавання готівки або матеріальних цінностей від одного домогосподарства іншому) було оцінено Національним банком в 1,0 млрд. дол. США, або 13,7% від загальних обсягів грошових переказів в Україну.

Найбільше коштів було вислано з Росії - 2 млрд дол. США, або 32,8% всіх приватних переказів в Україну. Із США надійшли 10,1%, а з Німеччини – 7,1% переказів. Помітно збільшилися також суми переказів з

³ Огляд приватних грошових переказів в Україну. Національний банк України. - <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=73841>

Греції (на 12,6%), Кіпру (на 36,7%), Італії (на 15,4%), що посідають наступні рядки у рейтингу основних країн-донорів.

Список країн, звідки надходять перекази в Україну, в цілому залишається незмінним, однак природа цих коштів, вочевидь, є різною. Зокрема, перекази з Росії обумовлені не стільки трудовою міграцією, скільки тісними сімейними зв'язками населення двох держав внаслідок тривалого існування в рамках єдиної держави. Перекази із США та Німеччини, хоча частково і пов'язані з трудовою міграцією, проте частково є наслідком численної етнічної еміграції з України до цих країн (євреї, німці). Однозначно пов'язані з трудовою міграцією перекази з Італії, а також Греції, хоча щодо останньої не можна не зважати на еміграцію етнічних греків, що мала місце після розвалу СРСР.

Як би там не було, але перекази заробітчан становлять значну частку коштів, які переказуються в Україну приватними особами, за оцінками НБУ, щонайменше 2 млрд доларів США у 2011 р. (табл.1). Вони справляють величезний вплив на добробут домогосподарств мігрантів, підвищуючи платоспроможний попит сприяють розвиткові економіки, в деяких випадках формують базовий капітал для започаткування бізнесу та відкриття нових робочих місць.

Разом з тим, використання переказів трудових мігрантів, передусім їх інвестиційне використання, а також спрямування легальними каналами залишаються серйозною проблемою. Її розв'язання, крім іншого, гальмується внаслідок неналежного стану наукових досліджень в міграційній сфері. На жаль, систематичне вивчення трудової міграції, її впливу на економічний розвиток все ще не налагоджено. Перше масштабне всеукраїнське опитування, проведене Державною службою статистики (22 тис. домогосподарств, у складі яких було 48 тис. осіб працездатного віку), датується літом 2008 р., тобто відображає ситуацію, яка існувала до розгортання світової фінансово-економічної кризи, і на сьогодні, вочевидь, є зовсім іншою. Крім того, зазначене опитування переслідувало передусім статистичну мету – визначення масштабів трудової міграції українців за кордон, і попри свою масштабність, не було занадто деталізованим в інших питаннях, зокрема, щодо переказів. Тому за підтримки Світового банку було проведено опитування працівників-мігрантів в 6 країнах Євросоюзу, результати якого представлено в цій

статті. Основна увага спрямована на виявлення чинників, які впливають на обсяги переказів працівників-мігрантів в Україну, канали переказу коштів, структуру витрат переказів в Україні.

Опитування було організовано у співпраці з Міжнародною українською школою (МУШ), загальноосвітнім навчальним закладом дистанційної форми навчання, створеним Міністерством освіти та науки України 2007 р. для дітей громадян України, які проживають за кордоном. МУШ співпрацює з 27 самодіяльними українськими школами, що виникли при громадах українців за кордоном. Двічі на рік відбувається атестація знань учнів. Вона проводиться спільними комісіями, до яких входять учителі закордонних українських шкіл та представники МУШ, які з цією метою у період грудня-січня та травня-червня кожного року виїжджають до країн, де проживають учні. За домовленістю із дирекцією МУШ, під час виїздів на атестацію взимку та влітку 2012 р. представники МУШ пропонували заповнити анкети батькам учнів, вчителям зарубіжних шкіл, активістам українських громад. Анкети поширювалися серед осіб, які вважали себе трудовими мігрантами (не переселенцями) в країнах, де перебуває значна кількість заробітчан з України: Чехія, Португалія, Італія, Іспанія, Греція, Франція.

Усього було опитано 345 мігрантів (табл.2). На жаль, чверть анкет виявилася непридатною для використання через неналежну якість заповнення. Причому, респонденти уникали саме тих запитань, які були найважливішими для дослідження, тобто, про розмір заробітної плати мігрантів, частоту, розміри та структуру використання грошових переказів. Внаслідок цього до бази даних було внесено інформацію з 219 анкет.

Табл.2. Кількісні результати опитування

Країна, в якій проводилось опитування	Кількість опитаних осіб	Кількість якісних анкет, що підлягають обробці	Кількість неякісних анкет
Чеська Республіка	26	15	11
Португалія	49	36	13
Іспанія	117	82	35

Греція	8	7	1
Італія	50	46	4
Франція	95	33	62
Усього	345	219	126

Основні характеристики респондентів та їхнього перебування за кордоном

На питання анкети відповіли 152 жінки і 67 чоловіків. Їхній середній вік - 37,1 років. Респондентів відрізняє високий освітній рівень: 54% мали вищу освіту (117 осіб). Більшість - навчалися в Україні, проте майже чверть змогли підтвердити свій освітній рівень в країні перебування.

Опитування у черговий раз довело, що трудова міграція охопила практично всю територію України. Навіть серед відносно невеликої сукупності його респондентів виявилися вихідці із 20 (з 27) регіонів України. Разом з тим, цілком очікувано переважна більшість з них проживали до виїзду в Галичині (60%), на Буковині (7%), чи на Закарпатті (6%). Так само очікуваним виявився той факт, що серед респондентів переважали вихідці з сіл (40%) та малих міст (30%).

70% опитаних офіційно одружені. У 20% одружених респондентів чоловік/дружина живуть в Україні, проте 80% проживають разом з подружжям в країні перебування. Дітей мали практично 80% респондентів, 75% з них проживали з батьками за кордоном. Лише чверть – залишалися в Україні. Отже, відбувається об'єднання сімей мігрантів за кордоном.

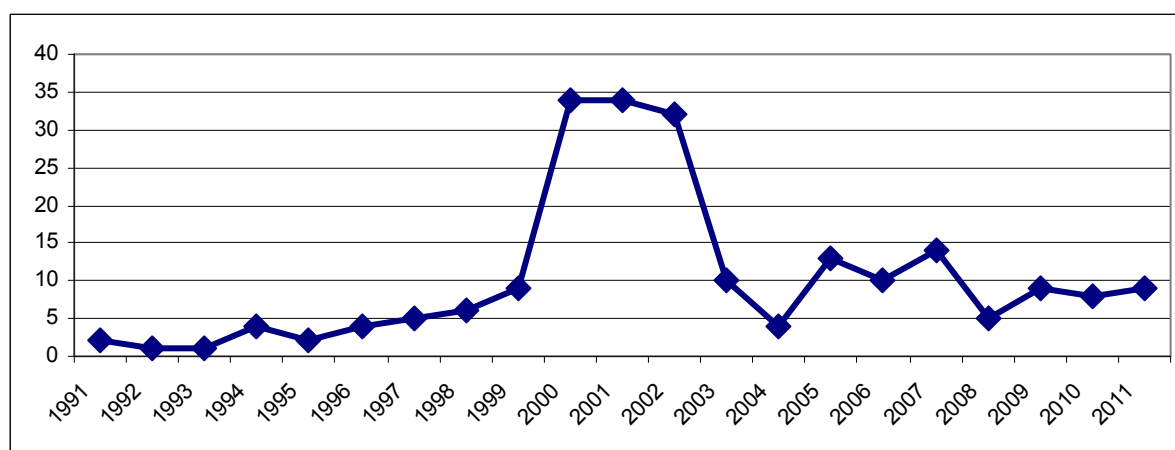
У третини респондентів (33%) за кордоном перебували також брати та/або сестри, що можна вважати підтвердженням ланцюгової міграції, яка зустрічається в середовищі українських трудових мігрантів все частіше.

Разом з тим, мігранти все ще зберігають в Україні тісні родинні зв'язки. Передусім з батьками: більша частина опитаних (близько чотирьох п'ятих) повідомили, що їхні батьки та/або батьки їхніх шлюбних партнерів проживають в Україні. Значна частка опитаних (65,2%) мають на батьківщині також братів та/чи сестер.

Вперше на заробітки за кордон майже половина опитаних виїхали в 2000-2003 рр. Графік, побудований на основі даних про рік їх першого

виїзду добре ілюструє динаміку розгортання трудової міграції з України (рис.2), яка збігається з результатами інших досліджень. Сучасна трудова міграція українців за кордон розпочинається в 1990-ті, набула найбільшої інтенсивності на початку нового століття, у передкризові роки на фоні повільного економічного розвитку в Україні скоротилася, проте знову почала набирати обертів в умовах світової фінансово-економічної кризи та рецесії економіки України.

Рис. 2. Рік першого виїзду респондентів на роботу за кордон

У середньому респонденти прожили в країні свого нинішнього перебування понад 8 років. Переважна більшість опитаних мають дозвіл на проживання та працевлаштування в країні перебування – 70,7%, частина – тільки дозвіл на перебування (14,4%), деякі – лише тимчасову реєстрацію (6,5%). Разом з тим, 8,5% опитаних не мали жодних правових підстав для перебування в країні їхнього нинішнього проживання. Найвищою частка таких осіб виявилася у Франції – кожний четвертий. Більшість нелегальних мігрантів працювали на будівництві, частина – в домогосподарствах приватних осіб та у сільському господарстві. Практично всі – без формального оформлення трудових відносин. Попри поширену думку, частка нелегальних мігрантів серед чоловіків виявилася вищою, ніж серед жінок. Натомість, переважна частина жінок (76,5%) мали і дозвіл на перебування, і на працевлаштування.

Серед опитаних виявилася лише одна особа, яка не володіла мовою країни перебування. Понад половина респондентів декларували середній

рівень володіння мовою, а 40% вважали, що володіють нею вільно. Вільно володіли мовою країни перебування понад половину опитаних в Чехії, Греції та Італії, понад третину в Іспанії, третина в Португалії. Таким чином, час, проведений в країнах перебування, та високий освітній рівень мігрантів забезпечили набуття ними високої мовної компетенції.

Вона є вищою у жінок (понад половина володіли мовою вільно), ніж у чоловіків (17% володіли вільно), що, очевидно, пов'язано з характером роботи жінок-мігранток, які переважно працюють у домогосподарствах, у сфері послуг, що вимагає постійної комунікації з місцевим населенням, належного знання мови.

Кожний четвертий з опитаних спілкувався з місцевим населенням лише у громадських місцях чи на роботі. Проте більшість респондентів мали з мешканцями країни перебування дружні та товариські зв'язки. Причому тісніші комунікації характерні для жінок, 40% з яких, як вони заявили, мали друзів серед місцевих мешканців, тоді як чоловіки – лише 24%.

Водночас, більшість респондентів продовжували зберігати тісні зв'язки з Україною. Щонайменше раз на рік, а то й частіше, відвідують батьківщину понад половина опитаних. Разом з тим, третина опитаних відвідують домівку раз на 2–3, а то й більше років, а 8% – жодного разу після від'їзду в Україні не були.

Завдяки сучасним засобам комунікації, навіть не відвідуючи Україну фізично, є можливість підтримувати зв'язки з родиною, яка залишилася на батьківщині. 87% мігрантів спілкуються з родичами, які залишилися в Україні, щонайменше раз на тиждень, а понад 20% роблять це щоденно. Серед осіб, які щоденно зв'язуються з рідними в Україні, однозначно переважають ті, які планують повернутися додому.

Таких серед опитаних виявилось 62%. Однак можливу дату повернення назвали менше 10% респондентів. Причому лише половина з них – поточний чи наступний рік. Інші ж відклали своє повернення на майбутнє, інколи досить віддалене (2020 рік, навіть 2030 рік), що викликає сумніви у щирості їхніх намірів. Близько п'ятої частини респондентів не визначилися щодо подальших міграційних планів. Якщо зважати, що людям притаманно відповідати «як годиться», ці останні, найвірогідніше, в дійсності відносять себе до неповертанців, хоча й не вважають за

потрібне це стверджувати. Таким чином, є підстави говорити про тенденцію до перетворення тимчасової трудової міграції на постійну.

Основна особиста умова повернення, для респондентів, які мають намір повернутися в Україну, є вирішення житлового питання – 45%. Майже 15% опитаних обумовлюють репатріацію накопиченням коштів, достатніх для відкриття власного бізнесу в Україні, чи розвитку уже існуючого. Вагомим чинником залишатися за кордоном є досягнення самозабезпечення своєї старості – кожний четвертий. Причому на українську пенсію розраховували лише 2 особи. Більшість планували накопичити кошти на старість своєю працею, а 15 осіб – набути право на пенсію країни працевлаштування. Якщо житлове питання є однаково важливим і для чоловіків, і для жінок, то матеріальне забезпечення життя у віці, коли працювати вже не буде можливості, більше турбувало жінок. Разом з тим, варто зазначити, що забезпеченням своєї старості були стурбовані не лише особи передпенсійного віку, а й зовсім молоді. Щодо них така умова повернення на батьківщину виглядає як відмовка, як щось на кшталт «коли рак свисне», тобто ніколи.

Відповідаючи на безособове питання, за яких умов українські мігранти забажали б повернутися в Україну, більшість респондентів вказали на успішний економічний розвиток країни (третина), а також забезпечення належного соціального захисту та зменшення корупції (приблизно по 15%). Створення умов для розвитку бізнесу, можливість отримання дешевих кредитів, як і діяльність держави, спрямованої на сприяння поверненню, знайшли відносно менше прихильників. Разом з тим, значна частина мігрантів пов'язують повернення українців додому із успішною євроінтеграцією країни

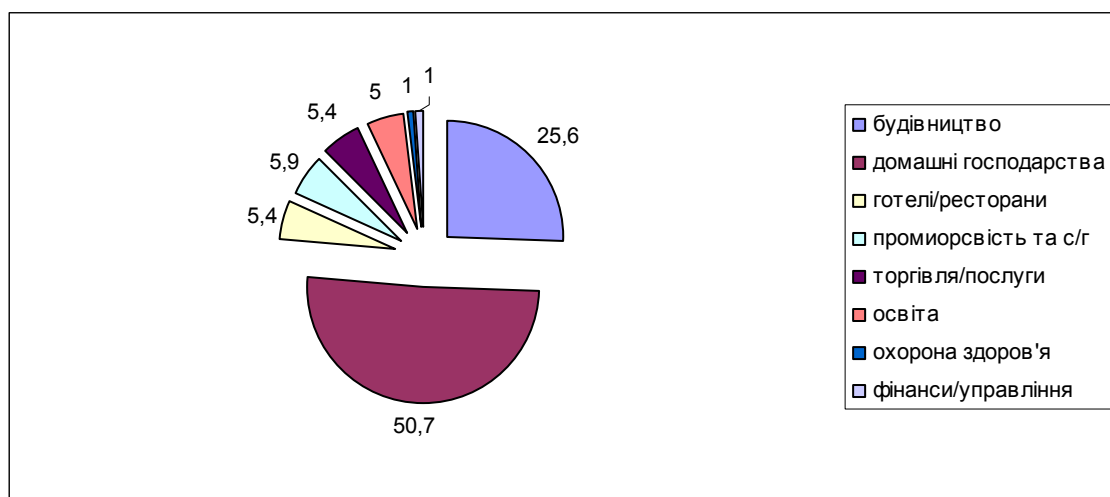
Світова фінансово-економічна криза не викликала масового повернення мігрантів в Україну. Водночас, 29% респондентів вважали, що внаслідок кризи багато українців все ж повернулися додому. Водночас, на думку деяких респондентів (7,1%), навпаки, прибуття українських заробітчан у країну перебування збільшилося. Окремо треба відзначити, що майже кожний четвертий з опитаних заявив, що криза спричинила не повернення на батьківщину, а переїзд в іншу зарубіжну країну, де ситуація була сприятливішою.

Занятість, заробітки та напрями їх використання

Переважає більшість опитаних працювали в країнах перебування за наймом, здебільшого в домашніх господарствах (72% жінок, які дали відповідь на запитання), а також на будівництві (майже 70 чоловіків, які дали відповідь на запитання) (рис. 3).

77% респондентів, які працювали за наймом, мали письмово оформлений трудовий контракт з роботодавцем. Разом з тим, майже чверть – працювали за усною домовленістю, переважно в домогосподарствах приватних осіб.

Рис.3. Сфери зайнятості респондентів у країнах перебування, %

На думку опитаних, світова фінансово-економічна криза негативно позначилася на зайнятості українців за кордоном. $\frac{3}{4}$ респондентів вважали, що багато мігрантів з України втратили роботу. Понад 40% відзначили погіршення умов праці, зменшення заробітної платні, збільшення тіньової зайнятості українців за кордоном.

18,5% респондентів повідомили, що вони особисто, або члени їхніх домогосподарств, втратили в результаті кризи роботу. Криза негативно позначилася на становищі опитаних, оскільки багато з них змушені були виконувати більше роботи за ті ж самі гроші (34,6%) або почати працювати за гірших умов праці та її оплати (28,4%) чи без належного оформлення трудових відносин (11,8%).

Заробітки мігрантів, як це впливає з відповідей респондентів, в середньому становлять 845 євро на місяць. Разом з тим, їх величина відрізняється залежно від країни перебування та характеру виконуваної роботи (табл. 3).

Таблиця 3.

**Середній заробіток українських мігрантів за галузями та країнами
працевлаштування, євро**

Країна перебування	Торгівля	Будівництво	Робота в родині	Готелі/ресторани	С/г	Промисловість	У середньому по всім галузям
Чехія	477,5	752,5	699,3	525,0		956,5	682,1
Португалія	550,0	854,2	750,0	584,6	579,2	650,0	661,3
Іспанія	902,1	1081,1	815,0	1109,1	836,4	1068,8	968,8
Греція	750,0	975,0	641,7	800,0	450,0	825,0	740,3
Італія	807,1	951,9	804,1	888,5	678,1	1028,1	859,6
Франція	1000,0	1107,7	1000,0	1000,0	833,3	1000,0	990,1
У середньому по всім країнам	779,4	1002,4	796,1	849,1	715,5	949,0	845,0

Певна частина зароблених за кордоном коштів витрачається мігрантами на споживання в країні перебування. Решта – спрямовується, власне, на те, що було основою метою міграції, тобто підвищення рівня життя. Список пріоритетів емігрантських витрат практично не відрізнявся від тих, які виявлені іншими дослідженнями. Серед них придбання нерухомості, освіта членів сімей та заощадження. Відмінність, однак, спостерігається у рейтингу цих пріоритетів. За даними нашого опитування на першому місця опинилися заощадження, освіта – на другому, а придбання нерухомості на третьому (табл. 4), хоча частіше порядок зворотній. По-перше, тривалість перебування за кордоном респондентів опитування понад 8 років, тому можна припустити, що найнагальніші потреби, до яких належить житло, частиною з них уже задоволено. По-друге, опитування проводилося передовсім серед членів сімей з дітьми, тому освіта має для них першорядне значення. По-третє, заощадження висувуються на перше місце в умовах кризи і непевності у подальшому працевлаштуванні, а також внаслідок збільшення віку мігрантів, який поступово наближається до непрацездатного. За умов, коли лише 15,6% мігрантів сплачують пенсійні та соціальні внески, створення власного

страхового фонду у вигляді заощаджень перетворюється на життєво важливе завдання.

Таблиця 4.

Структура витрат заробітків мігрантів (крім коштів на проживання в країні перебування), %

	В Україні	В країні перебування	Усього
На придбання нерухомості	21,5	9,6	31,1
На відкриття (розвиток) власної справи	9,6	2,7	12,3
На заощадження	11,4	29,9	41,3
На освіту	8,2	26,9	35,1
На пенсійні та соціальні внески	1,4	14,2	15,6
На перекази на батьківщину	72,1		

Досить красномовною виглядає інформація щодо того, в якій країні відбуваються витрати. Так, освіта фінансується переважно в країні перебування, саме тут майже виключно сплачуються страхові внески. Третина осіб, які спрямовували кошти на придбання нерухомості, також робили це не в Україні. Четверть бізнесменів планували відкрити чи вже мали і розширювали свій бізнес в країні перебування. Особливо варто відзначити, що основна маса заощаджень (2/3) накопичувалися не в Україні, а в країні перебування. Це свідчить, по-перше, що українські фінансові установи не користуються довірою серед мігрантів, по-друге, - може мати за наслідок скорочення переказів в Україну. І, нарешті, на основі цих фактів можна припустити, що центр життєвих інтересів мігрантів все більше переміщується за кордон, натомість, зв'язок з батьківщиною слабшає.

Разом з тим, інвестиційне використання заробітків залишається скромним. На відкриття та розвиток власної справи спрямовують кошти лише 12,3% респондентів, що навіть менше, ніж частка серед них самозайнятих та підприємців (16%). Підприємницький потенціал чоловіків-мігрантів є набагато вищим, ніж у жінок. Четверть (26,9%)

опитаних чоловіків і лише 9% жінок повідомили, що вони витрачають зароблені за кордоном кошти на відкриття власної справи.

Перекази та їх використання

Як учергове довело опитування, значна частина зароблених за кордоном коштів спрямовується в Україну. Перекази роблять більшість мігрантів – 72,1%.

Важливим фактором грошових переказів виступає склад сім'ї мігрантів та місце проживання родини. Особливо це стосується тих членів сім'ї, які через вік, або з інших обставин, не мають змоги забезпечувати себе у достатньому обсязі (найчастіше це батьки та діти мігрантів). Практично всі опитані мігранти, шлюбні партнери та діти яких проживали в Україні, направляли перекази на батьківщину. При чому вік дітей значення не мав.

Найбільше мігрантів, які переказують кошти на батьківщину, заявили, що вони роблять це щомісячно (42,5%), 28,3% - раз на 2-3 місяці, 25,8% - два-три рази на рік. Найбільше щомісячних переказів надходить з Італії. Мігранти з інших країн переказують кошти переважно 3-4 рази на рік. У середньому, на кожного з опитаних припадає приблизно по 7 переказів на рік.

Щоб уникнути прямого запитання щодо величини переказів, які відправляються на батьківщину, респондентів просили відповісти, якою, на їхню думку, є найтипівіша для українських заробітчан сума. Згідно отриманих відповідей, середній розмір переказу українського мігранта становить 527 євро. Виходячи з даних анкети про величину доходів мігрантів, це складає близько 60% їхнього місячного заробітку. Якщо врахувати частоту переказів (приблизно 7 переказів на рік), можна припустити, що в середньому один мігрант пересилає додому 3,7 тис. євро щорічно.

Суми переказів корелюються за статусами зайнятості. Найменші вони в осіб, які працюють у приватних домогосподарствах – приблизно 300 євро, а найбільші у самозайнятих та підприємців - 1-2 тис. євро.

Цілком очікувано, що більші суми пересилають на батьківщину особи, які мають намір туди повернутися – в середньому 562,7 євро. Натомість респонденти, які декларували бажання залишитися за кордоном назавжди, назвали суму в середньому 382,4 євро, тобто на третину меншу.

Варто відзначити, що, на думку респондентів, світова фінансово-економічна криза, незважаючи на те, що становище українців на міжнародному ринку праці очевидно погіршилося, не значною мірою позначилася на сумах переказів мігрантів на батьківщину, обсяги яких залишилися практично незмінними. Про зменшення переказів в умовах кризи заявили лише 15% респондентів. Більше того, деякі респонденти (2%) зауважили навіть збільшення переказів. Зазначимо, що така суб'єктивна оцінка підтверджується даними Національного банку України про незначне скорочення приватних трансферів в 2009 р. і відновлення їх обсягів уже в 2010 р.

Серед відповідей на запитання про найпопулярніші шляхи переказів, якими користуються українські мігранти, на першому місці - 70,3% - міжнародні платіжні системи, на кшталт Western Union, Money Gram тощо (табл. 4). Понад 15% передають кошти через кур'єрів, якими часто є родичі чи особисті знайомі. Майже 11% - власноручно привозять кошти під час візитів додому. Банківські та поштові перекази – найменш поширені серед респондентів шляхи направлення грошей на батьківщину. Ними зазвичай користуються лише відповідно 6,5 та 1,4% мігрантів, які дали відповідь на запитання.

Таблиця 4. Шляхи переказів, вказані опитаними, %

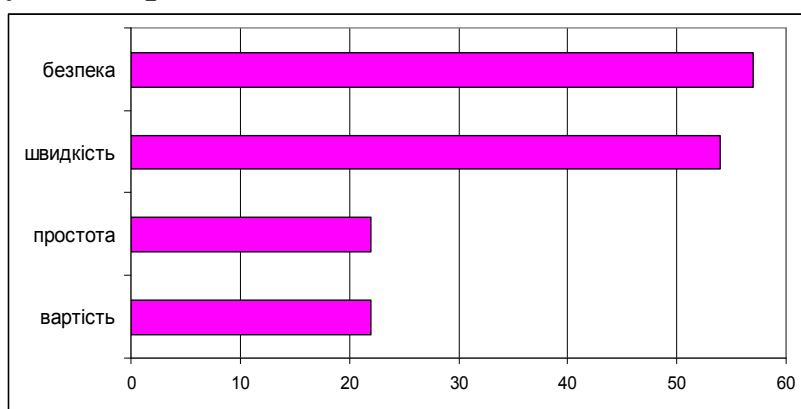
	Відповідь на запитання, щодо найпопулярніших шляхів переказів, якими користуються українські мігранти*	Шляхи переказів, якими особисто користуються опитані мігранти, %		
		зазвичай	рідко	ніколи
Банківський переказ	12,7	6,5	3,6	89,9
Міжнародні грошово-платіжні системи	68,5	70,3	14,5	15,2
Поштовий переказ	2,3	1,4	1,4	97,1

Через друзів/родичів	27,4	8,7	15,2	76,1
Власноручно під час візитів додому	11,0	10,9	8,0	81,2
Професійним кур'єром	11,0	6,6	3,6	89,8

**Сума більше 100, оскільки мігранти могли вказати до трьох варіантів відповідей.*

Як видно з малюнку 4, при виборі шляхів переказів респонденти передусім керувалися міркуваннями безпеки. Важливою для них була також швидкість, з якою кошти надходили до адресату. Досить показово, що вартість послуги мала для вибору способу переказу менше значення.

Рис. 4. Рейтинг факторів вибору шляхів переказів, якими керуються респонденти

Однак, ці відповіді на перший погляд видаються нелогічними. Так, найпопулярніший засіб передачі коштів – міжнародні платіжні системи – відповідає критеріям швидкості та простоти, проте є досить дорогим. Однак мігранти готові платити зайві гроші, керуючись, як впливає з їхніх відповідей, безпековими міркуваннями. Проте, якщо безпека є найвагомим критерієм, виникає питання, чому банківські чи поштові перекази використовуються вкрай мало, адже гарантії банку чи державної пошти видаються чи не найнадійнішими. Тим більше незрозуміло, чому друге місце за популярністю посіла передача коштів через приватних осіб, тобто найризикованіший спосіб трансферів, як і власноручне перевезення грошей.

Спробуємо пояснити таку ситуацію припустивши, що розуміння мігрантами поняття безпеки є далеко ширшим, ніж лише збереження коштів під час трансферу. Вірогідно, що їм ідеться про конфіденційність, прихованість інформації про перекази з-за кордону і від місцевих податкових та інших контрольних органів в Україні, і, що найголовніше, від криміналітету. Конфіденційність якраз і забезпечується міжнародними платіжними системами, що здійснюють перекази від особи до особи без відкриття рахунку, видають перекази у будь-якому пункті, не прив'язуючись до конкретного місця. У цьому контексті передача коштів за допомогою приватних осіб чи власноручне їх перевезення також виглядають безпечно. Водночас, банк чи пошта асоціюються з небажаною публічністю.

Якщо такі міркування відповідають дійсності, для того, щоб успішно конкурувати з міжнародними платіжними системами, зменшити передачу коштів неформальними каналами, банкам доведеться не лише удосконалювати та здешевлювати свої послуги, а й розробляти додаткові заходи заохочення, які видаватимуться клієнтам такими, що переважатимуть ризики відкритості.

На думку респондентів, кошти, які вони пересилають своїм рідним в Україну, в середньому становлять щонайменше 45% сукупних доходів домогосподарств адресатів, що, вочевидь, свідчить про надзвичайне значення переказів для їхнього добробуту. Найбільшу частку забезпечують перекази у сукупних доходах дітей мігрантів – понад 60%.

Напрями використання переказів третиною респондентів визначаються особисто. Разом з тим, більш, ніж у третині випадків це питання вирішується отримувачем, така ж частка тих, які приймають рішення про розподіл коштів спільно.

Низький рівень життя населення України призводить до того, що грошові перекази, які надсилають трудові мігранти, витрачаються найчастіше на щоденне споживання (харчування, придбання одягу, оплату комунальних послуг тощо). Наступними за популярністю статтями видатків виступають оплата лікування, придбання товарів тривалого використання, купівля або будівництво будинку або квартири, добудова або реконструкція старого житла, повернення боргів. Дуже незначні контингенти (лише кожен двадцятий) витрачають грошові перекази на

інвестування у ведення або розвиток існуючого бізнесу, трохи більше осіб заощаджують переказані кошти.

Аналіз отриманої завдяки опитуванню мігрантів інформації дає змогу зробити **певні висновки**. Більшість з них збігаються з результатами попередніх досліджень, тобто свідчать про деякі типові для українських трудових мігрантів характеристики. Інші – віддзеркалюють зміни, які відбулися в середовищі трудових мігрантів з України під впливом фінансово-економічної кризи. Неспівпадіння з низкою уже усталених тверджень пояснюється також вибірковою специфікою дослідження. По-перше, географічно воно обмежено країнами ЄС, причому досить віддаленими, для яких характерне тривале перебування українських мігрантів, на відміну від сусідніх країн, де велика частка трудових поїздок має циркулярний характер (чисельність анкет, заповнених у сусідній Чехії, незначна і не могла вплинути на кінцевий результат). По-друге, опитування проводилося за допомогою вчителів українських шкіл за кордоном, тому переважна більшість його учасників рекрутувалася з числа батьків їх учнів, тобто зібрана інформація передусім стосувалася сімей з дітьми. Водночас, сімейне проживання вказує на досить високий рівень укорінення мігрантів в країнах перебування, що, напевно, не такою мірою стосується решти іммігрантського загалу. Звідси, отримані результати не характеризують весь емігрантський загал, проте вони відображають тенденції, які уже стали характерними для частини українських мігрантів.

Зокрема, вартий уваги і надзвичайно тривожний факт, що значна частина заощаджень, як і придбання майна, локалізується в країні перебування. Це особливо характерно для мігранток-жінок і є вагомим доказом поступового переміщення центру життєвих інтересів українських трудових мігрантів до зарубіжних держав. Тобто, їхні зв'язки з Україною поступово слабнуть, що невдовзі може мати негативні наслідки для обсягів переказів мігрантів в Україну.

Разом з тим, як впливає з інформації, отриманої від респондентів, більшість з них переказують кошти на батьківщину, які становлять високу частку доходів домогосподарств їхніх рідних, передусім батьків. В основному кошти потрапляють в Україну через міжнародні платіжні систем, проте велика частина – неформальними каналами, тобто з

кур'єрами, якими часто є родичі чи особисті знайомі мігрантів. Досить часто гроші перевозяться власноручно під час візитів додому. Банківські та поштові перекази є найменш поширеними шляхи переправлення коштів.

При виборі каналів переказів респонденти передусім керуються міркуваннями безпеки і згодні сплачувати за це додаткові кошти. Проте переважне використання міжнародних платіжних систем свідчить, що безпека розуміється мігрантами не стільки як надійність потрапляння коштів до адресату, як анонімність цієї операції, її прихованість і від офіційних властей (податківців) на батьківщині, і від криміналітету.

Кошти, що надходять в Україну від мігрантів витрачаються найчастіше на щоденне споживання (харчування, придбання одягу, оплати комунальних послуг тощо). Далі у рейтингу витрат лікування, придбання товарів тривалого використання, вирішення житлового питання, повернення боргів. Лише п'ята частина отримувачів переказів роблять інвестиційні внески створення чи розвитку власного бізнесу.

Таким чином, отримані в результаті опитування результати вчергове довели необхідність активних дій з боку держави, спрямованих на покращання інвестиційного клімату для малого бізнесу, надання гарантій заощадженням громадян, стимулювання спрямування заробітків мігрантів на створення нових робочих місць в Україні та забезпечення тим самим умов для їхнього повернення на батьківщину. Ситуація, що склалася в післякризовий період, свідчить, що настав крайній час для проведення таких заходів. За їх відсутності змінити тенденцію до перетворення частини тимчасової трудової міграції на постійну буде неможливо.

O. Malynovska, I. Maidanik. Labour migrants from Ukraine in the EU countries and their remittances to the fatherland during the after crises period.

The results of the survey carried out in 6 EU countries among migrants whose children study in Ukrainian schools which function in the Ukrainian non-government organizations abroad are introduced in the article. It notices that the process of migrants' family reunification usually occurs in host countries and the gradual relocation abroad of center of their vital interests of migrants takes place. However, the results of the survey show that migrants still have strong ties with Ukraine, most of them regularly remit money to the homeland. Investing of money earned abroad is

insignificant though; majority of remittances come to Ukraine through international payment system or via informal channels.

Key words: *migration, labor migration, remittances.*

УДК 316.36

А. О. Таранова

ДІТИ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ: ПОШУК МЕХАНІЗМІВ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ

Статтю присвячено вивченню окремих аспектів соціальної поведінки дітей українських трудових мігрантів, а також пошуку механізмів для їх соціальної адаптації. У статті використано матеріали соціологічних досліджень: «Діти трудових мігрантів: особливості соціальної поведінки» (2009р.) та «Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів» (2011 р.)

Ключові слова: *«дистантна» родина, діти трудових мігрантів, соціальна поведінка, соціальна адаптація.*

Сьогодні категорію дітей, чиї батьки тривалий час перебувають на заробітках за кордоном, прийнято вважати як таку, що потребує особливої соціальної опіки. Сім'ї, в яких принаймні один з батьків є трудовим мігрантом, дослідники визначають як «дистантні». Причиною таких характеристик є той факт, що виховання і соціалізація дітей у родинах трудових мігрантів часто здійснюється неповноцінно, особливо коли на заробітках перебуває мати (а саме фемінізація трудової міграції є характерною ознакою українського заробітчання) чи обоє батьків. Тоді виховання дитини здійснюють близькі родичі, друзі, а іноді діти і зовсім залишаються без опіки і соціального супроводу. В даному випадку сім'я як соціальний інститут зазнає деформації і перестає повною мірою виконувати свої функції [2, 156-167]. Деякі діти вміють успішно адаптуватися до життєвих реалій (принаймні, так виглядає назовні), інші ж поступово стають «кандидатами» на отримання непривабливого соціального статусу «дітей вулиці» чи «соціальних сиріт». Таким чином, життя без батьків, чи навіть без одного із них, є чинником, що може зумовити викривлення в структурі особистості дитини, а відтак – спровокувати девіації у соціальній адаптації дитини.

Вирішити ситуацію що склалася доволі складно, адже сім'ю чи то як соціальний інститут, чи як психоемоційне середовище замінити неможливо. Однак пом'якшити негативний вплив трудової міграції на соціальну адаптацію дитини необхідно. Для цього доцільним вважається пошук таких механізмів і способів впливу інших соціальних інститутів, які б сприяли ефективному комплексному соціальному розвитку дітей трудових мігрантів, а отже і повноцінному включенню їх у соціальне середовище. Першим кроком до досягнення поставленої мети є вивчення проблем і потреб таких дітей, в тому числі і визначення особливостей їх соціальної поведінки. Сучасні українські дослідники процесів міграції продовжують традиції, розпочаті в працях У. Томаса, Ф. Знанецького, Р. Парка, Е. Берджерса та інших. Більшість вітчизняних дослідників міграції (О.Малиновська, Е. Лібанова, М. Долішній, О. Позняк, У. Садова та інші) у своїх дослідженнях зосереджуються на макрорівні аналізу проблем трудової міграції, тож не фокусують увагу на ґрунтовному дослідженні її похідних феноменів, в тому числі феномену дистанційної родини. Натомість дистанційна сім'я як середовище соціалізації виступає об'єктом педагогічних та психологічних досліджень, представлених, зокрема, такими авторами як І.Трубавіна, А.Капська, В.Торохтій, Д. Пенішкевич, Н. Куб'як, Л. Ковальчук, Т. Кривко, Т. Дорошок. Основний акцент в цих працях робиться на аналізі проблем виховання, пропонуються методики соціально-педагогічної роботи з подолання занедбаності дітей, що виховуються в неблагополучних сім'ях. Для прикладу, І. М. Трубавіна визначає дистантну сім'ю як таку, «члени якої перебувають на відстані один від одного з різних причин; останнім часом до таких сімей почали відносити і сім'ї, де один з членів подружжя чи обоє батьків проживають окремо від сім'ї чи від дітей з різних мотивів, - сім'ї заробітчани» [3, 69-73]. Водночас дослідники не виділяють в окрему категорію тих дітей трудових мігрантів, соціалізація яких відбувається без особливих ексцесів, без виражених девіацій, а отже не досліджують увесь комплекс проблем, зумовлених дистанційним вихованням.

Слід наголосити що, на нашу думку, предмет подібних досліджень повинен охоплювати усю категорію дітей трудових мігрантів, незалежно від того, як відбувається їх пристосування до нових умов: без виражених девіацій чи неуспішно. Саме такий підхід дозволить дослідити весь спектр

проблем, пов'язаних із соціальною адаптацією дітей трудових мігрантів і дозволить розробити не тільки механізми пом'якшення наслідків, але й способи подолання проблем на етапі їх зародження.

У вересні 2009 року було проведено соціологічне дослідження «Діти трудових мігрантів: особливості соціальної поведінки». Дослідження проводилося в рамках проекту МБФ «Карітас-України» «Соціальна робота з дітьми трудових мігрантів». Його мета полягала у тому, щоб з'ясувати основні особливості соціальної поведінки дітей трудових мігрантів та виявити ефективні форми роботи у вирішенні їх проблем. Саме на результати цього дослідження ми будемо спиратися у даній статті.

Дослідження проводилося із застосуванням методу експертного опитування. Експертами в дослідженні виступили 54 особи – працівники шкіл, які згідно своїх посадових обов'язків займаються питаннями дітей трудових мігрантів: заступники директора з виховної роботи, шкільні психологи, соціальні педагоги. Експертне опитування проводилось у всіх загальноосвітніх навчальних закладах міст, в яких діє проект МБФ «Карітас України» «Соціальна робота з дітьми трудових мігрантів»: Стрий (Львівська обл.), Соснівка (Львівська обл.); Івано-Франківськ, Коломия (Івано-Франківська обл.).

Згідно оцінки експертів, сьогодні в школах близько 7 % школярів становлять діти трудових мігрантів. Такі діти є і в молодших, і в середніх, і у старших класах; дещо більше таких дітей в середній шкільній віковій групі.

За спостереженнями експертів, діти трудових мігрантів є досить самостійні, проте вони не схильні до лідерства та не люблять брати на себе відповідальність за інших. Потребують особливих педагогічних та психологічних підходів, позаяк є емоційно вразливі.

За даними експертів, турбота про здоров'я дітей трудових мігрантів здійснюється родичами, з якими проживають діти. Позаяк українська трудова міграція є в переважній більшості «жіночою», це означає, що матері не контролюють належним чином стан дитини. Це, у свою чергу, може становити певну потенційну загрозу здоров'ю дітей, особливо, якщо йдеться про дівчат. Схильності дітей трудових мігрантів до різного роду узалежнень експертами не виявлено.

Позаяк діти трудових мігрантів не мають змогу повноцінно спілкуватися з батьками, їх соціалізація відбувається поза сім'єю, під дією різного роду чинників. Найбільший вплив на становлення особистості дітей, батьки яких знаходяться на заробітках, згідно експертних даних, має Інтернет. При цьому експерти не виявляють відчутного впливу друзів на процес становлення особистості дитини трудового мігранта; на процес її соціалізації практично не впливають художня література та вчителі. Тобто маємо ситуацію, за якої сім'я втрачає функцію основного агента соціалізації дитини трудового мігранта, а реальне соціальне середовище її комунікацій виховання замінюється «віртуальним».

Згідно експертних даних, діти трудових мігрантів у свій вільний час надають перевагу «пасивним» заняттям: комп'ютерним іграм, перегляду телепередач. У даної групи школярів відзначено низький рівень зайнятості тими активностями, які потребують втручання та підтримки (фінансової, моральної, організаційної) дорослих. Так, діти трудових мігрантів рідко займаються у гуртках за інтересами; вони не мають домашніх тварин.

На думку експертів, можна виділити такі ефективні способи вирішення проблем дітей трудових мігрантів, як проведення активної соціально-психологічної роботи з дітьми трудових мігрантів та їх сім'ями. Водночас експерти відзначають потребу у покращенні матеріального становища країни та створенні адекватної нормативно-правової основи взаємовідносин між дітьми, їх опікунами та батьками, які знаходяться на заробітках.

Сучасна школа намагається співпрацювати з організаціями соціального спрямування, які прямо чи опосередковано займаються соціальною роботою з дітьми трудових мігрантів. Експертні дані свідчать і про те, що плідною можна вважати співпрацю школи з МБФ «Карітас України»; водночас близько половини експертів вказують на те, що роботу школи і громадських організацій, які займаються вирішенням проблем дітей трудових мігрантів, не скоординовано належним чином. Такий стан не бачиться оптимальним і потребує серйозної корекції [1].

Таким чином, проведене дослідження відкрило перед нами цілий спектр гострих проблем, з якими стикаються діти трудових мігрантів у процесі соціальної адаптації, а отже і сигналізувало про необхідність подібних досліджень. Перспективними напрямками роботи було

визначено: аналіз проявів соціальної поведінки дітей трудових мігрантів з подальшим розробленням ефективних стратегій вирішення їх проблем; визначення рівня їх соціальної активності із застосуванням методу соціометрії; виявлення рівня тривожності, вразливості та інших психологічних характеристик дітей трудових мігрантів за допомогою психологічного тестування; вивчення проявів життєвої унікальності через аналіз повсякденного життєвого досвіду молодих людей, чії батьки знаходились за кордоном на заробітках в період їх особистісного становлення біографічним методом (глибинні інтерв'ю).

Восени 2011 року розпочато дослідження «Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів». Дослідження ініційоване і проводиться Комісією УГКЦ у справах мігрантів спільно з Інститутом регіональних досліджень НАНУ в рамках проекту «Єдина родина». Проект скеровано на дослідження феномену полілокальної родини та процесів, що відбуваються в її рамках, як таких, що несуть у собі потенціал позитивних змін. Автора даної статті залучено до проведення фокус-групової дискусії з молодими людьми віком 21-35 років, батьки яких перебували у трудовій міграції в період їхнього дитинства. Отримані матеріали знаходяться в процесі обробки. Однак певні висновки, що стосуються соціальної адаптації дітей трудових мігрантів, вже можна коротко сформулювати.

1. У нашому дослідженні, очевидно, мова йде про тих представників, соціальну адаптацію яких можна вважати у тій чи іншій мірі успішною, оскільки ми допускаємо, що представників, які мають труднощі соціальної адаптації, залучити до подібних заходів вкрай важко, в силу їх соціальної ізольованості.

2. Проблеми адаптації дітей трудових мігрантів стосуються в першу чергу психоемоційної сфери. Учасники вказують на покращення матеріального становища сім'ї «*Фінансове становище сім'ї звичайно, що покращилось*» (В., жін., ФГД №1, «діти мігрантів») і водночас на гострий брак психологічного та емоційного спілкування з батьками «*[Бракувало] мам*» (В., жін., ФГД № 1, «діти мігрантів»); «*Діти без батьків [...]. Сумуємо один за одним*» (Н., жін., ФГД № 1, «діти мігрантів»). Особливо бракує батьківської підтримки дітям шкільного віку та у критичні моменти життя. У підлітковому віці дівчата особливо гостро відчувають

потребу у підтримці матерів, хлопці – у порадах батька. Слід наголосити, що повноцінне гендерне виховання дитини буде здійснено лише в умовах повної сім'ї: *«В мене спочатку батько поїхав за кордон, я був тоді в четвертому класі, і якби більше появлялася прив'язаність до мами. І от два моїх старших брати, вони більше цікавляться технікою, таким всяким. А я, а я пішов по напрямку, можна так сказати, трішки жіночому. Мене більше цікавить кухня. Мене більше таке цікавить»* (П., чол., ФГД № 1, «діти мігрантів»); *«В якийсь період в хлопця настає момент, тобто в школі там відстоювати якісь свої інтереси, це як правило там якісь бійки, чи ще щось. І от не хватає цього слова там: можна, а чи не можна, чи як це зробити от, от. Наскільки от цей момент виховний, не хватало там, всі мами, бабці там. [...]». А як десь комусь даш в голову, думаєш: а тато би сказав «молодець». Або не сказав би»* (С., чол., ФГД № 1, «діти мігрантів»). Таким чином, сім'ї трудових мігрантів не виконують функцію гендерного виховання. У подальшому це може стати причиною появи певних труднощів у побудові дітьми трудових мігрантів власних сімей, а отже буде продовжуватися руйнування структури сім'ї. Підсилюючим фактором таких висновків є той факт, що, лише незначна частина сімей трудових мігрантів є повною. Як правило, трудова міграція є або причиною, або наслідком розпаду сімей *«Утворилося три окремі родини в різних країнах, які чудово контактують між собою [...]». Мама в Англії, батько в Іспанії. А я тут залишився. З сестрою. В мене ще сестра є на десять років молодша, від мене. І так получилось, що років через п'ять виявилось, що в батька своє життя, в мами своє життя, вони потом приїхали звідти на Україну, розвелись[...]. В мами свій чоловік. В батька своя жінка, своя донька [...]». У мами англічанин, а у батька - українка жінка [...]». У нас чудові відносини, я маю дві мами, два тата»*; *«Якби ми всі залишилися в Україні [...], ми би жили там на одній квартирі, всі би один в одного на голові, були би якісь сварки»* (Р., чол., ФГД № 1, «діти мігрантів»).

3. Усі учасники категорично заперечують своє відношення до категорії «соціальних сиріт» і пояснюють його стереотипним ставленням окремих суспільних груп: *«Я цілком задоволений тим, як я виріс. Ії вважаю, що термін «сирота» до мене тут не підходить. Тобто це є така штука, яка повинна розглядатися персонально, в кожній сім'ї окремо»* (В., чол., ФГД

№ 1, «діти мігрантів»). Самі учасники дають визначення соціального сирітства як відсутність будь-якого зв'язку дітей з батьками, незалежно від місця їхнього перебування. Натомість вказують на вплив найближчого оточення (сусідів, близьких і родичів) в напрямку формування у них вразливого самосприйняття – через своє надмірне і штучне співчуття: *«Говорили «бідні діти». А ми на то не звертали уваги. Ми всім казали, що в нас дуже хороша мама і ми не відчували, що ми сироти. Ну, тобто в нас було нормально»* (Н., жін., ФГД № 1, «діти мігрантів»); *«Ми як з сестрою завжди виходили гуляти - там, на вулицю там, в двір [...], старші бабці говорять: «Ой, та в них немає мами, бідні дівчатка» [...]. Або бабцю нашу називали: «О, покличте маму, покличте маму». І ми просто поверталися і казали: «Це не наша мама» [...]. Це було... просто нас дратувало страшно»* (В., жін., ФГД № 1, «діти мігрантів»); *«Це стереотип якийсь[...]. Діти поглинуті в навчання [...], а їм вже толкують, от ви сироти, у вас нема батьків»* (С., чол., ФГД № 1). Робота педагогів, за словами учасників, зводилася до надання матеріальних пільг у школі.

4. Повсякденне виховання дітей трудових мігрантів здійснювали здебільшого найближчі родичі. Брак повноцінної сім'ї учасники намагалися компенсувати шляхом входження до інших малих груп, як правило туристсько-спортивних секцій чи творчих колективів. У критичні моменти життя, діти звертаються за порадою до авторитетних, на їхню думку, осіб. Такими називають братів-сестер, родичів, сусідів, тренерів - тобто осіб, які проявляють інтерес, опіку і турботу: *«Мені не хватало, можна так сказати, такої чоловічої підтримки, але я її знайшов в своїх от старших братах. [...] Вони мене наставляли на путь істинний, як то кажуть, можна сказати, замінили батька. В деякій мірі»* (В., чол., ФГД № 1, «діти мігрантів»); *«В якихось критичних ситуаціях, то завжди на допомогу приходила тітка наша [...]. Це маминого рідного брата дружина [...]. І її подружка – наша сусідка [...]. Інколи ми зверталися, інколи вони нас виловлювали, бо нас вдома майже не було. Виловлювали - і на ковер, і там тере- тере- тере...»* (Н., жін., ФГД № 1, «діти мігрантів»); *«Керівник тої секції якийсь час заміняв мені не так щоби тата, але його настанови, він мене зрозумів[...]. А потім, скажемо, «татом» стала жінка [...]. То була тренер легкої атлетики [...]. В неї*

такі настанови були, більш такі, що спонукали створювати ці чоловічі вчинки, просто її чоловік був тренер з боксу» (С., чол., ФГД № 1, «діти мігрантів»). Сучасний низький стан залучення дітей до позашкільних закладів освіти учасники дослідження пояснюють появою загальнодоступної широкої сітки віртуальних соціальних мереж.

5. Оскільки причиною виїзду за кордон здебільшого є незадовільне матеріальне становище, то слід зупинити увагу на фінансовому аспекті трудової міграції. Усі учасники вказують на покращення матеріального становища сім'ї. Учасники дослідження високо цінують батьківську працю і отримані ресурси використовують для здобуття вищої освіти та задоволення інших потреб саморозвитку та особистісної реалізації. Водночас слід вказати і на негативні наслідки фінансової свободи: з'являється категорія дорослих працездатних людей, які перебувають на батьківському утриманні, займають соціально інертну позицію, як правило є представниками девіантних груп і становлять категорію так званих «соціальних утриманців».

Аналізуючи висновки проведених досліджень, сформулюємо основні методичні рекомендації та визначимо перспективні, на нашу думку, напрямки роботи з дітьми трудових мігрантів.

1. Внаслідок тривалого перебування батьків за кордоном, сім'я втрачає свій вплив на виховання і соціальну адаптацію дитини. За таких обставин, слід шукати механізмів компенсації у інших структурних елементах соціального оточення дитини. Такими інституціями очевидно, має бути система освіти (як шкільна, так і позашкільна) – як найбільш впливова на дитину сфера.

2. Для успішного виховання і навчання дітей трудових мігрантів недостатніми є загальні підходи, тому гостро виникає потреба пошуку і формування нових відповідних технологій і моделей навчально-виховної роботи. Позаяк найбільш болючим питанням для дітей трудових мігрантів є проблеми психоемоційної сфери, то основна робота має здійснюватися в напрямку формування позитивної моделі сімейного життя, виховання, професійної орієнтації, трудового і морального еталонів. На нашу думку, слід також ставити акцент і на патріотичному вихованні, оскільки рівень патріотизму у дітей трудових мігрантів, очевидно, є низьким, адже в

першу чергу соціально-економічними і політичними негараздами у країні пояснюють батьки дітям свій виїзд за кордон.

3. Ефективним механізмом соціальної адаптації дітей трудових мігрантів слід вважати вплив засобами позашкільної освіти. Водночас відзначимо незадовільний рівень координації школи та позашкільної чи громадських організацій, які працюють у сфері трудової міграції. Досі відсутні державні програми, що регулюють питання соціальної адаптації і захисту дітей трудових мігрантів, натомість розробка таких програм здійснюється в напрямку економічного контролю коштів трудових мігрантів.

Враховуючи ситуацію, що склалася, єдиним дієвим механізмом залучення дітей трудових мігрантів до проведення змістовного і активного дозвілля бачимо у створенні нової системи взаємодії «батьки-діти-керівник (гуртка, секції, громади)». За таких обставин, контроль і звітність за раціональне використання коштів, які батьки переказують на розвиток своїх дітей, здійснює та особа, яка напряму займається вихованням і розвитком дитини – тренер, художній керівник, лідер громади. Перевагами такого механізму, по-перше, є ефективна компенсація батьками функцій виховання і розвитку, по-друге, розвиток тих закладів позашкільної освіти, які провадять активну соціальну роботу з дітьми трудових мігрантів і по-третє – прозорий і швидкий контроль батьків над використанням ресурсів через прямий контакт із вихователями та дітьми.

4. Результати даних двох досліджень у більшій мірі співпадають, однак є певні розбіжності між даними експертів та учасників фокус-групової дискусії, зокрема у питаннях соціального включення і соціальної активності. Перспективним бачиться подальше і глибше вивчення проблем соціальної адаптації дітей трудових мігрантів; визначення рівня їх соціальної активності із застосуванням методу соціометрії; виявлення рівня тривожності, вразливості та інших психологічних характеристик дітей трудових мігрантів за допомогою психологічного тестування; вивчення проявів життєвої унікальності через аналіз повсякденного життєвого досвіду молодих людей, чиї батьки знаходились за кордоном на заробітках в період їх особистісного становлення біографічним методом (глибинні інтерв'ю). Належне осмислення ситуації, адекватна її оцінка,

мають забезпечити наукову та інформаційно-аналітичну базу для прийняття відповідних прикладних розробок.

Л і т е р а т у р а

1. Електронний ресурс. – Режим доступу: www.caritas-ua.org/index.php?option=com_content&task=view&id=220&Itemid=23
2. *Прибиткова І.* Трудові мігранти у соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль і спосіб життя (початок) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – № 4. – 2002.
3. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю Трубавіна І.М. : навчальний посібник – Київ: ДЦССМ, 2003.

A. Taranova. The children of labour migrants: searching for mechanisms of social adaptation.

The article is aimed at studying of separate aspects of social behavior of children of Ukrainian migrant workers and at searching for mechanisms of their social adaptation. Materials of sociological researches are used in the article: "Children of migrant workers: features of social behavior" (2009) and "Challenges and adaptation reserves of poly-local families of Ukrainian labor migrants" (2011).

Key words: “distant” family, children of migrant workers, social behavior, social adaptation.

УДК 316.347(=161.2)71:94(477)”1932/1933”

О. О. Ковальчук, І. Г. Майдан

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА КАНАДИ У БОРОТЬБІ ЗА ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. В УСРР

Проблема голодомору 1932–1933 рр. в УСРР постійно була і є в полі зору української діаспори, зокрема Канади, починаючи від трагічних подій і протягом десятиліть, коли на материковій Україні замовчувався навіть сам факт його існування. Українська діаспора все робила, щоб допомогти своїм колишнім співвітчизникам у цю трагічну для УСРР годину, щоб світова громадськість дізналась про справжнє становище в радянській Україні і зумовити уряд СРСР визнати факт голоду і прийняти допомогу.

Ключові слова: українська діаспора, голодомор 1932-1933 рр.

У 1932–1934 рр. українська преса Канади постійно і дуже докладно інформувала своїх читачів про події голодомору. Попри повну інформаційну блокаду, яку застосував радянський уряд, цензуру, яка, за свідченням іноземних журналістів, була найсуворішою за всю історію радянської Росії, «калічила без милосердя депеші закордонних кореспондентів, пропускаючи тільки такі невинні вислови, як «труднощі в харчуванні» та інші заходи, правда все ж просочувалася у засоби масової інформації. У зв'язку з тим, що діаспорна преса не мала власних кореспондентів у СРСР і УСРР і таким чином не могла давати інформацію безпосередньо з місця подій, то змушена була головним чином передруковувати матеріали із західноукраїнських, польських, чеських, німецьких, англійських, американських та інших часописів. Одна з перших статей, яка повідала в Канаді про голод в Україні, була надрукована 22 червня 1932 р. «Українським голосом». Уже восени 1932 р. з'явилися перші вістки про голодний канібалізм в Україні. 15 листопада 1932 р. «Вісник» помістив статтю «Людоїдство на Україні», у якій вказувались і села, де були зафіксовані ці трагедії. Наведемо назви лише кількох із численних статей, опублікованих в українській пресі у Канаді: «Новий шлях»: «Радянська Україна голодує» (28.06.1932); «Американські студенти розповідають про страхіття голоду на Україні» (06.09.1932); «Чужинці про положення на Радянській Україні» (11.11.1932), «Англійці про грізний голод на радянщині» (04.04.1933); «Український голос»: «Найбільша трагедія в історії України» (16.08.1933); «Чому на Україні голод?» (11.11.1933), «Страхіття голоду на Україні» (10.01.1934).

Голодомор мав місце й поза межами УСРР на території СРСР, зокрема у місцях компактного проживання українців, там, де особливо значних успіхів було досягнуто у проведенні українізації. На Кубані, переважно в українських станицях: Полтавська, Уманська, Старо-Минська, Ново-Дерв'янківська, Ново-Малоросійська, Ново-Минська та інших. Нищилось усе українське на теренах великого Радянського Союзу. Про ці події писав, зокрема, «Новий шлях»: «Більшовики засудили повстання Українського Козацтва на Кубані» (31.01.1933); «Виселяють цілі села на Кубані до північних країв» (24.01.1933), «Радянська влада далі тероризує кубанців» (14.02.1933).

Українці в Канаді використовували будь-які можливості, щоб привернути увагу громадськості своєї країни до трагедії в радянській Україні. Багато зробив у цьому напрямку Михайло Лучкович – визначний український громадський діяч, перший українець, який 1926 р. був обраний до федерального парламенту Канади. Він неодноразово у парламенті, під час зустрічей з політиками, громадськими діячами, у виступах у засобах масової інформації домагався донести як до уряду, так і населення своєї країни, про трагічне становище в УСРР, осуду голодомору і вимагати від радянського уряду прийняти допомогу.

Українці Канади провели низку заходів проти голодомору в Україні з метою привернути увагу громадськості своїх країн, уряду, щоб домогтися від уряду СРСР дозволити надати допомоги голодуючим. 15 вересня 1933 р. Українська народна рада видала англійською мовою бюлетень про голод в Україні, який був підготовлений на основі свідчень Марії Жук, яка того часу прибула з України до свого чоловіка в Канаді. Бюлетень розіслали з відповідними листами до державних чинників Канади, США, Великої Британії, Франції, Італії, Німеччини. Ці матеріали також були надруковані у канадському часописі «The Winnipeg Tribune». Перші віча протесту відбулися 25 лютого і 2 квітня 1933 р. у Саскатуні і 25 березня у Геффорді. Присутнім розповіли про справжнє становище в УСРР, зачитувались листи від голодуючих співвітчизників з материкової України, включно з вістками про канібалізм. У резолюції в Геффорді, наголошувалось, що «голод на Україні є обдуманий, викликаний червоними ватажками Кремля, щоби вигубити українських селян, які так вперто ставлять опір їх страшним прокрустівським експериментам» й лунав заклик надати допомогу, щоб врятувати людей від голодної смерті.

19 березня 1933 р. в Українському народному домі в Торонто відбулося віче проти штучно організованого голоду в Україні, скликане відділом Союзу українців самостійників (СУС) при співучасті товариств Український народний дім та «Просвіта». Була ухвалена і відповідна резолюція. 2 квітня і 1 листопада українці в Торонто знову зібрались, щоб висловити протест проти «вимищення» своїх колишніх співвітчизників. 25 червня акції протесту мали місце у Віндзорі, 6 липня – у Монреалі. 23 червня Українська національна рада у Вінніпезі, яка об'єднала 17 організацій, влаштувала всеукраїнське віче, на якому були схвалені

резолуції відносно становища в Україні, засуджено голодову облогу. Через три тижні, під час другого віча, яке було проведено у Вінніпезі тими ж об'єднаними силами у зв'язку з голодомором в Україні, представники прокомуністичної, прорадянської організації Товариство український робітничо-фермерський дім (ТУРФДім) вчинили бійку. Попри це віче ухвалило резолюцію проти більшовицького режиму в Україні та проти комунізму в Канаді. У той же день відбувся мітинг-протест проти голодомору в Україні в іншому канадському місті – Судборі, на який теж напали українці-комуністи [4, 153-155; 4, 179; 17, 44-45; 17, 90-92].

«Український голос» постійно на своїх шпальтах вміщував заклики влаштовувати акції протесту і підписувати резолюції до державних чинників Канади та інших держав і міждержавних установ. Один з найстаріших і найбільших українських часописів у Канаді закликав «протестувати проти творців голоду на Україні». 17 вересня 1933 р. СУС видав відозву до громадян, у якій зазначалось: «Нам треба протестувати, треба прилучити свій голос до голосів наших братів у Старім Краї і на еміграції в Європі. Союз Українців Самостійників кличе усе українське громадянство до акції протесту. Утворюймо подібні віча в кожній місцевості в Канаді, де живе хоч найменший гурток українців. Піднесім такий сильний голос протесту, щоби цілий світ нас почув...».

Старанням Союзу українських самостійників 17 вересня 1933 р. у залі Українського православного собору найбільшого густонаселеного українцями міста Вінніпег, яке довгий час називали українською столицею, відбулося масове віче. У схваленій резолюції підкреслювалося, що *«московський уряд свідомо і доцільно нищить голодом українське населення і через те таїть голод перед світом»* (виділено в оригіналі. – Авт.). Наголошувалось, що радянський уряд відмовляється приймати допомогу з Заходу. Біля собору зібралася юрба українських комуністів та вони не наважилися вчинити бійку, тільки лунали поодинокі викрики на кшталт: «В Україні нема голоду», «Голодують тільки ті, що не хочуть працювати» та інші. Заходами СУС подібні зібрання мали місце у багатьох канадських містах і населених пунктах, де компактно проживали українці.

Активно діяло і Українське національне об'єднання (УНО). У своїх закликах, зокрема від 3 жовтня 1933 р. під назвою «Крайова Екзекутива

УНО кличе всіх українців Канади до протестних акцій» і 14 листопада – «Протестуймо проти винищення України Москвою: Спішімо з поміччю голодуючій Україні», були звернені до кожного українця і українки «допомогти українському населенню на Східних Українських Землях..., бо в противному разі вкриємо себе ганебним соромом на віки!». 24 листопада 1933 р. був проведений день національної жалоби, відбулися молитви. Збирались кошти для голодуючих. Українське національне об'єднання тісно співпрацювало у цьому напрямку з іншою українською організацією в Канаді – Стрілецькою громадою. Остання мала тісні контакти з подібними братськими організаціями в Європі і зі шпальт часописів інформувала громадськість Канади про хід акцій протесту на терені європейського континенту.

13 жовтня 1933 р. українська громада Ошави провела масовий мітинг протесту проти голоду й радянської політики, що до цього призвела. Його ухвали надіслали і до держдепартаменту США. Однак консульство обмежилось лише підтвердженням того, що лист надійшов.

Не можна не згадати й про діяльність ще однієї організації в Канаді – Комітету українських політичних в'язнів (КУПВ). Його дії також були направлені проти голоду на материковій Україні. Віча були проведені, зокрема у Вінніпезі, Едмонтоні, Монреалі, Торонто.

На захист голодуючих піднялася і церква. Єпископ Української католицької церкви Василій Ладика 13 вересня 1933 р. у пастирському слові «У хвилі народного горя» звернувся «до всіх вірних у Канаді в справі погибаючих братів на Великій Україні» і закликав «прилучитися до цього протесту і смутку та об'явити його цілому світу». Архиепископ Іоан Теодорович, який очолював Українську греко-православну церкву в Канаді, з подібним посланням звернувся «До Вірних Української Православної Церкви в Америці і Канаді» [17, 47, 48, 52, 109-110; 28].

Говорячи словами Мілени Рудницької – відомої української журналістки, активної громадської діячки, заступника голови Українського громадського комітету рятунку України (створений у Львові 16 липня 1933 р.), який фактично став центром всієї політичної акції у зв'язку з голодом 1932–1933 років в Україні, *йшла боротьба за правду про Великий Голод* [26; 27, 380-433] (виділено нами. – Авт.).

Та не всі українці в Канаді, як й інших країн поселення, визнавали існування голоду, репресій в радянській Україні. Серед них були прорадянські, прокомуністичні організації, які стверджували, що це все вигадки, брудні наклепи на першу в світі соціалістичну державу її ворогів, у лавах яких активно діють українські буржуазні націоналісти. У Канаді, це в першу чергу Товариство український робітничо-фермерський дім, яке у міжвоєнний період було досить таки впливовим серед української громади. Слід назвати і Робітниче заповогове товариство (РЗТ), Українську соціал-демократичну партію Канади. Необхідно зазначити, що і у цих організаціях були особи, які, спершу вважаючи розмови про голод в радянській Україні інсинуацією націоналістів, все ж через деякий час змушені були визнати факт його існування. Це в першу чергу Данило Лобай – член ЦВК ТУРФДім і один з редакторів його друкованого органу «Українські робітничі вісті». Невдовзі була створена група, яка отримала назву «лобаївщина».

Питання голодомору 1932–1933 років в Україні ще з більшою силою розкололо українську діаспору (і не лише Канади, але й усього світу. – Авт.) і посилило її протистояння.

Протягом десятиріч, коли в Радянському Союзі було заборонено навіть згадувати про голод 1932–1933 рр. в УСРР, українці Канади використовували кожен його річницю, вшановуючи пам'ять загиблих, щоб донести до громадськості своїх країн правду про ті трагічні події в Україні. У передмові до книги Михайла Марунчака «Нація в боротьбі за своє існування 1932–1933 в Україні і діаспорі», виданій 1985 р. у Канаді, зазначалось: «Були різні круглі дати після трагічного голодомору в Україні 1933 р. У 10-річчя цієї трагічної події української історії, тобто в 1943 р., Україна переживала нацистський голокост, вся спливала в крові і тим самим відсвіження в пам'яті апокаліптичного голодомору пішло в забуття. Декади після 1933 р. застали українську діаспору в транзитному стані і заклопотану меншими і більшими внутрішніми політичними проблемами, хоча постійно відзивалися мужні голоси, щоб заангажований і вимушений голод в Україні не залишився забутим».

З кінця 1950-х рр. українська діаспора все частіше й активніше піднімала питання голодомору. І через 20 років продовжувалася «боротьба» за правду. Сумні, болючі роковини українська спільнота

Північної Америки «відзначила прилюдними маніфестаціями й походами».

22 червня 1958 р. у Торонто відбулося масове зібрання, проведене спільними зусиллями Комітету українців Канади, Ліги визволення України й Спілки української молоді. У відозві зазначалось, що цей захід проводиться з метою «віддати пошану пам'яті семи мільйонів жертв українського народу, які загинули жахливою смертю в часи штучного голоду...». Лунав заклик до всіх українців «пригадати Москві її злочин народоббивства», щоб «задемонструвати проти московської тиранії в Україні..., засвідчити перед вільним світом: 1) що мир у світі неподільний! 2) що не може бути у вільному світі миру і спокою без вільної України і всіх інших сьогодні поневолених Москвою народів!»[16, 187].

Українці та їхні нащадки на Північноамериканському континенті все робили для того, аби світ дізнався про цю страшну трагедію, тим більше, що в СРСР продовжували її заперечувати. У цитованій нами праці Михайла Марунчака «Нація в боротьбі за своє існування 1932–1933 в Україні і діаспорі» наголошувалось, що «вся українська діаспора у вільному світі розвинула широку акцію масових відмічувань, а українська наука взялася за джерельне й основне опрацювання цих трагічних подій в Україні. Наслідком такої збірної постави всієї спільноти про злочинність Кремля заговорила українська міжнародна преса, радіо, телебачення й врешті кіно. На публічних площах стали виростати пам'ятники жертвам страхітливого злочину».

1982 р. в Торонто був створений Український дослідний центр голоду. Його члени почали збирати завірені свідчення людей, які пережили голод, матеріали науковців-істориків, кореспондентів та дипломатів, які в ті роки перебували в Москві і мали можливість відвідати Україну, де на власні очі бачили масове і штучне народоббивство. Іроїда Винницька – одна з ініціаторів створення цього центру, більш ніж 20 років потому згадувала, що громадський комітет був створений у складі інженерів, лікарів, представників інших професій. Вони поставили собі за мету зібрати та проаналізувати документи про голодомор, які знаходяться в архівах Англії, Америки, Італії і Німеччини. Адже пройшло 50 років і документи, що зберігаються в архівах, повинні стати загальнодоступними. Було знайдено багато цінних документів, головним чином у британських і

німецьких архівах. Тоді ж виникла думка щодо публікації зібраних матеріалів з тим, щоб вони стали доступні широкій громадськості. Згодом з'явилася нова ідея: зробити документальний фільм про одну з найтрагічніших сторінок української історії, бо це давало можливість звернутися до більш широкого загалу людей. Москва виступила проти створення фільму про голод, якого, за її твердженням, не було.

Зусиллями Комітету дослідження голоду в Україні, створеного під патронатом Світового конгресу вільних українців (СКВУ) за моральної і матеріальної підтримки української спільноти всього світу, за два роки був знятий одногодичний документальний фільм за книгою видатного американського історика Роберта Конквеста «Жнива розпачу», який увійшов у світову історію «як одне із найвиразніших обвинувачень сталінського тоталітарного режиму в злочинах проти українського народу». Коштував фільм близько 300 тисяч доларів. Перша версія була зроблена англійською мовою, незабаром з'явилися переклади французькою, іспанською та українською. Радянська пропаганда назвала цей фільм видумкою «буржуазних українських націоналістів», «німецьких колаборантів», ворожим виступом проти російського народу, ворогів миру і т.д. Посольство СРСР в Оттаві навіть звернулось до канадського уряду заборонити його показ. Фільм «Жнива розпачу» з'явився на телеекранах Канади, Сполучених Штатів Америки, Австралії, європейських країн, який переглянути понад 60 млн. осіб. Його копії були передані в університетські і публічні бібліотеки, сотні відеокасет направлені дипломатам та членам парламентів різних країн. Звісно, у Радянському Союзі поява фільму викликала на лише невдоволення, а й занепокоєння [8, 528-531; 9; 29; 30].

1983 рік у Канаді розпочався під знаком трагічних 50-их роковин Голодомору в Україні. 1 січня 1983 р. Ярослав Рудницький – визначний український вчений, політичний і громадський діяч, голова (1980-1989 рр.) уряду Української Народної Республіки в екзилі – відвідав штаб-квартиру ООН у Нью-Йорку і передав на ім'я Генерального секретаря ООН Меморандум про голод-голокост в Україні в 1932–1933 рр. Ця акція мала суто символічний характер, адже ні СРСР, ні радянська Україна – члени ООН – не визнавали національної трагедії свого народу.

29 травня 1983 р. у 50-річчя Великого Голодомору в радянській Україні зусиллями відділу Комітету українців Канади в Торонто за участю 42 українських організацій відбулася понад 10-тисячна демонстрація. Перед будинком парламенту провінції Онтаріо була відправлена українською і англійською мовами панахида владиками Української католицької церкви Ізидором Борецьким і Української православної церкви Васиєм Федаком. Опісля добре організований величний похід пройшов вулицями Торонто до міської Ратуші, де відбувся мітинг. Виступили представники багатьох українських організацій, члени уряду і парламенту Канади, представники різних національностей. Прийняті резолюції, що засуджували голодомор 1932-1933 рр. і вимагали волі для України, були направлені до канадського уряду і Організації Об'єднаних Націй. Про події повідомлялося по радіо, на телебаченні, писала не лише українська, а й канадська преса [16, 152, 208-210].

Зусиллями і за ініціативи української діаспори Канади 1983 р. в столиці провінції Альберта м. Едмонтон був відкритий перший у світі пам'ятник жертвам Голодомору 1932-1933 років, 1984 р. – у Вінніпезі, 1989 р. – у м. Гакстон, 1999 р. – в Калгарі, 2005 р. – у Віндзорі.

У рамках заходів із вшанування пам'яті жертв голодомору запроваджувався курс з вивчення її причин і наслідків. За навчальний посібник зі спецкурсу школярам пропонувалась книга Василя Гришка «Український голокост 1933 року», видана 1983 р. коштом української діаспори США і Канади.

Схвально зустріла українська діаспора Канади проведення з 30 листопада по 4 грудня 1984 р. в Торонто чергового з'їзду Світового конгресу вільних українців, де розглядалось і питання про голодомор в Україні. Незважаючи на «суворе попередження» Посольства СРСР в Канаді Міністерству закордонних справ Канади «про недопустимість підтримки нацистських недобитків», а тим паче виступу перед ними відомих політичних діячів, на Конгресі з великою промовою виступив лідер прогресивно-консервативної партії Браєн Малруні (2006 р. «за визначну особисту роль у визнанні незалежності України, вагомий внесок у розвиток українсько-канадських відносин» був нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого I ступеня – найвищою державною нагородою України, яка може бути вручена іноземному громадянину і

Шевченківською медаллю – найвищою відзнакою української громади в Канаді), який наголосив про навмисне знищення мільйонів українців під час штучного голоду в 1932–1933 рр. в радянській Україні.

Дискусія навколо фактів про штучно створений голод стала причиною створення і проведення у Канаді Міжнародної Комісії з розслідування голоду в Україні 1932–1933 років – як недержавного органу, яка працювала в 1988 р. Ініціатором створення став Світовий конгрес вільних українців. Як результат роботи цієї комісії був виданий 1990 р. у Канаді англійською мовою Заключний звіт Міжнародної комісії з розслідування Голоду в Україні. 1992 р. переклад «Международная Комиссия по расследованию голода на Украине в 1932–1933 годах. Итоговый отчет за 1990 год.» за сприянням Центру етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології Академії наук України та її керівника доктора історичних наук, професора Володимира Євтуха – він же відповідальний за випуск цього видання – за матеріальної підтримки Палати українських адвокатів Канади був виданий у Києві. Це було скромне видання невеликим накладом одна тисяча примірників. Але на той час це був значний крок для донесення інформації до громадськості України про голодомор, а також до визнання однієї з найтрагічніших сторінок українського народу як в Україні, так і в усьому світі.

Радянська Україна, як і в цілому СРСР, десятиліттями факт голодомору не визнавала, стверджуючи, що це інсинуації українських буржуазних націоналістів. І лише 25 грудня 1987 р., виступаючи у Києві на урочистому засіданні, присвяченому 70-річчю від дня проголошення радянської влади в Україні, перший секретар ЦК Компартії України Володимир Щербицький вперше офіційно на урядовому рівні визнав факт голоду в Україні в 1932–1933 рр. Уперше за 55 років член політбюро ЦК КПРС порушив сталінське табу і висловив слова «голод 1933 року» – вголос. Станіслав Кульчицький у своїй статті «Хто змусив В.Щербицького визнати голод 1933 року?» писав: «Відповідь може бути тільки одна: у розбурханому гласністю суспільно-політичному житті України з'явився новий чинник – північноамериканська діаспора (мається на увазі українська діаспора США і Канади. – Авт.). Вплив української еміграції на політичне становище в радянській Україні став можливим

через те, що вона спромоглася донести правду про голод 1932–1933 рр. до урядів країн свого перебування».

Напередодні 70-річчя голодомору українські організації Північної Америки розгорнули кампанію з вимогою позбавити Уолтера Дюранті найпрестижнішої журналістської премії Пулітцера за свої репортажі 1932–1933 років з Радянського Союзу, в яких він заперечував факт голодомору в Україні. До цієї кампанії приєдналися українці з усього світу, зокрема й канадці.

Кожна з українських організацій Канади (крім прорадянських. – Авт.) все робила для того, щоб світ більше дізнався про трагедію українського народу. Так, у звіті Ліги українців Канади і Ліги українок Канади щодо гуманітарної допомоги Україні в 2005–2006 рр., який був опублікований у канадському часопису «Гомін України» 22 грудня 2006 р., зазначалось, що було виготовлено і видано англomовну версію плакатного варіанту музейної експозиції «Забуттю не підлягає – хроніка комуністичної інквізиції». Комплект експозиції складається з 54 плакатів і двомовного путівника-довідника для викладачів та екскурсоводів. Крім того, був виданий фотоальбом українською, англійською, французькою та іспанською мовами. На час звіту (грудень 2006 р.) виставка була проведена у Гамільтоні, Ст. Катеринсі, Торонто, Оттаві, Лондоні, Вінніпезі, Едмонтоні і Монреалі. Показ виставки відбувався у громадських центрах українських організацій, церковних залах тощо. З метою відвідання виставки більшою кількістю громадян країни і не лише українського походження, вона була розгорнута, зокрема, у приміщеннях міської ради та Альбертського університету в Едмонтоні, в університеті МекГілл у Монреалі, міської ради в Торонто, у головній бібліотеці Лондона.

Над впровадженням до шкільної програми вищих класів шкіл теми про голодомор працювали члени Ліги українців і Ліги українок Канади. Для вчителів було розроблено навчальний пакет про голодомор англійською мовою, який включав академічні роботи, короткі матеріали провідних істориків, галерею фотографій 1933 р., а також документи, що доводили злочинність сталінського режиму. Матеріали були вміщені на веб-сторінці. Для вчителів канадських шкіл вищих класів Канадський центр з дослідження геноцидів і прав людини проводив літні семінари. Запроваджені інтернет-сторінки, присвячені цьому питанню. Так,

цитований вище часопис канадських українців «Гомін України» мав окрему інтернет-сторінку «Освіта про Голодомор» [3; 14; 25; 32].

Тема Голодомору завжди викликала особливу увагу в офіційних колах Канади. І цьому сприяла активна позиція української громади, важливим досягненням якої стало визнання голодомору на державному рівні.

19 червня 2003 р. Сенат Канади одностайно схвалив історичну для українців резолюцію, проект якої внесла на розгляд сенаторка Рейнел Андрейчук (українка за походженням). Прийнята Резолюція закликала уряд Канади «визнати Голод/геноцид в Україні 1932–1933 років та засудити будь-які спроби заперечити чи викривити цю історичну правду, представляючи її чимось іншим, аніж геноцидом. Резолюція Сенату також закликала визначити четверту суботу в листопаді кожного року по всій Канаді днем пам'яті більш ніж семи мільйонів українців, які загинули внаслідок Голоду/геноциду 1932–1933 рр.».

28 червня 2003 р. Етнокультурна рада Канади, до складу якої входить 32 дві національні етнокультурні організації, які, у свою чергу, представляють множину етнокультурних громад на території всієї Канади, прийняла Резолюцію, в якій з нагоди 70-річчя Голодомору висловлювалася повна підтримка Резолюції Сенату Канади щодо Голоду/геноциду в Україні 1932–1933 років.

Через рік, 10 червня 2004 р., Законодавча Асамблея провінції Манітоба прийняла Резолюцію, в якій закликала Уряд провінції вшанувати трагічні події в Україні та розглянути питання визнання останньої суботи листопада Днем Голоду/геноциду 1932–1933 рр. в Україні.

5 червня 2007 р. член Парламенту Канади Борис Вжесневський представив законопроект, у якому закликав до встановлення всекрайового Дня пам'яті жертв Українського голодомору-геноциду. Його мета – встановлення четвертої суботи листопада як Дня пам'яті мільйонів українців, які померли голодною смертю в 1932–1933 рр., запланованою, організованою і виконаною радянським режимом Сталіна. «Приймаючи цей законопроект і визнаючи День пам'яті цієї жахливої трагедії, – наголосив Б. Вжесневський, – Канада підтвердить фундаменти своїх цінностей, оборону людських прав і тим самим засудить всі несправедливості, вчинені людьми проти людей».

Зазначений законопроект віддзеркалював одностайну резолюцію Сенату, ухвалену 19 червня 2003 р. та резолюцію Канадської етнокультурної ради від 28 червня 2003 р. з нагоди 70-річчя голодомору. Оріся Сушко – президент Конгресу українців Канади, підтримуючи рішення депутата Б.Вжесневського, наголосила, що дуже важливо, щоб голодомор був увічнений пам'яттю для того, щоб цей злочин супроти людства ніколи не повторився. Наголошувалось, що КУК буде здійснювати низку публічних акцій, щоб впевнитися, що ця трагедія стане загальновідомим історичним фактом. По всій країні громади мають проводити заходи з метою гідного відзначення пам'яті жертв голодомору.

7 травня 2008 р. Законодавча Асамблея провінції Саскачеван прийняла Закон про визнання голоду-геноциду (Голодомору) 1932–1933 рр. в Україні та встановлення в провінції Дня пам'яті жертв цієї трагедії. Законопроект вніс Кеном Кравець – заступником Прем'єра провінції Саскачеван, який водночас є Міністром освіти та членом Законодавчої Асамблеї даної провінції. Провінція Саскачеван стала першою провінцією Канади, в якій на законодавчому рівні був прийнятий закон про Голодомор/геноцид в Україні.

27 травня 2008 р. Палата громад Канади прийняла Закон С-459, внесений членом Парламенту від консервативної партії Джеймсом Безаном, згідно з яким четверта субота листопада визначалася як День пам'яті Українського Голоду/геноциду (Голодомору) та Український голод 1932–1933 рр. визнавався актом геноциду. Даний закон набув чинності 29 травня 2008 р. після підписання його Генерал-губернатором Канади.

30 жовтня 2008 р. в парламенті провінції Альберта заступник лідера палати і міністр з питань аборигенів Євген Звоздецький під час сесії вніс законопроект про визнання Голодомору 1932–33 років геноцидом. Уряд Альберти разом з опозицією одностайно прийняли поданий законопроект «Bill-37», а рівночасно кожна четверта субота у листопаді визнана Днем голодомору-геноциду – Днем Скорботи. Закон за один день пройшов усі слухання і отримав одностайну підтримку членів Законодавчої Асамблеї. Цього ж дня у провінційному парламенті була відкрита виставка

«Holodomor: Genocide by Famine», що була підготовлена зусиллями Ліги українців Канади і Ліги українок Канади.

У травні 2008 р. Дейв Левек вніс на розгляд до Законодавчої Асамблеї провінції Онтаріо законопроект щодо встановлення Днів пам'яті жертв голодомору в Україні. Варто зазначити, що у ході дебатів під час другого читання представники усіх парламентських політичних партій висловилися за однозначну підтримку законопроекту. Його прийняття, як відзначав часопис «Гомін України», стало унікальним випадком в історії парламентаризму в Онтаріо, коли усі політичні сили в парламенті виступили зі спільною ініціативою щодо його прийняття. Під час другого читання «Bill-147» одноголосно підтриманий і переданий на розгляд до юридичного комітету асамблеї з метою внесення необхідних поправок перед третім читанням і остаточним прийняттям як закону. У цей час Ліга українців Канади і Ліга українок Канади звернулася до української громади провінції Онтаріо з проханням підтримати даний законопроекті, закликала писати листи-звернення до парламенту Онтаріо та підготувати збір підписів.

9 квітня 2009 р. парламент провінції Онтаріо у третьому читанні одноголосно прийняв законопроект про голодомор. *Це перший законопроект в історії Онтаріо, представлений від усіх парламентських політичних сил і прийнятий одноголосно (виділено нами. – Авт.).* Закон визнав голодомор геноцидом і визначив четверту суботу листопада, як меморіальний день пам'яті. 23 квітня 2009 р. «Holodomor Memorial Day «Bill#147» офіційно став законом у провінції Онтаріо і отримав королівське схвалення.

2 червня 2010 р. депутати Національної Асамблеї провінції Квебек одноголосно прийняли Закон, згідно з яким встановлюється День пам'яті жертв Голодомору, який відзначається щорічно кожної четвертої суботи листопада [1; 7; 10; 11; 19; 20; 21; 23; 31].

Прийняття подібних законів без активної багаторічної участі української громади навряд чи могло бути. Це «говорить про вагоме місце української громади у Канаді», зазначав «Гомін України».

Підготовку до 75-річчя голодомору в Україні координувала найбільша організація українців – Світовий конгрес українців (СКУ), який нараховує понад 20 мільйонів осіб. Його головна мета полягала у

здійсненні кроків для «скріплення міжнародного розуміння голодомору і його наслідків», необхідності «політизувати та українізувати суспільство в діаспорі та в Україні навколо питання Голодомору». Канадці українського походження активно включились до роботи. Спеціально створений Всеканадський комітет з підготовки до 75-річниці Голодомору звернувся до української громади з пропозицією підтримати заходи «з метою піднесення рівня свідомості про Голодомор, а також досягнення нашої спільної мети – визнання Голодомору на всіх урядових рівнях актом Геноциду проти українського народу». Серед поточних ініціатив Всеканадського комітету було виокремлено: визнання Голодомору Геноциду на всіх урядових рівнях; включення теми Голодомору до навчальних програм канадських шкіл; збір свідчень очевидців голодомору. З метою успішного проведення зазначених та інших заходів, а також для майбутніх досліджень голодомору і подальшої інформаційно-просвітницької кампанії постійно проводити збір коштів. Були виготовлені листівки «Пожертуйте сьогодні» англійською і українською мовами.

«Гомін України» 2 квітня 2007 р. опублікував звернення до своїх співвітчизників, у якому наголошувалось: «Ми маємо спільний борг перед невинними жертвами терору проти українського народу, доля яких довгі роки була прихована. Лише працюючи разом ми зможемо ефективно організувати зусилля нашої громади на всіх рівнях і досягнемо успіху». Крім того, було висловлено сподівання, що місцеві громади активно включаться, щоб достойно вшанувати пам'ять жертв голодомору.

Президент України Віктор Ющенко, перебуваючи 2007 р. в Канаді, зустрівся з представниками Міжнародного координаційного комітету з питань підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Сторони обговорили шляхи подальшої співпраці у цьому напрямі, висловили готовність до реалізації узгодженого плану дій, виступили за необхідність широкого інформування міжнародної спільноти про цю трагічну сторінку української історії, проведення культурницьких заходів, виставок тощо.

28 листопада 2007 р. у парламенті Канади були проведені урочисті заходи з нагоди роковин голодомору 1932–1933 рр. в Україні за участю Прем'єр-міністра Канади, членів уряду, Сенату, Палати громад,

дипломатичного корпусу, представників українських організацій. Прем'єр-міністр Канади у своєму виступі заявив, що Канаду зв'язує з цією трагічною главою в історії людства більш ніж мільйон канадців українського походження і усі канадці вшановують загиблих під час голодомору. Він наголосив, що Канада ніколи не погоджувалася замовчувати історичну правду та закривати очі на брутальність радянського режиму, «виступаючи на підтримку свободи та прав людини і проти пригнічення України». Уряд Канади підтримав усі заходи з відзначення 75-річниці голодомору, «оскільки пам'ять про тих, хто загинув, та про те, чому вони загинули, є нашою найбільшою надією на те, що історія не повториться» [2].

Одним із міжнародних заходів з поширення правди про голодомор, який проходив під гаслом «Україна пам'ятає – світ визнає» стало проведення акції «Незгасима свічка пам'яті», ініційованої Міжнародним координаційним комітетом Світового конгресу українців за підтримки Секретаріату Президента України, Міністерства закордонних справ України. Вона розпочалася 6 квітня 2008 р. в Австралії, побувала в 150 містах 33 країн світу і у листопаді того ж року повернулася в Україну. 18 квітня «Незгасима свічка пам'яті» прибула до Канади й побувала в 17-ти містах, зокрема, у Вінніпезі, Йорктоні, Ріджайні, Саскатуні, Едмонтоні, Калгарі, Ванкувері, Торонто, Гамільтоні, Монреаль. 26 травня 2008 р. в Оттаві «Незгасима свічка пам'яті» завершила свою подорож по Канаді. В урочистій церемонії взяли участь представники багатьох українських організацій, державні діячі Канади, в тому числі сенаторка Рейнел Андрейчук, депутати Парламенту Борис Вжесневський, Бернар Бігр, Ед Комарніцкі, Блер Вільсон, Джуді Василиця-Ліс, Джон Сміт, Кен Бошков та інші, Президент України Віктор Ющенко, який на той час перебував у Канаді з офіційним візитом [4; 6; 18; 22; 24;].

По всій країні, де компактно проживають канадці українського походження, були проведені заходи з нагоди 75-річниці Великого голодомору в Україні, про які на своїх шпальтах повідомляла українська й канадська преса. Ось лише назви деяких статей: Давидяк Володимир. Відзначення 75-річниці Голодомору-Геноциду України в Судборах, Онтаріо; Стебельський Андрій. Відзначення 75-річниці Голодомору у Віндзорі; Храплива-Щур Леся. «Мертві ожили й німі заговорили...»;

Гринда Лариса. Живий ланцюг пам'яті; Закидальська Оксана. «День відкритих дверей» для відзначення 75-річчя Голодомору–Геноциду; Навчальний тиждень про Голодомор; Соколик-Сидорчук Оксана. Навчальний тиждень про Голодомор 1932–1933 років в Україні.

Завдяки активним діям західної української діаспори, в тому числі і Канади, які продовжуються і понині, світ, у тому числі й материкова Україна, дізнавалися про страшні події голодомору. Нині Україна й ряд країн світу, в тому числі і Канада, на державному рівні визнали і засудили голодомор 1932–1933 рр. Не можна не погодитися з твердженням С.Кульчицького, що вклад добре організованої північноамериканської діаспори в розкриття найбільш страхітливого злочину Кремля був вирішальним [15; 41-42].

Українська держава відзначила багатьох канадців українського походження, які внесли вагомий вклад у донесенні до світової спільноти правди про геноцид українського народу під час Голодомору 1932–1933 років, у справу міжнародного визнання. Назвемо лише кілька імен: державні і політичні діячі: Борис Вжесневський, Кен Кравець, Євген Звоздецький, Джеймс Безан – орденами князя Ярослава Мудрого V ступеня; Оріся Сушко – президент Конгресу українців Канади – орденом княгині Ольги III ступеня; Леся Шимко – директор Канадсько-українського парламентського центру, Brent Дейв Левек – член парламенту Онтаріо, Ірина Мицак – голова Всеканадського комітету з відзначення 75-річчя Голодомору 1932–1933 років – орденами «За заслуги» III ступеня; Іроїда Винницька – архівіст Українсько-канадського дослідно-документаційного центру, Олег Романишин – голова Ліги українців Канади – «Почесною відзнакою Міністерства закордонних справ України» III ступеня.

Попри те, що пройшло більш як 75 років від часу однієї з найбільших трагедій українського народу, світ ще мало знає про неї. Всеканадський комітет конгресу українців закликав українську громаду продовжити і в подальшому подібні акції з метою піднесення рівня свідомості про Голодомор, а також досягнення спільної мети – визнання Голодомору на всіх урядових рівнях актом Геноциду проти українського народу. У заяві зазначалось, що попри активні дії української громади «чітко виявилось,

що наші зусилля задля міжнародного визнання Голодомору Геноцидом, включно з канадським, зустрічаються з сильною протидією. Однак, ми, як громада, вже продемонстрували, що спроможні активно єднатися докола вагомих справ, коли найбільше цього потрібно. Це і є один з таких моментів, коли ми мусимо довести нашу відданість і наполегливість в досягненні мети. Ми повинні довести, що пам'ять про трагедію Голодомору буде збережена і стане постійним нагадуванням для майбутніх поколінь». І сьогодні це один із напрямів діяльності наших колишніх співвітчизників, і що надзвичайно важливо, їх нащадків. Це робиться, як зазначав в одному із своїх звернень Конгрес українців Канади, «в ім'я нинішніх і прийдешніх поколінь, ...аби пам'ять про них завжди була живою, а ці страшні події ніколи не повторювалися ні з жодною з націй світу» [12; 13].

Л і т е р а т у р а

1. Борис Вжесневський представив законопроект про Голодомор-геноцид // Свобода. – 15 червня, 2007.
2. В Парламенті Канади відбулася траурна церемонія з вшанування 75-річниці Голодомору 1932–1933 років в Україні // Гомін України. – 20 грудня, 2007.
3. Включимо Голодомор у шкільну програму // Новий шлях. – 21 червня, 2007.
4. *Войценко О.* Літопис українського життя в Канаді. – Т.4. – Вінніпег: 1969.
5. *Войчишин Ю.* Незгасиму свічку в Оттаві запалив Віктор Ющенко // Новий шлях. – 12 червня, 2008.
6. *Гринда Л.* Світ визнає український Голодомор–Геноцид // Новий шлях. – 24 квітня, 2008.
7. *Дацків П.* Уряд Альберти визнав Голодомор Геноцидом // Гомін України. – 4 листопада, 12 грудня, 2008.
8. *Дідюк В.* За українську правду // Нарис історії Конгресу Українців Канади в Торонто. У тисячоліття Християнства в Україні, століття поселення українців в Канаді, п'ятдесятиріччя відділу КУК в Торонто. – Торонто: 1991.
9. Жнива розпачу. Документальний фільм про Великий Голод в Україні в 1932–33 рр. – Торонто.
10. Закон про Голодомор провінції Онтаріо отримав королівське схвалення // Гомін України. – 1 травня, 2009.

11. Законодавчі акти та резолюції Канади щодо вшанування Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні // Посольство України в Канаді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukremb.ca/canada/ua/18669.htm>
12. Звернення Всеканадського комітету для відмічення 75-ої річниці // Гомін України. – 6 лютого, 2008.
13. Звернення КУК з нагоди відзначення Голодомору-Геноциду на Україні, 1932–1933 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ucc.sk.ca/pdf/20061124UCCGreatFa mine.pdf>.
14. Коаліція батьків за викладання в Онтарійських школах теми про Голодомор в Україні // Гомін України. – 29 серпня, 2007.
15. *Кульчицький С.В.* Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. – Київ: 2005.
16. Листування і матеріали // Нарис історії Конгресу Українців Канади в Торонто. У тисячоліття Християнства в Україні, століття поселення українців в Канаді, п'ятдесятиріччя відділу КУК в Торонто. – Торонто: 1991.
17. *Марунчак М.* Нація в боротьбі за своє існування. 1932 і 1933 рр. в Україні і діаспорі. – Вінніпег: 1985.
18. *Мицак І.* Міжнародна «Незгасима свічка» // Гомін України. – квітень, 2008.
19. Онтаріо визнало Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом // Новий шлях. – 16 квітня, 2009.
20. Парламент провінції Онтаріо визнав Голодомор геноцидом // Гомін України. – 23 квітня, 2009.
21. Парламентарі Онтаріо підтримали законопроект про Голодомор // Новий шлях. – 12 березня, 2009.
22. *Паславський В.* Торонто відзначає 75-річчя Голодомору // Новий шлях. – 26 червня, 2008.
23. *Паславський Т.* «Bill–147» про Голодомор у законодавчій Асамблеї Онтаріо // Гомін України. – 18 березня, 2009.
24. Президент України Віктор Ющенко відвідав Канаду // Свобода. – 6 червня, 2008.
25. *Романишин Олег, Бідяк Христина, Стеців Стеців.* Чотири акції Ліги українців Канади і Ліги українок Канади // Гомін України. – 25 липня, 2007.
26. *Рудницька М.* Боротьба за правду про Великий голод // Свобода (Джерсі-Сіті). – 31 жовтня, 2003.
27. *Рудницька М.* Статті. Листи. Документи. – Львів: 1998.

28. Сидорук А. Історія, дипломатія і мораль // Дзеркало тижня. – 12–18 липня, 2008.
29. Тима П. Найцінніші свідчення пересічних людей. Розмова з Іроїдою Вінницькою з Українсько-канадського дослідно-документаційного центру в Торонто // Наше слово. – 21 березня, 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nslowo.free.ngo.pl/rozmowa/najcinniszi_swidczenia.htm.
30. У Нью-Йорку показали фільм про Голодомор // День. – 4 листопада, 2003.
31. All Parts Efforts to Commemorate Holodomor // Новий шлях. – 26 лютого, 2009.
32. Parents for Holodomor Education // Новий шлях. – 23 серпня, 2007.

O. Kovalchuk, I. Maydan. The Ukrainian diaspora in Canada in the struggle for the recognition of Holodomor 1932 – 1933 in USSR.

Problem Famine of 1932-1933 in the USSR ever was and is in sight of the Ukrainian diaspora, including Canada, ranging from tragic events and for decades, when the mainland Ukraine hushed even the fact of its existence. Ukrainian diaspora did everything to help their former compatriots in this tragic hour for her to the world community learned about the real situation in the Soviet Ukraine and lead the Soviet government to acknowledge the famine and accept help.

Key words: *Ukrainian diaspora, the Holodomor 1932-1933.*

УДК 316.3:339.92

Г. І. Щерба

**УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ТРАНСКОРДОННОГО
СПІВРОБІТНИЦТВА НА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ
ПРИКОРДОННІ ДО ЄВРО-2012**

Стаття присвячена вирішенню проблеми формування стратегій управління розвитком транскордонного співробітництва на українсько-польському кордоні до Євро-2012. У роботі визначено особливості та характерні ознаки розвитку транскордонного співробітництва, чинники активізації інфраструктурного забезпечення транскордонних територій. Автор акцентує увагу на проблеми розвитку євро регіонів як основного компонента в процесі державної підтримки розвитку транскордонного співробітництва.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, єврорегіон, кордон, Україна, Польща, Європейський Союз, євроінтеграційний процес.

Вступ. В умовах поступової інтеграції України в європейську систему, в процесі якої розвиток транскордонного співробітництва є одним з пріоритетних напрямів державної економічної політики, актуалізується питання про становлення нових типів соціально-економічних та організаційно-правових відносин, зокрема, на транскордонних територіях.

Оскільки сучасний розвиток транскордонного співробітництва України зумовлений низкою об'єктивних чинників та перешкод, які одночасно впливають на соціально-економічний розвиток транскордонних територій, то необхідно визначити чинники активізації інфраструктурного забезпечення цих територій для стимулювання міждержавних потоків матеріалів, людей, інформації, послуг.

Розширення Європейського Союзу, вступ України до СОТ, світова економічна криза, інші процеси глобалізації мають суттєвий вплив на соціально-економічний розвиток української держави. Важливим кроком для України є використання потенціалу транскордонного співробітництва як інноваційного інструменту державної регіональної політики.

Аналіз основних досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженнями тенденцій соціальних змін в Україні та Європі, стану економіки та рівня життя населення займаються Є. Головаха, та А. Горбачик [2, 33]. Великий доробок праць, що стосуються етнонаціональної структури прикордоння та етносів взагалі зроблений В. Євтухом [3, 3]. Дослідженням пограниччя культур займалися такі польські науковці, як К. Чижевський, Г. Красовська, З. Курч [10, 15], В. Кавалко [9, 45] М. Маліковскі [8, 12] тощо. Питання прикордонних територій та транскордонного співробітництва розробляли П. Беленький, І. Михасюк [4, 46], М. Мальський, Н. Мікула [5, 7], І. Студенніков, Р. Федан. Питання, пов'язані з функціонуванням Карпатського регіону та «Карпатського єврорегіону» є предметом аналізу праць таких дослідників, як С. Мітряєва, В. Пила, В. Кравців, І. Школа та інші.

Проте багато проблем, які стосуються функціонування прикордонних регіонів України за нових геополітичних умов в контексті розширення ЄС

та зміни статусу транскордонного співробітництва регіонів у оновленому Євросоюзі, залишилися не вивченими. Фрагментарність розробок обумовлює необхідність системного дослідження теоретичних і прикладних засад макро- і мезорегіональної інтеграції. Відчувається і потреба в переосмисленні загальної моделі міжрегіонального / транскордонного співробітництва України за нових євроінтеграційних умов. Особливої уваги заслуговує активізація транскордонного співробітництва західних прикордонних регіонів України з східними прикордонними регіонами ЄС-держав Центральної та Східної Європи.

Мета статті: аналіз транскордонного співробітництва в соціально-економічному просторі Європи та вироблення рекомендацій щодо активізації транскордонного співробітництва в Україні за нових євроінтеграційних умов.

Виклад основного матеріалу. Основним завданням політики транскордонного співробітництва є нівелювання негативного впливу кордонів на життя громадян. Розв'язанням цих проблем на європейському рівні займаються такі організації, як Рада Європи, Європейський Союз, Європейська Асоціація прикордонних регіонів тощо. Основною метою їх діяльності є прагнення проводити єдину політику в транскордонному співробітництві як політику задоволення загальноєвропейських інтересів за допомогою встановлення спільних правил, відображених у міжнародних конвенціях та угодах, до яких приєднуються окремі держави.

У новій Концепції державної регіональної політики, підготовленій Міністерством регіонального розвитку та будівництва України на виконання доручення Кабінету Міністрів України, транскордонне співробітництво визначено одним із складових елементів державної політики в галузі регіонального розвитку. Слід підкреслити, що 19 регіонів України є прикордонними. Їх площа становить близько 77,0% усієї території держави. На території України на сьогодні діють сім єврорегіонів: «Буг» (Україна, Польща, Білорусь, 1995), Карпатський єврорегіон (Україна, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, 1993), «Нижній Дунай» (Україна, Молдова, Румунія, 1998), «Верхній Прут» (Україна, Молдова, Румунія, 2000), «Дніпро» (Україна, Росія, Білорусь,

2003), «Ярославна» (Україна, Росія, 2007) та «Слобожанщина» (Україна, Росія, 2003) (рис. 1).

Рис. 1. Єврорегіони на кордонах України

У межах єврорегіонів, зокрема Львівської, Волинської областей, у розвиток економіки цих областей інвестовано понад мільярд грн., більшість з яких становить інвестиції в основний капітал, особливо у виробництво електричних машин, устаткування автомобілів, обробку деревини та виготовлення готових виробів; реалізовано низку великих проектів за участю іноземних фірм, ТНК.

Більшість дослідників ТКС Польщі й України виокремлюють низку напрямів, зокрема в межах двосторонніх контактів регіонів на основі підписаних міжрегіональних угод між органами місцевого самоврядування та державної влади [1, 262]. На основі взаємодії та співпраці відповідних інституцій по обидва боки кордону, насамперед агенцій регіонального розвитку та торгово-промислових палат регіонів, а також діяльність громадських організацій розроблено проект за програмами міжнародної технічної допомоги. Ці проекти здебільшого спрямовані на формування громадянського суспільства на східних кор-

донах ЄС і подолання негативних історичних або культурних стереотипів, що існують серед мешканців українсько-польського прикордоння.

Важливою сферою реалізації транскордонних інтересів України та Польщі є підприємницьке середовище. Його активність передусім поширюється на розвиток прикордонної торгівлі, реалізацію невеликих інвестиційних проектів, а також співпрацю в розвитку елементів виробничої інфраструктури прикордоння. Усі вищезазначені напрями транскордонного співробітництва досі не забезпечують належним чином тих стратегічних інтересів, які виникли перед нашими державами в умовах розширеного ЄС. Насамперед ідеться про їхню розрізненість, фрагментарний характер і слабку координованість. Крім цього, інтереси кожної категорії учасників українсько-польського транскордонного співробітництва зазвичай не збігаються, а подекуди вступають у відверті суперечності (наприклад, екологічні програми, що реалізуються в прикордонних регіонах, часто зачіпають інтереси бізнесу й торгівлі).

Як зазначалося вище, участь України в євро регіонах ґрунтується, зазвичай, на адміністративній діяльності регіональних органів державної влади з формальним залученням до цього процесу обласних рад як органів, що номінально належать до системи місцевого самоврядування. Українським рідко до організаційного забезпечення транскордонного співробітництва українських регіонів долучаються районні ради та райадміністрації, хоча навіть у цьому разі їхня участь формальна. Наприклад, Львівська область, один із найактивніших суб'єктів транскордонного співробітництва з-поміж українських регіонів, учасник відразу двох євро регіонів, більшість своїх організаційних зусиль у цьому напрямі реалізовує саме через структурні підрозділи облдержадміністрації з фрагментарним залученням обласної ради. Це стосується як підписання двосторонніх угод із сусідніми регіонами Польщі та затвердження й реалізації виконавчих протоколів до них, так і діяльності в межах євро регіону "Карпатський". Делегування ж повноважень щодо участі області в євро регіоні "Буг" органами влади двох районів - Жовківського та Сокальського - завершилося лише номінальною формалізацією цього процесу й не продовжилося на нижчому самоврядному шаблі, що обмежило функціональну активність області в діяльності цього євро регіону [1, 263].

Варто зауважити, що єврорегіони, як "Буг", так і "Карпатський", через ті чи інші причини концентровано відображають інтереси, зазвичай, лише одного українського регіону: відповідно, Волинської та Закарпатської областей. Водночас Львівська область, маючи найдовший кордон із Польщею, залишається у своєрідному "єврорегіональному вакуумі".

До основних досягнень діяльності єврорегіону "Буг" його учасники відносять реалізацію проектів: "Модернізація міжнародного автомобільного пункту пропуску "Ягодин - Дорогуськ", "Створення системи моніторингу на річках Західний Буг, Уж, Латориця", "Сприяння політиці постійного розвитку та захисту навколишнього середовища в контексті транскордонної співпраці між Україною та Польщею", створення в Луцьку банку зі стовідсотковим польським капіталом "ПЕКАО" (Україна).

Із польського боку, як і з боку країн ЄС, до України висувають серйозні претензії щодо роботи наших митних служб. За статистичними даними, кількість виявлених злочинів на кордоні постійно збільшується. "Щільність" кордону залежить від ефективності митних і прикордонних служб, а також від модернізації та сучасного технічного й інформативного обладнання по обидва боки (як польського, так і українського).

На сьогодні на українсько-польському кордоні функціонує 12 пунктів кордонного пропуску, в тому числі шість автомобільних і 6 залізничних. Половина з них розташована у Підкарпатському воєводстві (Польща): три автомобільні: Корчова, Медика і Коростенко, й три залізничні: Медика, Коростенко і Верхрата.

Підкарпатські пункти прикордонного пропуску, зокрема із Львівською областю, характеризує найбільша та постійно зростаюча динаміка кордонного руху. У 2011 році на трьох найбільших кордонних переходах "Підкарпатське воєводство - Львівщина" - Корчові, Медиці та Коростенку відправлено понад 10 млн. автомобілів.

Перетинаючи українсько-польський кордон, рух надалі збільшуватиметься через підготовку Польщі та України до організації Чемпіонату Європи з футболу "ЄВРО- 2012". Адже футбольні матчі мають відбуватись у Львові, і найбільш перевантаженим, з огляду на цей рух, є й буде Медика-Шегині.

Кордонний перехід Корчова-Краківець (автомобільний) - цілодобовий пасажирсько-вантажний кордонний перехід на кордоні з Україною. Це єдиний у Підкарпатському воєводстві кордонний перехід на кордоні з Україною, де проводиться весь комплекс контролю : санітарний, фітосанітарний і ветеринарний. Проте найсуттєвішу роль відіграє й відіграватиме найближчим часом цілодобовий пасажирсько-вантажний і пішохідний кордонний перехід "Медика-Шегині".

Основний напрям транскордонного євро регіонального співробітництва - це співробітництво, яке відбувається на кордоні з ЄС, співробітництво у новому прикордонні, яке визначається як сукупність історичних і новоутворених соціальних та економічних зв'язків [4, 64].

У українсько-польських євро регіонах основним чинником, який гальмує розвиток транскордонного співробітництва в Україні, є, насамперед, обмеженість стратегічного бачення завдань і перспектив розвитку транскордонного співробітництва як з боку уряду, так і з боку місцевих органів влади, а також відсутність навичок спільного планування розвитку прикордонних територій.

Основою "ЄВРО-2012" повинні стати розбудова соціальної, інформаційної та виробничої інфраструктури, поєднання зусиль в економічній сфері, будівництво та модернізація інфраструктур кордону, розвиток транспортної мережі, наукова та культурна співпраця, охорона навколишнього природного середовища, обмін досвідом між відповідними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, взаємна допомога в ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, боротьба із злочинністю і нелегальною міграцією.

В умовах світової фінансової кризи доцільно посилити економічні програми співробітництва в євро регіонах. З метою розвитку прикордонних територій необхідно реалізувати такі економічні проекти: концепцію будинку підприємця, створення бізнес-інкубаторів, просування малих інвестицій, посилення торговельних відносин між прикордонними територіями, забезпечення розвитку та впровадження чинного законодавства щодо транскордонного й регіонального співробітництва, зростання ефективності проектів і програм у сфері транскордонного та регіонального співробітництва через забезпечення активної підтримки й залучення місцевих та регіональних рівнів, наближення чинного

законодавства до стандартів Європейського співтовариства. Це стосується, насамперед, подальшого розвитку та розбудови інфраструктури кордонних переходів. На українсько-польському державному кордоні це, передусім, будівництво дорожнього митного переходу кордону Мальховіце-Нижанковичі для руху автомашин і вантажних машин з можливістю збільшення маси. Нині продовжується процедура обміну дипломатичних нот між Урядами обох країн.

Варто докласти зусиль, аби змінити правові розпорядження Європейського Співтовариства щодо можливості створення туристичних переходів на зовнішньому кордоні. З боку Польщі в цьому зацікавлені всі східні воєводства, де, з огляду на багатства натурального середовища, не можна будувати дорожніх переходів, аби зберегти екологію.

Наразі набула чинності двостороння угода про малий кордонний рух на українсько-польському кордоні, органи самоврядування Підкарпатського воєводства, які пропонують таке розміщення, зокрема, на таких кордонних переходах як Бандрув - Мшанець, Міхньовець - Лопушанка, Смольник - Боберка, Волосате - Лубня. Остання пропозиція, з огляду на конфліктне розташування території Бещадського національного парку, може бути розглянута як туристичний перехід. Все це позитивно вплине на соціально-економічну ситуацію по обидва боки кордону.

Щодо залізничних митних переходів, то тут, з огляду на допустимий вид руху, варто скерувати фінансування на модернізацію застарілої інфраструктури, яка не дає змоги використати сповна його потенціалу, не забезпечує й потреби осіб, які користуються, зокрема, переходом Медика - Журавниця. Обмежена функціональність переходу впливає на брак пунктів фітосанітарного, ветеринарно-санітарного контролю.

На особливу увагу заслуговує кордонний перехід у Перемишлі, який обслуговує як транскордонні локальні сполучення, так і далекобійні маршрути; має сучасну інфраструктуру (термінал митних відправ). Проте ступінь використання вагонів через подорожуючих, з огляду на бажання укриття контрабанди, спричиняється до зняття з розкладу руху потягів або обмеження їх маршруту. На сьогодні єдиний у регіоні митний перехід Жешув-Ясьонка, не відіграє суттєвої ролі в українсько-польському транскордонному русі. З огляду на динамічний розвиток, як на

ускладнення в перетині кордонів іншими засобами транспорту, варто очікувати, що найближчими роками цей митний перехід буде вагомим.

Фінансову підтримку цих та інших проблем транскордонного співробітництва частково здійснює ЄС використанням низки ініціатив, програм і проектів. Систему фінансування транскордонного співробітництва забезпечили безпосередні інституції - єврорегіони, фінансування яких здійснюється незалежно всіма членами єврорегіонів. Єврорегіональні партнери акумулюють кошти на незалежних рахунках національних асоціацій. Кошти на діяльність єврорегіонів і реалізацію проектів надходять із таких джерел як: членські внески; дотації; дарунки; інші фінансові джерела, зокрема вітчизняні фонди підтримки та фонди ЄС. Кошти із членських внесків використовують на утримання структур єврорегіону, національних секретарів, а також, частково, на оплату робочих груп. Проте основними джерелами фінансування є кошти структурних фондів та ініціатив Європейського співтовариства. Фінансову підтримку, мета якої - сприяння розвитку транскордонного співробітництва, передусім отримують проекти щодо розбудови комунікаційної інфраструктури, охорони довкілля, інституційного розвитку.

Відокремлення територіальної співпраці як окремої мети політики єдності підтверджує велике значення спільних заходів, котрі здійснюють партнери ЄС. Зростання такої співпраці також засвідчує збільшення обсягів фінансування з Європейського фонду регіонального розвитку. На період 2007-2013 років на розвиток територіальної співпраці з бюджету Європейського Союзу виділяють загалом 7,75 млрд. євро. Зокрема, польська частка, призначена на реалізацію програм у рамках Європейської територіальної співпраці, становитиме 557,8 млн. євро. Крім цього, Польща виділить ще 173,3 млн. на транскордонне співробітництво з країнами, які не належать до Європейського Союзу, у рамках Європейського інструмента сусідства і партнерства [11, 94].

Велику частину фінансової підтримки з боку ЄС доцільно скерувати на забезпечення комфорту перетину кордону, технічного стану та інфраструктури, процедури й документації, необхідних для перетину державного кордону. Щоб зменшити час очікування на перетині кордону, доцільно передусім упровадити однорідні документи для перетину

кордону. Зусилля повинні бути спрямовані на впровадження таких самих процедур для всіх служб, котрі працюють на українсько-польському кордоні. При цьому найкращим вирішенням проблем пасажирського руху на українсько-польському кордоні є створення умов для проведення спільного прикордонно-митного контролю.

На особливу увагу заслуговують важливі питання щодо державних кордонів обох країн - це необхідність забезпечення під'їзної дорожньої та залізничної інфраструктури як із польського, так і з українського боків. Створення нових переходів без модернізації існуючої дорожньо-транспортної мережі, з українського боку не покращить пропускної спроможності переходів. Мережа доріг з українського боку повинна відповідати параметрам доріг із польського боку, при чому доцільно продовжити на території Львівської області транспортний коридор № 3 на відрізку Львів - Корчова, а також модернізувати залізничну лінію ЕЗО, пристосовуючи її до швидкості 160 км/год. Проте на сьогодні фактором, який впливає на навантаження кордонних переходів, є необхідність обслуговування товарного обороту, що відбувається на вказаному та інших кордонних переходах. Коливання ефективності кордонних переходів у рамках обслуги товарного обороту спричиняє невдоволення водіїв, які очікують багато годин у чергах, а також підприємців, які займаються експортом товарів. Проте масштабам контрабанди повинен відповідати ступінь посиленого митного контролю, що негативно впливає на швидкість митних відправлень. Тому слід уживати заходів контролю, які полягають у детальних ревізіях, передусім засобів транспорту.

Висновки. Вищевказані напрями вдосконалення транскордонної співпраці на українсько-польському кордоні вирішують важливу частку ТКС. Ідеться про комплекс підходів до формування економічної політики України. Демократизація економічного життя в Україні та лібералізація ринків, спад рівня протекціоністських перешкод, рівня присутності держави в економіці, проведення адміністративно-територіальної реформи на засадах субсидіарності та солідарності дадуть змогу активізувати роль регіональних органів влади у процесі інтенсифікації українсько-польського економічного співробітництва, що дозволить не лише сповна реалізувати доктрину стратегічного партнерства між Україною й Польщею, а й сподіватися на повноправне входження України до ЄС.

Маркетингові та логістичні чинники управління транскордонного територіями України є, з одного боку, окремими рівноправними концепціями з різними інструментами та предметом інтересів, а з іншого, - інтегрованою системою з єдиним простором застосування та спільними кінцевими цілями, яка дає змогу успішніше координувати різноманітні фактори у широкому виробничо-галузевому діапазоні з будь-якою територіальною амплітудою.

Для зміцнення потенціалу розвитку транскордонних територій в Україні, підвищення їхньої конкурентоспроможності необхідно реформувати основний – економіко-правовий механізм, функціонування якого й визначає роль тих чи інших територій у транскордонному співробітництві. Для цього необхідне оперативне вжиття низки пріоритетних заходів, які є важелями вдосконалення цього механізму розвитку інфраструктури транскордонних територій України, яка передбачає активізацію економічних та інституційно-правових важелів за допомогою ефективного та комплексного використання ресурсного потенціалу транскордонних територій. В умовах обмеження бюджетних та інших фінансових ресурсів у країні саме внутрішній потенціал транскордонних територій треба вважати головним ресурсом їхнього розвитку.

Л і т е р а т у р а

1. *Борщевський В.В.* Українсько-польське співробітництво в умовах глобалізації : [монографія]. – Львів: Аверс, 2007.
2. *Головаха Є., Горбачик А.* Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2007-2009. – Київ: Ін-т соціології НАН України, 2010.
3. *Євтух В.Б.* Взаємодія України з Європейськими та трансатлантичними структурами у контексті ідентичностей // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент: [зб. наук. пр.]. – Вип. 3. – Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010.
4. *Михасюк І.Р., Федюшин С.* Транскордонне співробітництво в умовах глобалізації: [монографія] / ЛНУ ім. Франка, ВШП ім В Хшанов'є (Польща). – Львів: Українські технології, 2011.

5. Мікула Н.А., Толкованов В.В. Національна доповідь «Сучасний стан та перспективи розвитку транскордонного співробітництва в Україні» (основні положення проекту) // Регіональна економіка. – 2010. – № 3.
6. Щерба Г.І. Роль єврорегіонів і транскордонного співробітництва у функціонуванні соціального простору в Європі // Український соціум. – 2008. – №3(26).
7. Щерба Г.І. Пріоритетні напрями транскордонного співробітництва України в соціальному просторі Східної Європі // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : зб. наук. пр. – Київ: вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2011. – Вип. 7.
8. Granice i pogranicza nowej Unii Europejskiej. Z badań regionalnych, etnicznych i lokalnych / Red. M. Malikowski, D. Wojakowski. – Kraków: Nomos, 2005.
9. Perspektywy przygranicznej współpracy polsko-ukraińskiej w świetle członkostwa polski w unii europejskiej / J. Andreasik, B. Kawalko, E. Kawec-ka-Wyrzykowska, J. Szlachta. – Zamosc: 2003.
10. Pogranicze z Niemcami a inne pogranicza Polski / Pod red. Zbigniewa Kurcza. – Wrocław: 1999.
11. Polsko-Ukraińska Strategia Współpracy Transgranicznej na lata 2007- 2015. – Lublin-Rzeszów-Lwów- Luck-Użhorod: 2008.
12. Shcherba H.I. Polityka regionalna a współpraca transgraniczna w kontekście integracji Ukrainy w europejski obszar socjalny. – Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy. Spójność społeczno-ekonomiczna a modernizacja gospodarki. – Zeszyt Nr 16 / Uniwersytet Rzeszowski. – Red. Michał Gabriel Woźniak. – Rzeszów: Polska, 2010.

H. Shcherba. The management of transborder cooperation development on the Ukrainian-Polish boundary during Euro-2012.

Article is devoted to the solving problems of formation strategies of development of development management transborder cooperation on Ukrainian-Polish borderary to Euro-2012. In the article the features and characteristics of transborder cooperation, factors enhance the infrastructure of transborder regions are defined. The author focuses on the problems of European regions development as a major component in the process of state support for transborder cooperation.

Key words: *transborder cooperation, European region, borderary, Ukraine, Poland, European Union, Eurointegration process.*

УДК 316.444:316.733

Сільвія Яскула

НОВІ ФОРМИ МОБІЛЬНОСТІ У СВІТІ ВІРТУАЛІЗАЦІЇ ТА МЕДІАТИЗАЦІЇ КУЛЬТУР

Гіденівська «доба приголомшливих змін» найбільш точно відповідає образу мобільності у новому віртуальному світі, що створений Інтернетом. Ця нова сфера людської діяльності, яка встановлює нові форми простору, у цьому сучасному інформаційному просторі, для яких важко знайти визначення, оскільки вони не піддаються опису в категоріях фізичного виміру. У цьому просторі ускладнюється взаємодія, все більшого значення набувають значення і функціональні об'єднання реального та віртуального світів, індивідуального і соціального, історичного і прогнозованого. Розуміння цих світів вимагає знань та уявлень про реальність, що належать різним галузям наук, з використанням різних методик. Крім того, труднощі у розумінні виникають ще й тому, що ми використовуємо терміни, які виникають в умовах, що не існують, і їх використання по відношенню до простору, в якому ми рухаємося сьогодні, може бути тільки метафоричним. Новий простір створюється у результаті взаємодії і взаємовпливові (що є вкрай необхідним) багатьох осіб, що стають динамічною частиною, втіленою у процесах комунікації, таким чином цей простір поєднує у собі елементи як класичного, так і метафізичного або символічного просторів. Незалежно від того, що становить основу структури взаємодії у сучасному просторі, розвиненість цивілізації визначається доступністю до Інтернету, котрий дає багато нових можливостей, і водночас може бути джерелом появи нових загроз, і навіть патологій. Тому сьогодні залишається відкритим питання, якою мірою можна зрозуміти і скористатися новими можливостями сучасного віртуального простору, а тим більше дуалізмом двох світів: реального та віртуального, використовуючи результати об'єднання їх ресурсів.

Темпи технологічного розвитку і пов'язана з ним розробка нових засобів комунікації призвели до ряду наслідків, які впливають на розуміння самого поняття культури. Сьогодні культура у світі віртуалізації та медіатизації не може розглядатися як категорія державної власності, а має розглядатися як гнучкий процес, що є безперервно змінним нескінченним потоком подій. Процеси або зміни, що відбуваються в культурі, набувають різної швидкості,

інтенсивності, ритму, темпу, і можуть стати основою для появи нових форм мобільності з новою структурою, роллю, функціями, або інтенсивністю. Створення мобільної ідентичності починається з відриву від власного «я» і, зазвичай, звільнення від суворого контролю Его і Суперего через мобільні відносини (зв'язки), і закінчується мобільними і віртуальними формами існування (участі) у фізичних структурах.

Ключові слова: *віртуалізація, медіатизація, простір, культура, Інтернет.*

Нова присутність людини у просторі

Сучасний простір завдяки розвитку інформаційних та комунікаційних технологій був розширений у новий вимір – віртуальний простір. У результаті такого розвитку сьогодні відбулося «вигнання» [18, 135] людини зі світових форм традиційної свідомої людської діяльності, у нові форми, що мають символічний та емоційний характер. У сучасному просторі, створеному на основі розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, особливо Інтернету, людина знаходиться у підвішеному стані між реальним та віртуальним вимірами. Відбувається переосмислення фізичного світу людини через інформацію, що вписалася у мережеві соціально-культурні структури. Новий простір став своєрідним соціотехнічним явищем, змінним, непередбачуваним і випадковим.

Створення віртуального простору сьогодні викликає більше запитань про відносини, співіснування, посилення, передачу, ніж про відмінності у ставленні до традиційного простору, описаного в літературі як життєздатного, а це означає, що він є одним з показників фізичного виміру. Тим не менш захоплює здатність сучасної людини рухатися, існувати і робити внесок в обидва світи одночасно, які є однаково далекі і близькі. Людина протягом тисячі років пристосовувалася до життя на Землі, а протягом декількох років навчилася жити у віртуальному просторі, до якого адаптується, поневолена ним і вивчає реальний простір, у той же час людина рухається в проекті відомих сфер минулих форм досвіду як свідомих, так і несвідомих.

Роздумуючи про подвійну присутність людини, виникає питання про вплив цих двох просторів один на одного: віртуального простору на

реальний простір, і реального на віртуальний¹. Очевидно, що існування у віртуальному просторі неможливе без наявності реального простору (односторонній висновок), тому що це реально для тих, хто його створює, незалежно від того, які образи, функції і ролі створюються. Зрозуміло, що в результаті намагаються створити певного роду симбіоз цих двох просторів. Однак, незалежно від того, що являє собою цей симбіоз: мутуалізм, кріпосне право, коменсалізм і, нарешті, паразитизм², створений новий «двовимірний» простір, де одна вісь є реальним виміром, а друга - віртуальним, тим самим створюючи «новий екстериторіальний соціальний простір»³ [5].

Без сумніву, заслуговує на увагу аналіз відмінностей між цими двома просторами. Два протилежних світи, з одного боку, доповнюють один одного, а з іншого боку, ексклюзивні через свої розбіжності. До однієї з основних відмінностей належать пріоритетні категорії фізичного виміру, що пов'язані з визначенням точних параметрів місця та шляху. Для нової області людської присутності, на відміну від традиційного простору, поняття простору стає менш важливим, немає класичного посилання на фізичне існування. Все, що тут не пов'язане з якими-небудь конкретними параметрами простору, які зникають, коли необхідно визначити фізичне розташування, що і так не може бути визначене. У той же час одночасно можна бути у двох або більше місцях. Воно також втрачає сенс поняття часу, оскільки за допомогою елементів віртуального простору можна чітко визначити час, який може бути пропущено. Втрата значущості часу у віртуальному середовищі повністю відрізняється від значення часу у класичному просторі, де вся людська діяльність є предметом для призначення у зазначений термін. Сучасний простір не вимагає фізичної присутності людини, її присутність опосередкована (проявляється у телеприсутності), людина зв'язується з простором через механічний пристрій. Така телеприсутність пов'язана не тільки з віртуальною

¹ Розподіл реального та віртуального простору є умовним, оскільки проникнення, співіснування і поділ цих двох вимірів зараз важко і часто неможливо визначити. Віртуальний світ створюється і в реальному світі, а деякі ідеї, концепції, програми часто знаходять своє відображення у реальній економіці. Проте, при написанні цієї статті ми будемо використовувати ці терміни окремо.

² мутуалізм - форма співіснування, з метою взаємної вигоди, кріпосне право - відносини між структурами, де працює раб, коменсалізм – співіснування, вигідне для одного з партнерів, і нейтральне для іншого, паразитизм - це форма співіснування двох структур, за якої один (паразит) більш-менш тривалий час використовує іншого (хазяїна).

³ термін, запропонований Зігмунтом Бауманом.

реальністю, але і відображає перспективу двох точок зору. Перша з цих точок зору полягає у тому, що людина значною мірою занурюється у вигаданий світ, друга - вводить нездоланну відстань по відношенню до цього світу, тому що людина може брати участь у ньому тільки за допомогою електронних пристроїв. Через телеприсутність людина має відчуття, що вона перебуває одночасно у двох вимірах, проте такий досвід перебування насправді може вироблятися тільки реально.

Треба звернути увагу, що простір і час втрачають значення у класичному сенсі просторових меж людської діяльності. Тут принцип екстериторіальності, межі «нової території» не залежать від фізичного простору матеріальної природи, в якому людина впроваджується в повсякденне життя. Науково-технічні здобутки традиційного простору протягом тривалого історичного періоду зменшили фізичні і технологічні бар'єри для подолання відстані, в той час як сьогодні зникає необхідність долати реальні фізичні відстані без наявності об'єктивних причин. Сучасний простір є потужним інструментом, що позбавляє фізичних обмежень, у ньому неухильно зростає здатність переноситись з одного місця в інше та перебувати у багатьох місцях одночасно. Присутність людини у цьому новому просторі вже не обмежується фізичною формою присутності у світі, але учасник може взаємодіяти у цьому світі і будувати віртуальний простір. Сучасний простір побудований на ідеї індивідуалізму, а це ставить індивідуума в центр автономного дії. Тому людина все більше занурюється у цей світ, навіть якщо вона не бере в ньому активної участі. Навіть перебуваючи поза межами віртуального простору, на електронну пошту приходять листи, активно використовується скрипкова мова, за допомогою якої буде автоматично генеруватися відповідь від імені відправника, дошки оголошень, обговорення мовних одиниць, коментарі і т.д.).

Таким чином, відбуваються зміни у людській діяльності: вона стає мобільною, розсіяною у просторі, часто відбувається у багатьох місцях одночасно. Це нове середовище стало джерелом різного досвіду людей, що беруть участь у ньому, тим самим створюючи простір відзначений референтною групою заради власної орієнтації спостерігача, а не як у випадку з традиційними: з урахуванням способу і місця, щоб бути іншим [30, 9-14]. Мінливість і абстрактність нового місця перебування людини

також сприяє ослабленню соціальних зв'язків у підвалинах навколишнього середовища з його історією у контексті, коли стосунки часто розвиваються як абстрактні, без прямого контакту з людиною [40, 14; 13]. У той же час не можна ігнорувати той факт, що віртуальний простір є симптомом соціальної мережі, що об'єднує людей, саме тут розвивається взаємодія, яка в іншому випадку, можливо, не буде мати шансів на існування. Як наслідок створення простору, породженого технологіями, вірним є твердження, що суспільство може виникнути навіть тоді, коли немає географічної близькості. Віртуальні спільноти і суспільства більше, ніж інші, пов'язані з типовими формами співтовариства солідарності та ідентичності. Відсутність дотримання правил у віртуальних відносинах має прямий вплив на зміну у віртуальному просторі соціальної структури: вертикальної та горизонтальної.

Втрата сенсу існування нерозривного зв'язку з корелятами місця, часу і функції знайшла своє відображення у зміні досвіду самого простору. Сучасний віртуальний простір відзначається зануренням у нього, що дозволяє досягти іншої точки зору бачення, різних точок співіснування, які до того ж, не вимагають зусиль учасників та концентрації. Занурення створює відчуття присутності у віртуальному світі, почуття, що ми можемо перевищити наші фізичні обмеження. З цієї причини, віртуальна реальність є сенсорним зануренням у віртуальне середовище, у якому це не просто надмірна ілюзія, а перехід до парадигми ілюзії представництва. Здійснення вічної людської мрії у просторі є більш потужним, ніж сон, оскільки свідомо контролюється. Ілюзія за своєю природою є ефемерною, випадковою і помилковою для того, щоб приховати деякі аспекти природи, накладені на неї. Занурення працює певною мірою незалежно від реальності, істотно відрізняється у площині досвіду, відкриває нам світ нових вражень, нових областей людських знань, особистості та діяльності.

Кіберпростір є простором руху, у якому знаходяться люди, що проживають у конкретному «пейзажі руху» і «подорожують по тунелю» [39, 109] (тут, десь в іншому місці в даний момент). У віртуальному просторі абсолютно нового сенсу набуває поняття стабільності, тому участь у ньому має бути пов'язана з мобільністю. Перебуваючи у віртуальному просторі не існує нічого, крім безперервного руху, мобільності в ньому, тому віртуальний простір являється дуже

складною «різноманітністю існуючого фізичного простору» [19, 74]. Різні підходи до вивчення віртуального простору на даному етапі його розвитку ґрунтуються не лише на історичному дослідженні, і не обмежуються знаннями математики. Існує чітка зміна когнітивного напрямку: люди не виходять у світ, щоб зустрітися з ним, а світ приходить до них. Картина світу транспортується безпосередньо у замкнутий простір, в якому людина відчуває свого роду параліч, перебуваючи у ньому [36, 16].

Змінений принцип доступу до інформації з різних місць різними взаємодоповнюючими способами залежить від комунікаційної та технологічної компетенції людини, а також були змінені правила відбору інформації: від традиційних до альтернативних. Має місце інший спосіб зв'язку і передачі інформації у класичному просторі, де лінійність заснована на припущенні, що інформація залежить від місця її отримання, та одержувач набуває рис в залежності від конкретного просторового і ситуативного порядку (просторове розташування пов'язане з осмисленням причин і наслідків). У віртуальному просторі спілкування має мультилінійність. Одноосібне читання даних дійсно є лінійним і контекстуальним, але можливий лінійний шлях «читання» і порядок розшифрування контекстів, який ставить перед собою одержувач [21].

Віртуальний простір став потужним інструментом для незалежності від локальних та фізичних обмежень. Дійсно, якщо навколишнє середовище виявляється не дуже гостинним, не відповідає очікуванням особистості, то є можливість за допомогою пристрою швидко і без попереднього повідомлення зникнути з місця і переїхати в інше.

Новий інформаційний простір, з одного боку, значно розширює сферу відносин і галузі людської діяльності, а з іншого боку, представляє абсолютно нові загрози, які повинні знати, в першу чергу, в освітньому контексті. Нижче наведені приклади ризиків, пов'язаних з різними аспектами сучасного інформаційного простору, що вказують на нові питання, які можуть вплинути на форму сучасної освіти, в широкому сенсі:

1. Людська суб'єктивність поступається відносинам між елементами, які формують її, а не навпаки.
2. Еквівалентність і відносність цінностей. Мінливість, швидкоплинність, фрагментація, функціональність, новизна та

упередженість людських цінностей в умовах невизначеності інформаційного простору.

3. Розвиток самостійної особистості характеризується обережністю у підходах до будь-яких форм суспільного життя.

4. Порушення взаємодії та відсутність інформації про невербальні емоції є істотною причиною деперсоналізації.

5. У зв'язку з втратою особистих відносин та порушенням функцій домінує опосередкована взаємодія.

6. Скорочення соціальних і нормативних принципів, які регулюють і полегшують соціальну взаємодію та спілкування шляхом обміну короткими миттєвими повідомленнями.

7. Ефект поляризації групи відображається у тенденції приймати рішення, висловлюючи позицію більш екстремальну, ніж та, яка була прийнята членами групи спочатку.

8. Неможливість отримати деякі невербальні комунікації, такі як проміжна інформація.

9. Відчуження, суб'єктивне відчуття відчуження або відриву від реальності, відчуження від себе та інших.

10. Екзистенціальна туга означає, що віртуальна інформація може викликати підозри про відсутність посилання на реальність і маніпуляції, що в результаті може заперечити існування особистості.

Вище наведений список особливостей віртуального простору не охоплює всі питання, пов'язані з ним, але варто підкреслити ще дві взаємозалежні характеристики, а саме: новий світ надзвичайно покірний і ще не повністю репресивний. Віртуальне середовище є джерелом свободи, яка, завдяки своїй гнучкості дозволяє йому переміщатися у будь-якому напрямку. Таким чином, віртуальність розширює простір, у якому можуть залишитися люди, у той час, коли відбувається розширення можливостей кожної окремої людини. Водночас, така гнучкість обмежується тому, що надзвичайно ускладнює мобільність і соціальні відносини людей. Віртуальний простір замикає людей, як у кокон, у приватне і мобільне середовища, повертає людей у тимчасову пастку невизначеності.

Крім того, не треба забувати, що віртуальний світ створює нові просторові нерівності між тими, хто вміє користуватися ним і тими, хто не вміє, часто використовуючи його як інструмент влади.

Новий світ віртуалізації і медіатизації культур

Наслідки розвитку сучасного віртуального простору непередбачувані, доведено, що попередній прогноз, як песимістичний, так і оптимістичний, виявляється не точним по відношенню до засобів масової інформації.

Зокрема, дослідник впливу медіа як засобів комунікації на аудиторію Маршалл Маклуен точно описує і підкреслює, що за останні 3500 років розвитку суспільства спостерігачі не бачать впливу ЗМІ на населення [32]. Розвиток та великий інтерес до Інтернету в широких масштабах привели до того, що він сьогодні став складною соціальною системою, простором, де все більше зосереджується енергія з усіх сфер людської діяльності: економіки, політики, науки, освіти, розваг і т.д., і перш за все, культури. У той же час мільйони людей взаємодіють з мережею (веб-взаємодія), що призводить до хаосу, віртуальна мережа стає непрозорою і непередбачуваною, створює якісно нові форми і моделі поведінки, які не підлягають ніякому контролю. Це призвело до того, що ніхто сьогодні не може впливати на формування нового віртуального простору. Знову ж таки, право загальмувати культурний процес, визначений Уільямом Огбурном, полягає у постійному мисленні у культурній сфері, в тому числі теоретичної рефлексії, з розвитком суспільної практики, і особливо технології. Відповідно до вищезгаданої теорії звичаї і вірування змінюються повільніше, ніж технології, і тому потрібен час, щоб пристосуватися до кожної модифікації [34, 255-260]. Характер нинішньої революції у галузі ІКТ по своїй суті передбачає розуміння динаміки [26].

Швидкий розвиток ІКТ призвів до ряду наслідків, які мають важливе значення не тільки для сучасної культури, а й для розуміння поняття «культура». Епоха постмодерну є першою в історії культури, яка знаходиться під домінуючим впливом і контролем технологій. У результаті дії віртуального простору на фізичну особу, вона перебуває у двох різних середовищах одночасно: у локалізованому навколишньому середовищі, визначеному територією, де особа перебуває на даний момент, і в навколишньому середовищі, сформованого засобами масової інформації. Саме завдяки останньому відбулася величезна технологічна революція в області поширення інформації про культуру, що призвело до розширення участі у культурному житті, тобто проведення заходів, щоб

розширити коло активної аудиторії / учасників культури. Ми живемо в культурі конвергенції, оскільки відбувається перенесення контенту між різними медіа-платформами, а також у зв'язку з тим, що споживачі стають дистриб'юторами цього контенту. Генрі Дженкінс пише про такий стан культури наступним чином: «Кожен з нас створює свою особисту міфологічну частину і фрагменти інформації з потоку засобів масової інформації, яку ми вибираємо і перетворюємо на ресурси, через які надаємо сенс нашому повсякденному життю» [24, 9].

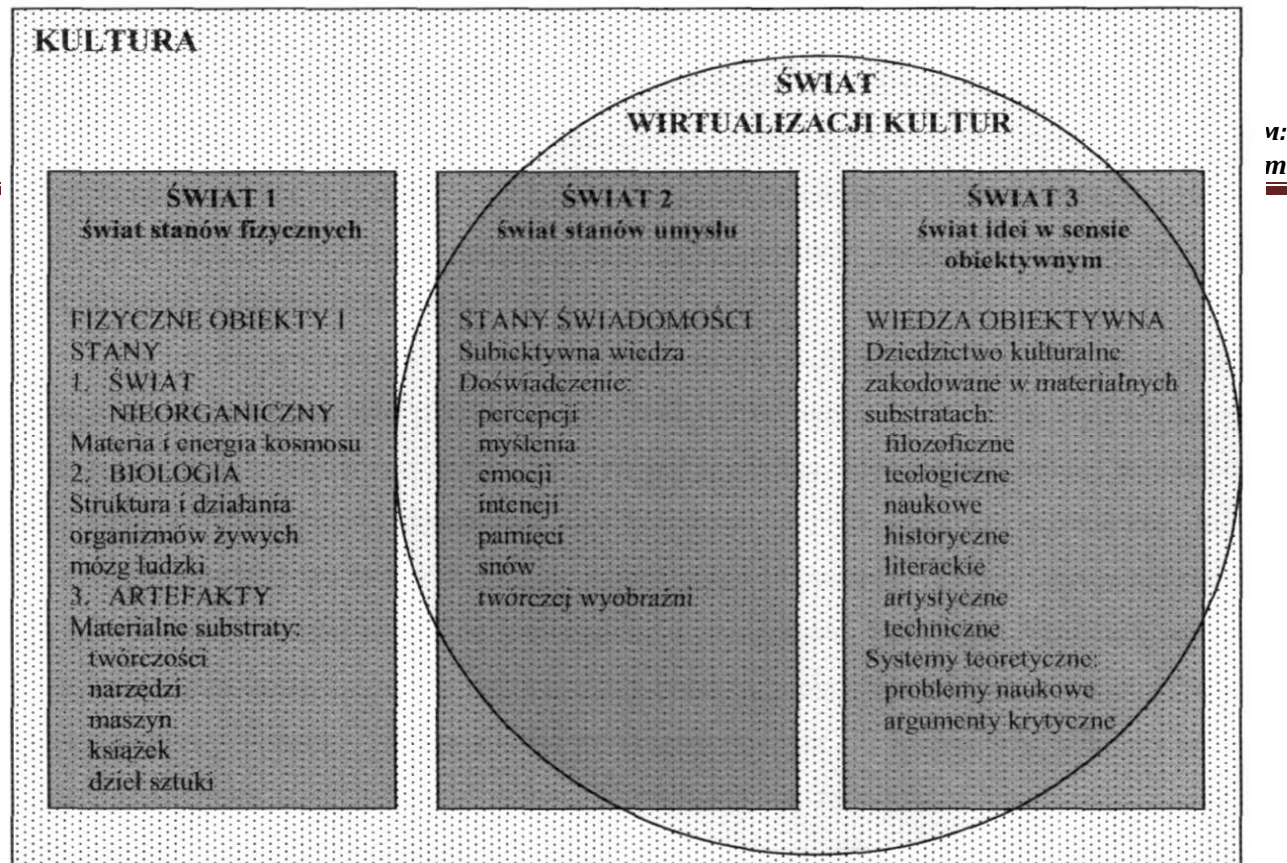
Одним з основних наслідків процесу комп'ютеризації та поширення доступу до ЗМІ є віртуалізація і медіатизація культур, які відкривають абсолютно нові з точки зору простору і часу умови для функціонування сучасного суспільства та зміни в ньому. Поява у людській культурі засобів масової інформації призвела до функціональної та концептуальної інтерпретації реальності за рахунок використання технологій в областях, де раніше вони не застосовувалися.

Необхідно пам'ятати, що процес медіатизації впливає на культуру, яка має свій набір значень, зумовлюючи інші їх інтерпретації, що робить навколишнє середовище творчим, динамічним, але нестійким. Здається, що в даний час величезний вплив на сучасну культуру здійснює картина віртуального світу, що проявляється у віртуалізації культури (культура реальної віртуальності), розуміється як «система, у якій сама реальність (...) повністю занурюється у світ віртуальних образів, де символи є не тільки метафорами, а й містять реальний досвід» [10, 381]. Віртуалізація культури в основному проявляється у передачі культурних потреб населення (домогосподарств), замінивши знак культури життя людини на реальний і віртуальний [9, 148]. Цифрова конвергенція телекомунікацій, засобів масової інформації та комп'ютера робить можливим підключення до віртуального простору без обмеження, що призводить до «одомашнення» повсякденного життя, включаючи участь у культурі. Одержувач може бути відправником і може створювати тематичні канали для себе. Деякі бачать у цьому культурний прорив, появу епохи, у якій все більша кількість людей буде створювати культуру для власного використання. Таким чином з'являється новий тип культури – мережева культура, або кіберкультура, отримана в інтерактивному режимі через

Інтернет, який генерує перехід від аналогового до культурного домінування цифрової культури. Віртуалізація сприяє глобалізації культури споживання, яка полягає в тому, що сучасне суспільство переживає «культуру грамотності». З іншого боку, в даний час відбувається інверсія конкретних культур. Сьогодні людина користується засобами і проводить заходи, застосовуючи великі комплекси технічної інформації і комунікації. Крім того, зростаюча складність технічних систем різного роду визначає майбутнє і стратегії розвитку цих же систем.

У даний час спостерігаємо нову тенденцію у сфері споживання. Домогосподарства стають свого роду центром прийняття рішень, де ефективно управління дозволяє задовольнити потреби сім'ї [31, 21]. Інтернет стає одним із ключових засобів створення і поширення культури, як високої, так і популярної. Доступ до мережі полегшує такі форми участі у культурному житті як, наприклад, слухати інтернет-радіо, читати пресу, дивитися телевізор, відвідувати музеї, купувати книги через Інтернет. В епоху глобалізації села, за словами А. Тоффлера, села стають електронними, тому що використовують досягнення в науці і техніці і легко задовольняють потреби, культурні зокрема. Споживання набуває інтерактивного характеру [38], достатньо інформації та продукції передаються через класичні канали. Крім того, розроблена абсолютно нова модель участі в культурі і породила новий тип культури учасник. Це відбулося в основному за рахунок розширення глобальної машини споживання, який нещодавно створив небезпечну форму, відому як культура гіперспоживацтва. Взагалі, знижується загроза перебування у постійному стані «недостатності надмірної ситості» у зв'язку з неможливістю придбати таку величезну «дозу» товарів і послуг, які пропонуються у сучасному суспільстві і, найбільш тривожить, що громадськість втрачає здатність розрізнити реальні факти від ілюзії.

Поєднання культури віртуальних світів та реальної культури, їх основні відмінності і відносини можуть бути пояснені на основі головних понять культурного аналізу дослідника Джозефа Козелецького, що ґрунтується на філософії трьох світів Поппера [27, 183-185], де контрасти проявляються у тому ж діапазоні.

Rys 1. Wirtualizacja kultur w trzech światach Poppera

v:
m

Філософія К. Поппера світ ділить на три системи: світ фізичного стану, світ психічного стану (розуму) та світ ідей в об'єктивному сенсі. Перший світ включає в себе фізичні об'єкти і стани, що відносяться до матерії та енергії, всі живі організми, у тому числі людський мозок. Крім того, Поппер поклав в його основу, так звані артефакти: матеріальний субстрат людської творчості, мистецтва або техніки. Другий світ складається зі станів свідомості і психічних процесів, таких як сприйняття, мислення, запам'ятовування, творча уява, сон, планування. Це події внутрішнього характеру, і тому безпосередньо не спостерігається. Третю систему світу Поппер назвав світом об'єктивного знання. До нього відносяться творіння людського розуму, такі як літературні наукові, технічні та релігійні твори. Вони знаходяться у бібліотеках, музеях, лабораторіях та складають культурну спадщину людства.

Культура реального світу включає в себе всі три світи К. Поппера, і, отже, об'єктивне знання є носієм цінностей і смислів, разом з фізичним світом, який закодований. Віртуальна культура (у широкому сенсі) являє собою систему символічних і соціальних творінь. У віртуальній культурі теж відбувається створення матеріалу, але лише їх коди, метафори і символи, так що це новий тип культури, який включає в себе лише два з трьох світів за К. Поппером, а саме: світ станів свідомості і світ ідей. Чим

бідніша система та її продукти, тим менш повноцінний характер людської природи, особистості і стилю її поведінки. Залишається відкритим питання про те, яку важливу роль у розвитку людини і суспільства відіграє адаптація до віртуального та реального світів.

Інша проблема у новому світі полягає у віртуалізації та медіатизації культури злочину. Злочин заснований на вірі у відмінність між внутрішнім і зовнішнім станом. Віртуальний простір за своєю суттю є трансгресивним тілом на перехресті векторів змін культури, тому що у результаті відносин «особистість – тіло» трансформується культура. Завдяки Інтернету, можна подолати обмеження тіла, і присутність людини у віртуальному просторі проявляється через телеприсутність, за допомогою якої можна легко існувати у різних культурних контекстах. Віртуалізація телеприсутності відбувається у процесі використання нових медіа-технологій, з одного боку, реальність не залежить від існуючих об'єктів і надає необмежене розширення області уяви, з іншого боку, ставить тіло у жорсткі рамки через усвідомлення небуття по той бік екрану. ЗМІ дозволяє нам відійти від очевидної тілесності, з іншого боку, відкриває можливості безпрецедентного контролю і спостереження за фізичними особами. У певному сенсі постійне взаємопроникнення віртуального і реального світів, дає певні відчуття звичайним людям нашого часу та пояснює сучасний підхід до «кратності» і рівності прав цих окремих світів.

Нові форми мобільності

Людині завжди притаманне прагнення до мобільності, руху, розвідок та пошуку місць, у яких вона ще не була. У даний час сфера мобільності людини значно зросла. Розвиток сучасних технологій не тільки підсилив і прискорив мобільність у традиційному світі, а й розширив область людської присутності у віртуальному вимірі, у якому мобільність необхідною умовою. Джон Уррі у своїй роботі «Соціологія мобільності» прагне визначити що таке «мобільність» використовуючи концепції Г. Башляра – через метафори «море», «річка», «струмок» [2], концепції Г. Дельоза, Ф. Гуаттаррі та Р. Брейдотті – через метафори «кочівник», «волоцюга», «мандрівник» [8; 12]. Сам Уррі моделі сучасної мобільності називає більш відповідним терміном «телетранспортація». Для тих, хто росте у неконтрольованому віртуальному просторі, мобільність

складається з декількох пересічних процесів. Зрозуміло, що подорожі, що здійснюються у реальному світі, у віртуальному вимірі можуть бути тільки символами, знаками. Більш того, у новому кіберпросторі, люди теж стають просто символами, які складають ліквідність. Ці подорожі відбуваються «поза місцем» [1], що відкриває різні можливості та нові перспективи, що забезпечують інтерактивну функціональність. У той же час такі подорожі «поза часом» і «поза місцем» внутрішньо дуже суперечливі, оскільки, з одного боку, ми хочемо доторкнутися до сутності цього місця, з іншого боку, щоб це зробити, необхідно трансформувати й адаптувати його до своїх очікувань (ми маємо справу одночасно і з будівництвом, і з руйнуванням) [15, 150].

Сучасний світ важко уявити без віртуальної мобільності. Сьогодні нікого не дивує вільне переміщення даних та інформації. Передача їх на будь-яку відстань, у будь-який час, у будь-якому місці стала настільки поширеною і очевидною, що ніхто не порівнює це явище з чудом, а ще не так давно, вона вимагала великих зусиль, ідей та організації. Нові області людської присутності поєднують у собі елементи реальності і віртуальності, стають місцем безперервних змін нескінченних потоків подій і процесів, що відбуваються в них, та є основою для появи нових форм мобільності, що мають свою структуру, роль, функції, інтенсивність. Ці події і зміни, що відбуваються на очах у людей ХХІ століття породжують нові можливості і нові бажання, а також нові форми ризиків.

Мобільність, яка пов'язана з постійним рухом, все змінює, і так само легко можуть зникнути об'єкти, дії, ситуації, люди, які рухаються із запаморочливою швидкістю, незалежно від того, чи намагається хтось зупинитись [5]. Мобільність і швидкоплинність є наслідком більшої свободи впливу на віртуальний простір, ніж на реальний. Свобода вибору, пересування, свобода розірвати зв'язки з повсякденним життям, свобода почати нове життя, пов'язане з швидкоплинністю моментів, і жити в сьогоденні, в якому немає почуття власності і звернення до свого коріння. Віртуальний час може бути розширений практично без обмежень, збільшуючи кратність відчуттів (на користь зменшення інтенсивності відчуттів). Його потужність нічим не обмежена, він втрачає свою цінність, оскільки не віддаляється, він тут, і на відміну від реального простору існує можливість багаторазового повторення і відтворення явищ.

Віртуальний простір створює можливості і, часто, потреби у новій мобільності, починаючи від мобільності особистості, що часто створюється у відриві від себе і звільняється від, зазвичай, жорсткого контролю Его і Суперего через мобільні відносини, і закінчуючи мобільними і віртуальними формами існування (співучасті) у фізичних структурах.

Мобільність інформації

Якщо припускати, що «сума (феноменального) простору у кіберпросторі [...] дорівнює кількості інформації у кіберпросторі» [7, 122-123], то легко прийти до висновку, що цей простір має необмежений потенціал. У відповідь на швидке зростання інформації, що розвивається у все нових напрямках, сьогодення не визначається зростанням кількості засобів зв'язку – Інтернет надає безпрецедентні можливості для мобільності, а також створення, придбання та зберігання інформації, він є прикладом мультимедійного шосе даних, інформаційна революція дозволяє створювати епоху глобального інформаційного суспільства, тому результатом є дозрівання Інтернету і включення його у процес прийняття рішень, формування культурних, ментальних та суспільних знань, в яких основне значення і головний актив становить інформація та знання [13]. Тому сьогодні людське суспільство повинно характеризуватися здатністю знаходити, фільтрувати, тлумачити, оцінювати, використовувати та обробляти інформацію. Тільки правильні, а це як аналітичний, так і критичний підхід до розуміння інформації може забезпечити створення ґрунтовних, всеохоплюючих і якісно нових знань. Відмова від участі та управління сучасними процесами свідчать про функціональну неграмотність. З іншого боку, незважаючи на те, що ми завалені різною інформацією, занадто часто ми відчуваємо її відсутність, що іноді призводить до втрати знань. Ми маємо величезний обсяг даних та інформації, що поширюється в мережі та міститься в інформаційних базах даних всього світу, але існують різні практики та можливості їх використання для інтеграції та динаміки розвитку особистості. Іноді ми відчуваємо інформаційне перевантаження, відчуття втоми від конкретної інформації та апатію [23]. З іншого боку, ви повинні бути проінформовані про те, що сьогодні у великих масштабах міститься анонімна інформація.

Сучасні технології дозволяють легко розмістити інформацію в Інтернеті, і в той же час її дуже важко знайти [29].

Технічні та організаційні заходи накопичення інформації відомі в історії культури протягом тривалого часу, проте відносно новим є поширення інформації у безпрецедентних масштабах і розширення сфери її впливу, що свідчить про тенденцію безперервного зростання інформації. Доступ до приватної, інтимної інформації створює навколишнє середовище і є проявом прогресивної індивідуалізації. Таким чином, не тільки інформація, а й створена на основі неї інформаційна культура, є невід'ємною частиною соціальної мікроструктури і, навіть, менталітету і особистості сучасної людини [3].

Мобільність ідентичності

Інтернет став сьогодні студією стилю – це може бути все що завгодно: зміна ім'я, поведінки і навіть статі. У сучасному процесі створення віртуального простору ідентичність починає працювати сама по собі. У новому віртуальному світі зміст ідентичності набуває все більшого значення, який досі було випущено через свою очевидність. Очолює список таких категорій стать та вік, які важко перевірити через контакти в мережі. Ідентифікація починається з визначення елементів, які мають словесне або невербальне значення, такі як адреса електронної пошти та рівень компетентності індивіда у «мережі». За відсутності іншої інформації про відправника, вираз, який є частиною адреси, дозволяє визначити стать або навіть певні риси характеру.

Почуття анонімності у новому віртуальному просторі дає можливість експериментувати з альтернативними ідентичностями. Можливе створення нового зображення свого обличчя, в залежності від соціального контексту, різні групи у суспільстві можуть дуже швидко змінюватися, індивіди залишають і переходять до іншої групи і, нарешті, беруть участь у декількох групах одночасно, включаючи в себе вигадану участь у різних формах, часто під різними іменами. У цій ситуації, особистість ставить під загрозу свою стабільність і навіть свою сутність, яка пов'язана з, як вказує у своїй книзі «Сучасність та ідентичність» Ентоні Гіденс, почуттям онтологічної безпеки і безперервності біографії [6; 16, 50-55, 76-78; 37], яка є основним елементом так званої людини. Сучасний віртуальний простір стає для багатьох місцем, де учасники стимулюються швидкими

змiнами в соціальному середовищі, вони часто створюють свої різні образи, що пов'язано з бажанням асимілювати у навколишнє середовище або зі страхом бути відкинутим. З цієї точки зору, почуття власної ідентичності є як стабільним, так і ефемерним.

Участь у віртуальному просторі сьогодні не пов'язано з фізичною присутністю, тут зникає власність та межі власного тіла. У зв'язку з цим виникає питання: як ми можемо говорити про ідентичність у просторі, якщо перебування у ньому відбувається без участі тіла? Тим більше, що тіло, як підкреслює Моріс Мерло-Понті, сприймається як практичний спосіб роботи із зовнішніми ситуаціями і подіями [33, 175-179]. Щоб у віртуальному просторі інші оцінювали людину як компетентну і таку, що заслуговує на довіру, необхідно контролювати своє тіло (реалізовувати механізми, що формують дисципліну та «слухняне тіло» [14, 212]). Ситуація, в якій організм стає об'єктом або інструментом, є причиною освіти, як зазначає Рональд Девід Ленг: хибне «Я» [28, 26], в свою чергу, може призвести до почуття екзистенціальної тривоги, яка безпосередньо впливає на почуття особистої ідентичності. Звільнившись від тіла людина не може отримати зовнішні загрози, навіть, якщо вона пов'язана з іншою людиною. Така людина веде свою розповідь з точки зору виявлення свідків власного тіла – така ідентичність була визначена й описана Серен К'єркегор як «закриття» себе, що передує «закриттю» тіла [25, 146-148].

Розглядаючи поняття «ідентичність» у новому віртуальному просторі виникає питання, якою мірою створено і побудовано «таку ідентичність», у якій тісно пов'язаний зовнішній і внутрішній світи, є спосіб інтерпретації та відображення світу, і, таким чином, процес формування людських відносин - світ, де «ідентичність» (тобто самісність) [35, 20] не розглядається окремо від зовнішніх факторів, закриваючи тільки їх суб'єктивність, а володіє внутрішнім світом, що є інтуїтивно зрозумілим.

Мобільність населення

Сьогодні члени традиційних спільнот оснащені сучасними засобами зв'язку, вони вступають у нові суспільні відносини, у яких навіть незначна взаємодія відбувається з використанням технічних засобів. Наслідком цих процесів є зміна цінностей і цілей існування спільноти, що засновані на індивідуалізмі, децентралізації та спрощенні ієрархії спільнот. Нові технології створюють середовище, у якому втрачається сенс чітко

визначених просторових відносин, що призводить до – як описано дослідниками інформаційного суспільства - соціальних змін, які визначені як феномен «втраченої спільноти» [13, 159]. В інформаційному суспільстві втрачає свою значущість час, простір і місце, у тому числі посилення на навколишнє середовище, а також зменшується важливість прямої торгівлі і прямих комунікацій. Набуває значення роль громадської організації, структура, дія, самобутність, культура, мова і спосіб поведінки. Нові ЗМІ, особливо Інтернет, створили новий вид взаємодії, що відбувається між членами віртуального співтовариства.

Незалежно від негативних ефектів, пов'язаних зі створенням віртуальних спільнот, таких як фрагментація і поглиблення соціальної нерівності, вони з самого початку свого існування набули великого впливу через ЗМІ на соціальні, освітні, культурні та демократичні процеси [20].

Поява віртуальних спільнот, і, таким чином, нова форма співіснування громад та засобів масової інформації ведуть до перегляду основної концепції співтовариства. Через нові форми спільнот і почуття єдності стають менш важливими фактори часу і місця. Сучасний інформаційний простір, що характеризується мінливістю та різноманітністю ясно показує, якою динамічною є концепція співтовариства. Безліч взаємодій і зміни соціальних відносин у різних контекстах, які виробляються віртуальним простором, породжує різні типи спільнот з урахуванням різних ситуацій, які, з одного боку, можуть означати, що вони багатогранні і багаторівневі, а з іншого, можуть бути ознакою глибокої кризи співтовариства. Долання кордону, мобільність і тривале «мерехтіння» контактів, які є суттєвою ознакою сучасності, все це призводить до частих змін в образах учасників. При трансформації символічного бачення світу і системи відносин, особистість стає суб'єктом перетворень як на індивідуальному, так і на груповому рівні. Ця особистість «проектуюється» [11], і є результатом поєднання різних типів стратегій, з іншого боку, злиття і побудова поглядів, установок і цінностей, та інтенсивність подій досить переконливо свідчать про зіткнення культур. Це є відповіддю на динаміку сучасного світу і вимоги глобалізації, які вимагають вибору й самовизначення.

Не треба забувати, що сучасний віртуальний простір дає широкі можливості посередництва та досвід формування особистості людини. У

таких умовах особистість стає «рефлексивним проектом» [16], так як рефлексивність проявляється у розробці свого власного «Я» відноситься до декількох варіантів взаємодії між різними соціальними групами. З одного боку вибори відбуваються залежно від ідентичності, біографічної довідки, з іншого боку, вони безперервно переглядаються і змінюються. Це нове почуття особистості формується у процесі створення безпрецедентних соціальних відносин. Не варто забувати і той важливий факт, що досвід усвідомлення себе і своїх емоцій у новій галузі людської присутності, створюється в умовах занедбаності та самотності, без відчуття психологічної підтримки та почуття безпеки, тому відбувається заміна спільноти і традицій безособовими ігровими проектами та зображеннями [22].

Мобільність діяльності

При постійному перетині кордону, ми не можемо точно сказати, що стане інноваціями, важко щось передбачити, тому що електронні технології, впроваджуються у складні системи соціально-просторової практики. Розірвання і порушення досі міцних відносин простору і часу (час місцевий) у новому просторі дуже суттєво впливає на перетворення структур, типів, частоти і функції людської діяльності, надаючи цій області жвавої динаміки. Майбутнє постійно просочується через сьогодення, продукти нових форм диференціації та дисперсії впливають на внутрішню структуру намірів людської діяльності. У хаосі справ людина втрачає здатність рефлексивно ставитися до ходу свого життя і більш-менш повноцінно ставитися до інших.

Присутність людини у новому просторі створює перспективи участі в абсолютно невідомих областях людської діяльності. Немає обмежень у часі і просторі (завжди можна повернутися до заходів, у сенсі класичного підходу діє концепції переривання або зупинення операцій), що дає можливість брати участь у численних видах діяльності, як індивідуальних, так і соціальних. Сучасний громадянин інформаційного суспільства відноситься до Інтернету як до ринку, де можна задовільнити величезну кількість потреб, Інтернет відіграє роль бібліотеки, парку атракціонів, дозволяє чати, ігри, азартні ігри, покупки, і найчастіше, використовується як місце для роботи.

Додаткові можливості, пов'язані з бурхливим розвитком технологій дозволяють людині брати участь у різних заходах одночасно. У результаті такої плутанини сучасній людині не вистачає структурованості, а команда потребує відносно фіксованої точки відліку.

Мобільність культур

Віртуальний простір характеризується все більш потужним і багаторівневим впливом на безліч сфер людського життя, у тому числі на створення, розповсюдження та участь у системі культури. Враховуючи силу віртуального простору, яка виходить із безлічі наслідків його застосування, він стає місцем, де можна втілити такі сподівання і мрії, реалізація яких не була можливою в історії цілої цивілізації. Технології, про які говорилося раніше, проникають у багато сфер мислення, не тільки у вигляді інструментів, але і метафор, які захоплюють уяву багатьох людей. У літературі ретельно досліджено взаємний вплив, що відбувається між культурою і віртуальним простором, зосереджено увагу на описі процесів культурних змін під впливом технології, особливо такі спеціальні інструменти, як зараз он-лайн.

Особливе місце у контексті сучасного функціонування та розвитку людини займають культурні проблеми. Об'єднання кордонів між державами та їх спільнотами призводить до скасування кордонів між місцевими культурами (не обов'язково відмінними). Швидкість і доступність зв'язку через мобільні телефони, Інтернет, супутникове телебачення, не тільки усуває територіальні межі, а й традиційні, культурні та релігійні кордони, які є природним захистом культурних норм, що призводить до виникнення різного роду загроз. Сучасні засоби масової інформації, з одного боку є джерелом інформації і ознакою прогресу, з іншого боку, викликають тривожні зміни, і навіть розпад способу життя і системи цінностей сучасної людини [17]. Систематизувати ці загрози і спробувати подолати їх дуже важко, тому що процеси у віртуальному просторі є напрочуд швидкими, невловимими, постійно перетворюються.

Спочатку виникли побоювання, що взаємодія у віртуальному просторі зумовить необхідність захисту культурної різноманітності в рамках глобального інформаційного суспільства, проте, сьогодні, поряд з природними процесами руху та злиття культур все частіше

підкреслюються культурні відмінності. Люди рухаються у віртуальному просторі, зберігаючи самотність своєї культури, а також у результаті участі у змішаних культурних формах, включають принаймні, деякі елементи своєї культури. У певному сенсі, культура і подорожі є не тільки набором фіксованих об'єктів, що знаходяться в певному місці.

Сучасний простір є місцем масового поширення культурних цінностей. Дійсно, внаслідок придбання товарів і послуг інших культур та освоєння своєї культури, вона буде поступово змінюватися. Гібридність культур (культурні гібриди) будуть поширювати своє значення і виходити за рамки протистояння між глобальними і місцевими культури, а культура, отримана в результаті об'єднання кількох культур, може мати значні переваги у порівнянні з культурами, які дали їй початок.

Мобільність відносин (зв'язків)

Людина все своє життя вступає у певні відносини: культурні, пізнавальні, соціальні, тим самим встановлюючи контакти з іншими людьми та з усім навколишнім світом, та найчастіше ці контакти опосередковані. Сьогодні середовище проживання людини, це не тільки те, що відбувається з нею у безпосередній близькості, а й формується через непряму передачу, використовуючи при цьому електронні засоби масової інформації. Це світ, побудований на внутрішніх цінностях часто важко зрозуміти, на відміну від інших областей реальності. Проблеми з розумінням світу можуть виникнути через величезну мінливість образів, думок, переконань, зразків поведінки, фрагментацій психічних ярликів, що ускладнює їх вирішення.

Інтернет змінює характер стосунків, зв'язків та контактів. У той час як мобільні технології дозволяють легко підтримувати зв'язок з друзями і покращувати стосунки з родиною, вести переговори віч-на-віч, створюється нова картина людських відносин, якій відповідає процес «управління іншими ресурсами», наприклад «управління друзями». Така взаємодія заснована абсолютно іншим способом: основою для встановлення і підтримки відносин, перш за все, є наявність часу і бажання діяти, і немає необхідності звертатися до конкретної людини (в центрі діяльності перебуває не учасник, а дія).

Встановлення відносин у віртуальному просторі не пов'язане з географічною близькістю, а часто поєднується з культурною опозицією, а

також накопиченням досвіду, емоцій, взаємних почуттів. Представник нового віртуального співтовариства різних типів, завжди має вибір, залишитися чи покинути співтовариство. Тому залишаються члени свідомо, на добровільній основі, отримуючи емоційне задоволення від спільною мети та обміном досвіду. Такі «асоціації» пов'язані з різними формами рухливості і можуть бути місцем для експериментів з ідентичностями, можуть додати впевненості придбання нових навичок.

Віртуальні відносини характеризуються нестійкістю, рухливістю потоків, дають широкі можливості посередництва, досвід, що, у свою чергу, впливає на формування особистості. У таких умовах особистість людини набуває «рефлексивного проекту» [16]. Ця рефлексивність проявляється у розробці їх власного «Я» і розглядається у кількох варіантах взаємодії з різними соціальними групами.

З одного боку, вибори відбуваються послідовно, визначаються особистістю чи біографічними довідками, з іншого боку, вони безперервно змінюються. Це нове почуття особистості формується у процесі створення безпрецедентних соціальних відносин. У той же час усвідомлення себе і своїх емоцій у новому просторі відбувається через відчуження та самотність, без відчуття належної психологічної підтримки та відчуття безпеки, тому спільнота і її традиції перетворюються на безособові конструкції гри та зображення.

З іншого боку, стабільність процесу самоідентифікації залежить від визнання реальних речей та інших людей. Віртуальне середовище не гарантує існування речей, а тим більше правдоподібність біографій його учасників. Тут слід виділити двосторонній ефект і багатосторонні відносини: люди мають можливість створити помилковий образ серед образів інших учасників, з якими вони взаємодіють. Такий результат не слід плутати з вираженням різних ідентичностей у різних ситуаціях, коли особистість може бути зрозуміла як «соціально обумовлений процес взаємної ідентифікації у результаті здійснення соціальної дії» [35, 11].

Мобільність стандартів

Новий віртуальний простір розширює область присутності людини і змінює уявлення про концепцію «стандартів». Стандарти і норми – це поняття змінні, дуже відносні і в кінцевому результаті основані на соціальній домовленості між тими, для кого визнання цих стандартів є

найбільш вигідним [28, 26]. Слід пам'ятати той факт, що концепція стандарту, змінює хід історії та сягає свого коріння у соціальні та культурні реалії. Ще в сімдесяті і вісімдесяті роки ХХ століття вважалося аморальним бути батьком-одинаком або жінкою, яка має позашлюбну дитину, сьогодні ж це явище соціально визнано як норма. Віртуальний простір породжує різноманітність і нестабільність стандартів, тому що в ньому діють різні правила, що не притаманно реальному простору. Те, що вважається неприйнятним у реальному світі, може допускатися і вважатися обов'язковим у віртуальному.

Ці нові форми мобільності у новому вимірі людської присутності не є вичерпним списком. Дослідження нових явищ у новому вимірі, що поєднує у собі елементи віртуальної реальності, є лише спробою звернути увагу на відмінності у функціонуванні нового Всесвіту, який відрізняється мобільністю, іграізациєю, та створює водночас нові можливості і нові ризики.

Висновки

Останнім часом наша культурна реальність набула деформації такою мірою, що майже не збереглися подібні риси з тією реальністю, яка була кілька років тому.

Культура змінила своє обличчя до невпізнання під впливом різних глобальних і локальних процесів, а також у зв'язку з появою нових засобів масової інформації та інформаційних технологій. Швидке перетворення культурного ландшафту, як його зовнішнього, так і внутрішнього шару, знайшло своє відображення у зміненому просторі - міст, сіл, цілих регіонів, і, перш за все, зміні системи цінностей, поглядів і способу життя людей.

Це явище, відоме як медіатизація культури, все більше залежить від (нових) засобів масової інформації і стало рушійною силою для змін цивілізації, проте часто є серйозною проблемою для формування нового постмодерністського порядку. Розвиток засобів масової інформації, включаючи Інтернет, зумовив величезні зміни у розподілі культури, але ще більше у розвиток і розуміння культури, яка стала мерехтливим відображенням мобільної культури «Культура імпульсів» різних думок і поглядів на світ. Сучасний простір, у якому функціонує людина,

сповнений різною інформацією, часто фрагментарною і суперечливою, що досягається людиною через електронні імпульси.

Сучасна присутність людини у світі, об'єднуючи реальний і віртуальний виміри, відображає не тільки реальність, але й створює небачені масштаби повного моделювання, відриву від реальності, і ґрунтується на знаменитій теорії симулякрів, де «симулякр» - це особлива копія оригіналу, але без фактичного характеру. Симулякр «управляє» присутністю, якої немає, вводить в плутанину, викликає враження реальності, хоча насправді є копією, ілюзією. Копії симулякра вже не відносяться до реальності, а межі між вигаданим та реальним розмиваються [4].

Новий простір побудований на припущенні, що він є якісно кращим, красивішим, досконалішим, а безперервний розвиток технологій робить його все більш досконалим симулякром. Проте, є підстави сумніватися в тому, що реально, а що є посиленням на реальність, і чи характеризується новий простір все більш досконалою культурою?

*Переклад з польської мови
Ю.В. Сюзель, В.І. Крячка*

Л і т е р а т у р а

1. *Auge M.* Non-Places. – London: Verso, 1995.
2. *Bachelard G.* Water and Dreams: an essay on the imagination of matter. – Farrell: Pegasus, 1983.
3. *Batorowska H.* Kultura informacyjna czy tylko edukacja informacyjna // Współczesna technologia informacyjna i edukacja medialna / T. Lewowicki, B. Siemieńcki. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005.
4. *Baudrillard J.* Precesja symulakrów // Postmodernizm. Antologia przykładów / R. Nycz. - Kraków: Wyd. Baran i Suszyński, 1998.
5. *Bauman Z.* Пłynне життя. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2007.
6. *Beck U.* A. Giddens, S. Lash. Modernizacja refleksyjna. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009.
7. *Benedikt M.* Cyberspace: some proposals // Cyberspace. – Cambridge: MIT Press, 1991.

8. *Braidotti R.* Nomadyczne podmioty, tłum. A. Derra, „Teksty Drugie”, 6 (108), 2007.
9. *Bywalec C. L. Rudnicki* // Konsumpcja. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWE, 2002.
10. *Castells M.* End of millennium. The information age: economy, society and culture. – Vol. 3, Ed. 2. – Oxford: Blackwell Publishing, 2000.
11. *Castells M.* „Siła tożsamości” wprowadza trzy typy tożsamości kulturowej w warunkach ponowoczesności: tożsamość legitymizującą, tożsamość oporu i tożsamość projektującą. por. M. Castells, Społeczeństwo sieci. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
12. *Deleuze G., Guattari F.* A Thousand Plateaus: capitalism and Schizophrenia. – London: Athlone Press, 1988.
13. *Dijk J. van.* The Network Society. – London: Sage Publ, 2006; *Ch. May.* The Information Society. A Sceptical View. – Cambridge: Polity Press, 2002.
14. *Foucault M.* Nadzorować i karać. Narodziny więzienia, tłum. T. Komendant. – Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 1998.
15. *Game A.* Undoing the Social. – Milton Keynes: Open University Press, 1991.
16. *Giddens A.* Nowoczesność i tożsamość. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007.
17. *Goban-Klas T.* Media i komunikowanie masowe. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
18. *Heidegger M.* Bycie i czas, tłum. Bogdan Baran. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004.
19. *Heim M.* The erotic ontology of cyberspace // Cyberspace / M. Benedikt. – Cambridge: MIT Press, 1991.
20. *Jankowski N.W.* Creating community with media: History, theories and scientific investigations // Handbook of new media: Social shaping and consequences of ICTs / L. A. Lievrouw, S. M. Livingstone. – London: Sage, 2002.
21. *Jaskuła S.* Informacyjna przestrzeń tożsamości // Tożsamość i komunikacja / L. Dyczewski (artykuł w druku).
22. *Jaskuła S.* Общества в новом информационном пространстве // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – Випуск 2. – Київ: 2010.
23. *Jaskuła S., Korporowicz L.* Wychowanie do informacji: wyzwania i nadzieje // Pedagogika Społeczna. – nr 1 /2008.
24. *Jenkins H.* Kultura konwergencji: zderzenie starych i nowych mediów. – Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, 2007.

25. *Kierkegaard S.A.* Bojaźń i drzenie. Choroba na śmierć / tłum. J Iwaszkiewicz. – Kraków: Wydawnictwo Homini, 2008.
26. *Clapp O.E.* Opóźnienie rozumienia w społeczeństwie informacyjnym / tłum. A. Minczewska // Przekazy i Opinie, 1983/2.
27. *Kozielecki J.* Transgresja i kultura. – Warszawa: Wydawnictwo Akademickie ŻAK, 2002.
28. *Laing R.D.* Podzielone ja / tłum. M. Karpiński. – Poznań: Wydawnictwo Rebis, 2004.
29. *Lubaszewski W.* Anonimowość w Internecie // Komputer - Człowiek - Prawo. – Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007.
30. *Luhmann N.* Art as a Social System. – Stanford: Stanford University Press, 2000.
31. *Mazurek-Lopacińska K.* Zachowania nabywców i ich konsekwencje marketingowe. – Warszawa: PWE, 2003.
32. *McLuhan M.* Wybór tekstów / tłum. E. Różalska, J. M. Stokłosa. – Poznań: Zysk i S-ka, 2001.
33. *Merleau-Ponty M.* Fenomenologia percepcji / tłum. M. Kowalska, J. Migasiński. – Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2001.
34. *Ogburn W.F.* Opóźnienia kulturowe / tłum. U. Niklas // Elementy teorii socjologicznych / W. Derczyński, A. Jasińska - Kania, J. Szacki. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1975.
35. *Paleczny T.* Socjologia tożsamości. – Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM, 2008.
36. *Pankowska K.* Rzeczywistość zapośredniczona - nowe problemy wzrastania dziecka w przestrzeni medialnej // Media elektroniczne - kreując obraz rodziny / J. Izdebska. – Białystok: Trans Humana, 2008.
37. *Sztompka P.* Socjologia zmian społecznych. – Kraków: Wydawnictwo Znak, 2005.
38. *Toffler A.* Trzecia fala. – Poznań: Wydawnictwo KURPISZ S.A., 2006.
39. *Urry J.* Socjologia mobilności. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009.
40. *Vierkant A.* Gesellschaftslehre, Stuttgart: F. Enke, 1928, [za:] J. Mikułowski-Pomorski, Fragmentaryzacja jako proces ponowoczesny. Rekompozycja poprzez fragmentaryzację, Euro-limes - czasopismo internetowe, 1(6)2006.

Sylwia Jaskula. *New forms of mobility in the world of virtualization and mediatization of cultures.*

«Era of dizzying change» of Giddens has its most faithful and at the same time mobile image in a new virtual world created by the Internet. This new area of human activity sets new forms of space, including modern information space, are hard to identify, because they defy description in terms of the physical distance carriers. These spaces are becoming more complex whole interaction, meetings, gain more and more value and functionality combining real and virtual worlds, individual and social, past and planned. Their understanding requires a very different conception of reality on the basis of a number of disciplines and methodologies. Likewise, it is difficult to define them just because the terms we use are formed under conditions that no longer exist, and using them in relation to the space in which today, may be merely metaphorical. New spaces - created in the interaction and impact (but necessary) of many entities, becoming a part of the dynamic, often significantly, communication processes - thus combine elements of both classical and metaphysical or symbolic. Regardless of whether modern space (contemporary spaces) Internet is still the primary structure of interactions or already advanced civilization, she is born today the availability of many new opportunities, but it can also be a place for the emergence of new threats, and even pathology. It is an open question to what extent can understand and take advantage of modern virtual space, and even more so the dualism of two worlds: the real and the virtual, and the value of combining their resources, and above all, open up to new possibilities.

The pace of technological development and the associated development of new communication tools resulted in a number of consequences that are essential to the very concept of culture. Today's world of virtualization and mediatization cultures can not be considered in the category of state property, but should be seen as a process, not as a quasi-rigid object, but as an ongoing, never-ending stream of changing events. The processes occurring in the changes of varying speed, intensity, rhythm and tempo are the basis for the emergence of new forms of mobility on an unprecedented structure, roles and functions of the intensity. Starting from the mobile identity, often created in isolation from one's own «self» and released from the usually tight control ego and superego, through mobile relationships (relationships), and ending with the mobile and virtual forms of existence (participation) in physical structures.

Key words: *virtualization, mediatization, space, culture, Internet.*

НАШІ АВТОРИ

Горбач Ірина Іванівна – методист Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Даниленко Оксана Якимівна – доктор соціологічних наук, професор кафедри політичної соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Коваліско Наталія Володимирівна – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, професор кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Ковальчук Олена Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Крячко Володимир Іванович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Майдан Іван Григорович – кандидат історичних наук, доцент Дипломатичної академії України при МЗС України.

Малиновська Олена Анатоліївна – доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник, радник при дирекції Національного інституту стратегічних досліджень.

Майданік Ірина Петрівна – кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу міграційних досліджень Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України.

Перевезій Олена Анатоліївна – пошукачка кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Секомб Маргарет – професор педагогічного факультету, Університет Аделаїди (Аделаїда, Австралія).

Таранова Анастасія Олександрівна – керівник гуртка Центру творчості дітей та юнацтва Галичини.

Ташенко Анна Юріївна – бакалавр соціології, студентка магістратури факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, професор кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Шевченко Анна Ярославівна – аспірантка кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Шпіц-Чечота Ірина Анатоліївна – аспірантка кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Щерба Галина Іванівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри аналітичної економіки та міжнародної економіки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Яковенко Алла Казимирівна – кандидат соціологічних наук, професор кафедри соціології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Яскула Сільвія – доцент, завідувач кафедри культурної інформації коледжу соціальних наук «Pedagogium» (Варшава, Польща).

AUTHORS

Oksana Danylenko – Doctor of science (Sociology), professor, Department of Political Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University.

Iryna Horbach – methodist, Lviv Regional Institute of Postgraduate Education.

Sylwia Jaskula – associate professor, head of the Department of Cultural Information of the College of Social Sciences «Pedagogium» (Warsawa, Poland).

Larysa Khyzhniak – Doctor of science (Sociology), professor of Department of Sociology, Institute of Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University, professor of Department of Applied Sociology, V. N. Karazin Kharkiv National University.

Olena Kovalchuk – Ph.D. (History), senior research fellow, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.

Natalia Kovalisko – Doctor of science (Sociology), professor, Department of history and theory of sociology, Ivan Franko National University of Lviv.

Volodymyr Kryachko – Ph.D. (Sociology), associate professor, Department of Sociology, Institute of Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University.

Ivan Maidan – Ph.D. (History), associate professor, Diplomatic Academy of Ukraine, MFA of Ukraine.

Olena Malynovska – Doctor of science (Public administration), senior research fellow, Directorate advisor of the National Institute of Strategic Research.

Iryna Maydanik – Ph.D. (Sociology), research fellow, Department of Migration Research of Institute of Demography and Social Research, National Academy of Sciences of Ukraine.

Olena Pereveziy – Postgraduate student, Department of Sociology, Institute of Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University.

Margaret Secombe – Ph.D., professor, School of Education, University of Adelaide (Adelaida, Australia).

Galyna Shcherba – Ph.D. (Philosophy), associate professor, Department of analytical economy and international economy, Ivan Franko National University of Lviv.

Anna Shevchenko – Postgraduate student, Department of Sociology, Institute of Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University.

Iryna Spitz-Chechota – Postgraduate student, Department of Sociology, Institute of Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University.

Anastasiya Taranova – head of circle, Center of creativity for children and youth in Halychyna.

Anna Tashchenko – Bachelor (Sociology), graduate student, Department of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Alla Yakovenko – Ph.D. (Sociology), professor, Department of Sociology, Department of Sociology, Institute of Sociology, Psychology and Social Communications, National Pedagogical Dragomanov University.

ЗМІСТ

Секомб Маргарет. Основні цінності та людські цінності у міжкультурному просторі.....	5
Яковенко А. К., Тащенко А. Ю. Становлення соціології коду: передумови та перспективи.....	20
Крячко В. І. Спроба соціологічного осмислення феномена етнічність.....	34
Перевезій О. А. Концептуалізація поняття «етнічний бізнес» у сучасній соціогуманітаристиці.....	48
Даниленко О. Я. Можливості застосування структурно-морфологічного підходу В.Я. Проппа в інтерпретації даних якісних соціологічних досліджень.....	67
Хижняк Л. М. Сфера праці і зайнятості в сучасному суспільстві як простір соціальних нерівностей	80
Шевченко А. Я. Цигани-крими: проблеми професійної адаптації у сучасному українському суспільстві.....	96
Коваліско Н. В., Горбач І. І. Зарубіжний досвід вивчення гендерної організації вищої освіти.....	103
Шпіц-Чечота І. А. Освітній простір України в контексті глобалізації.....	117
Малиновська О. А., Майданік І. П. Трудові мігранти з України в країнах ЄС та їхні перекази на батьківщину у післякризовий період.....	125
Таранова А. О. Діти трудових мігрантів: пошук механізмів соціальної адаптації.....	143
Ковальчук О. О., Майдан І. Г. Українська діаспора Канади у боротьбі за визнання голодомору 1932–1933 рр. в УСРР.....	152
Щерба Г. І. Управління розвитком транскордонного співробітництва на українсько-польському прикордонні до Євро-2012.....	171
Яскула Сільвія. Нові форми мобільності у світі віртуалізації та медіатизації культур.....	183

CONTENTS

Margaret Secombe. Core values and human values in intercultural space.....	5
Yakovenko A., Tashchenko A. Formation of sociology of code: preconditions and perspectives.....	20
Kryachko V. An attempt of the sociological understanding of the ethnicity phenomenon.....	34
Pereveziy O. The conceptualization «ethnic business» concept in the modern sociohumanities.....	48
Danylenko O. The possibilities of application of V.Y. Propp structural-morphological approach to the interpretation of qualitative sociological research data.....	67
Khyzhniak L. The sphere of labour and employment in contemporary society as a space of social inequalities.....	80
Shevchenko A. Gipsy-Crims: the problems of professional adaptation in the contemporary Ukrainian society.....	96
Kovalisko N., Horbach I. The foreign experience of the study of gender organization of higher education.....	103
Spitz-Chechota I. The educational space of Ukraine in the context of globalization.....	117
Malynovska O., Maidanik I. Labour migrants from Ukraine in the EU countries and their remittances to the fatherland during the after crises period.....	125
Taranova A. The children of labour migrants: searching for mechanisms of social adaptation.....	143
Kovalchuk O., Maydan I. The Ukrainian diaspora in Canada in the struggle for the recognition of Holodomor 1932 – 1933 in USSR.....	152
Shcherba H. The management of transborder cooperation development on the Ukrainian-Polish boundary during Euro-2012.....	171
Jaskula Sylwia. New forms of mobility in the world of virtualization and mediatization of cultures.....	183

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття;
- *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
- *виклад основного матеріалу дослідження* з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- *висновки* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Рукопис статті подається **українською мовою**, роздрукований шрифтом **Times New Roman**. Разом із рукописом подається **електронний варіант** статті на диску чи електронною поштою.

3. Вимоги до статті:

- Основний текст статті має супроводжуватись **шифром УДК** (бібліографічні показники) у лівому верхньому куті першої сторінки;
- прізвище та ініціали автора/авторів (у правому верхньому куті першої сторінки, *українською та англійською мовами*);
- назва статті (по центру, *українською та англійською мовами*);
- дві анотації (**українською та англійською мовами**), обсяг кожної не більше 5 рядків;
- ключові слова до статті (**українською та англійською мовами**);
- текст статті;
- список використаних джерел (має бути оформлений згідно з останніми вимогами Держстандарту) в *алфавітному* порядку.

4. При наборі тексту треба дотримуватися таких вимог: всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 8 мм. Рисунки і таблиці оформляються згідно з ДСТУ.

5. Стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою із зазначенням прізвища, ім'я, по-батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи (**українською та англійською мовами**); домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

6. За достовірність викладених фактів відповідальність несе автор. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора.

7. Науковий збірник видається двічі на рік.

Адреса редакції:.....Київ, вул. Пирогова, 9

Телефони:.....(044) 422-25-44, (044) 400-99-37

E-mail:.....forumnpu@ukr.net

НАУКОВЕ ВИДАННЯ
Збірник наукових праць

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ФОРУМ:
СОЦІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПЕДАГОГІКА, МЕНЕДЖМЕНТ

ВИПУСК 11

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів.

Відповідальний редактор

В. Б. Євтух

Відповідальний секретар

О. Л. Макаренко

Технічний редактор

Ю. В. Сюсель

SCIENTIFIC PUBLICATIONS

Scientific papers

INTERNATIONAL SCIENTIFIC FORUM:
SOCIOLOGY, PSYCHOLOGY, PEDAGOGY, MANAGEMENT

ISSUE 11

Printed in the author's version of the original models of the authors.

Editor

V. Yevtukh

Executive secretary

O. Makarenko

Technical editor

Y. Siusel